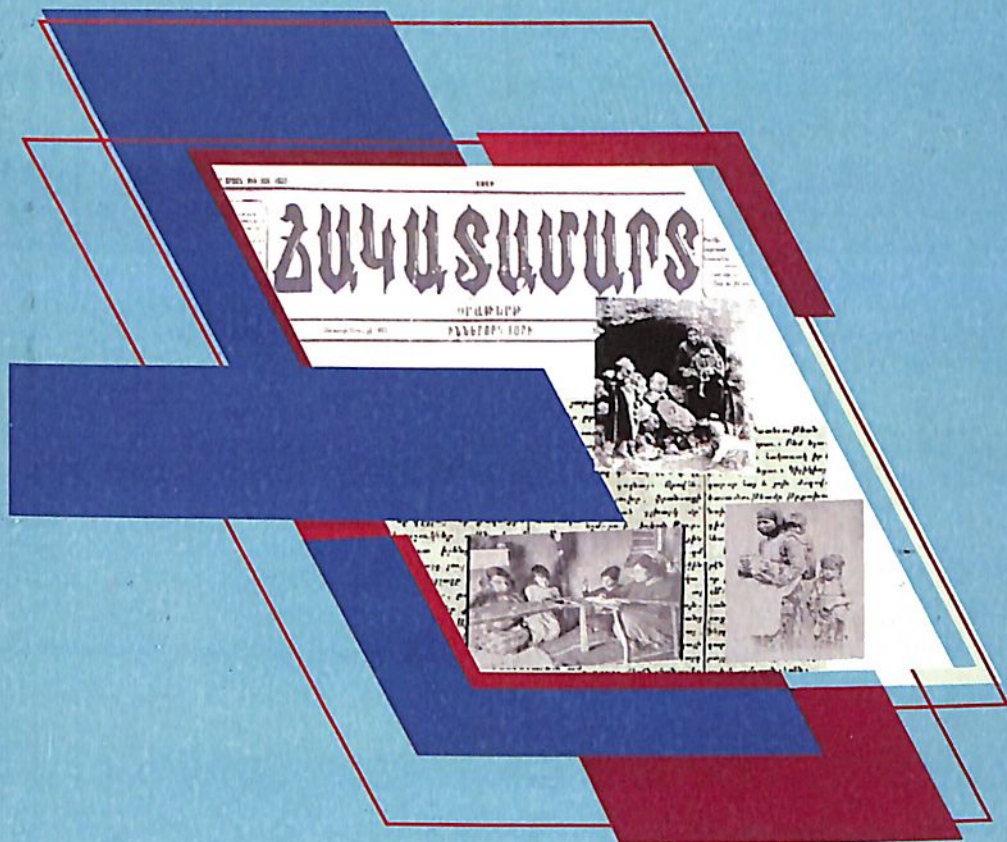

ՄԱՐԻԱՄ ՀՈՎՍԵՓՅԱՆ

ՀԱՅ ԳԱՂԹԱԿԱՆՆԵՐԻ ԵՎ ՈՐԲԵՐԻ
ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆԵՐԸ
Կ.ՊՈԼՍԻ «ՀԱՎԱՏԱՄԱՐՏ» ՕՐԱԹԵՐԹՈՒՄ
(1918-1923 ԹԹ.)

ՀՏԴ 94(479.25):070
ԳՄԴ 63.3(52)+76.02
Հ 872

ՏՊԱԳՐՎՈՒՄ Է ՀՀ ԳԱՄ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏԻ
ԳԻՏԱԿԱՆ ԽՈՐՀՐԴԻ ՈՐՈՇՄԱՍԲ

Խմբագիր՝ ԳԱՄ թղթակից անդամ, պ.գ.դ., պրոֆ. Ալբերտ Խառատյան

ՀՈՎԱՏՓՅԱՆ ՄԱՐԽԱՄ

Հ 872 Հայ գաղթականների և որբերի հիմնախնդիրները Կ.Պոլսի
«Ճակատամարտ» օրաթերթում (1918-1923 թթ.) / Մ. Հովսեփյան.-
Եր.: ՀՀ ԳԱՄ պատմության ինստիտուտ, 2020.- 192 էջ:

Աշխատությունը, հիմնվելով Կ.Պոլսի «Ճակատամարտ» օրաթերթի հրապարակումների վրա, 1918-1923 թվականների կտրվածքով ներկայացնում է հայ գաղթականների և որբերի հիմնախնդիրները, ինչպես նաև Հայաստանի Առաջին հանրապետության և Թուրքիայի պետական ու հայ ազգային կառույցների կողմից դրանց լուծման նպատակով իրականացված ծրագրերն ու նախաձեռնած կարևոր ձեռնարկները: Պարբերականի հավաքածուն կարող է ծառայել որպես սկզբնաղբյուր, քանի որ թերթի էջերում առաջին ձեռքից տպագրվել են Հայկական հարցին ու մասնավորապես հայ գաղթականների ու որբերի հիմնախնդիրներին վերաբերող բազմաթիվ փաստաթղթեր:

Գիրքն ունի գիտագործնական նշանակություն: Այն նախատեսված է պատմաբանների, քաղաքագետների, հայ մամուլի պատմությունն ուսումնասիրողների և թեմայով հետաքրքրված ընթերցողների համար:

ՀՏԴ 94(479.25):070
ԳՄԴ 63.3(52)+76.02

ISBN 978-9939-860-92-3

©ՀՀ ԳԱՄ պատմության ինստիտուտ, 2020

ԲՈՎԱՆՈՒՄԻՆՔՈՒՆ

1. Առաջաբան.....	4
2. Տարագիրների և որբերի հիմնախնդիրները «Ճակատամարտ» թերթի «Վերապրողները», «Գավառի ձայներ», «Հայկական կյանք» և «Մեր խոսքը» խորագրերի ներքո.....	6
3. Հայ գաղթականների վերադարձի և նրանց լքված գույքերի ճակատագրին առնչվող խնդիրներն օրաթերթի էջերում.....	21
4. «Ճակատամարտի» հրապարակումները բռնի իսլամացված հայ որբերի ու հայուհիների մասին.....	31
5. «Ճակատամարտի» ռեպորտաժների շարքը «Ինչպե՞ս կապրին մեր որբերը» խորագրի ներքո.....	41
6. «Ճակատամարտի» անդրադարձն որբերի ստացած կրթության որակին ու մակարդակին.....	55
7. Հայրենիքի տուրքի գաղափարը և «Ճակատամարտը».....	58
8. Գաղթականների և որբերի համար Հայաստանի Առաջին հանրապետության կիրառած ջանքերի լուսաբանումը «Ճակատամարտ» օրաթերթում.....	83
9. Գաղթականների և որբերի ներգաղթի խնդիրների անդրադարձը «Ճակատամարտի» էջերում.....	89
10. Հայաստանի Առաջին հանրապետությունում որբերի և գաղթականների խնամատարության գործի լուսաբանումը «Ճակատամարտ» թերթում.....	97
11. Խորհրդային Հայաստանում գաղթականների և որբերի հիմնախնդիրների լուսաբանման առանձնահատկությունները թերթի հրապարակումներում.....	108
12. Տարագիրների և որբերի հիմնախնդիրները «Ճակատամարտի» 1922-1923 թվականների հրապարակումներում.....	112
13. Վերջաբանի փոխաբան.....	179
14. Անձնանուններ.....	182
15. Տեղանուններ.....	185

Հայոց ցեղասպանության և որբերի ու տաքազիրների մասին գրվել են բազմաթիվ ուսումնասիրություններ ու մենագրություններ հայ և օտարազգի պատմաբանների, ցեղասպանագետների և հիշյալ հիմնախնդրով զբաղվող այլ ոլորտների մասնագետների կողմից: Այս մենագրության շրջանակներում փորձ է արվում ներկայացնել հայ գաղթականների և որբերի հիմնախնդիրները Կ. Պոլսի «Ճակատամարտ» օրաթերթի էջերում 1918-1923 թվականների կտրվածքով: Այս պարբերականը 1909-1915 թվականներին Կ. Պոլսում լույս տեսած ՀՅՏ Արևմտյան Բյուրոյի մամուլի պաշտոնական օրգան «Ազատամարտ» օրաթերթի շարունակությունն էր, թեև այլևս այդ կուսակցության խոսափողը չէր: Պարբերականի փորձառու աշխատակազմի շնորհիվ թերթի հրապարակումներն ամենօրյա պարբերականությամբ պատկերացում էին տալիս Մուշեղոսի զինադադարից հետո Թուրքիայում տիրող իրավիճակի, Հայկական հարցին առնչվող գործընթացի, արևմտահայության բեկորների գոյապայքարի, Հայաստանի Առաջին հանրապետության անցուղարձի և այլ երկրների հետ շփման փոխհարաբերությունների, աշխարհաքաղաքական փոփոխությունների և ընթացիկ զանազան հարցերի մասին: Չափազանցություն չի լինի, թերևս, եթե ասենք, որ «Ճակատամարտի» 1918-1924 թվականների հավաքածուն կարող է լայս սիւնել այդ ժամանակահատվածի հայոց պատմության վիճահարույց դրվագների դեռևս մշուշոտ պատկերի վրա: Շատ դեպքերում այն նույնիսկ կարող է ծառայել որպես սկզբնաղբյուր, քանի որ թերթի էջերում ստացին ձեռքից տպագրվել են Հայկական հարցին վերաբերող բազմաթիվ փաստաթղթեր,

որոնք որևէ այլ պարբերականում կամ գրքում չենք գտնի: Դա առավել ցայտուն կերպով երևում է օրաթերթի կողմից մասնավորապես հայ գաղթականների ու որբերի հիմնախնդիրների լուսաբանման ժամանակ:

Խնդրո առարկա թեմայի ուսումնասիրությունը բերում է այն եզրակացության, որ տաքազիր հայության ճակատագիրը, առօրյա հոգսերն ու ապագան գտնվել են ոչ միայն «Ճակատամարտի» խմբագրության և ընթերցողների, այլև մեր ժողովրդի ու հայկական պետականության ուշադրության և մտահոգության կիզակետում: Հայության համախմբված ջանքերով իրականացվել են բազմաթիվ ծրագրեր՝ հայ տաքազիրների կյանքը բարվոքելու, նրանց՝ հասարակության մեջ ներգրավելու և ի վերջո արժանապատիվ կենսապայմաններ ապահովելու նպատակով: Այդ ամենն արվել է տաքաբնույթ դժվարություններ հաղթահարելու գնով: «Ճակատամարտի» հրապարակումները փաստում են, որ այդպես էլ անլուծելի մնաց բնօրրան հայրենիք վերադառնալու կամ ներգաղթելու և իրենց հայրենի բնակավայրերում վերստին ապրելու արևմտահայ տաքազիրների բուն ցանկություն-պահանջը: Ահա այս ամենն է վերլուծաբար ներկայացված սույն մենագրության մեջ, որն ամբողջական է դարձել թեմայի վերաբերյալ մասնագիտական ուսումնասիրություններում առկա աղբյուրագիտական արժանահավատ փաստերի համադրմամբ և վկայակոչմամբ:

ՏԱՐԱԳԻՐՆԵՐԻ ԵՎ ՈՐԲԵՐԻ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆԵՐԸ
«ՃԱԿԱՏԱՄԱՐՏ» ԹԵՐԹԻ «ՎԵՐԱՊՐՈՂՆԵՐԸ»,
«ԳԱՎԱՌԻ ՁԱՅՆԵՐ», «ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔ» ԵՎ
«ՄԵՐ ԽՈՍՔԸ» ԽՈՐԱԳՐԵՐԻ ՆԵՐՔՈ

1918 թվականի հոկտեմբերի 30-ին Մուղրոսում Անտանտի և թուրքական իշխանությունների միջև կնքված զինադադարի պայմանագիրը հնարավոր դարձրեց թուրքերի կողմից բռնի կերպով տեղահանված հայերի վերադարձը Կ.Պոլիս և իրենց նախկին բնակավայրերը¹: Այդ փաստաթուղթն Առաջին աշխարհամարտում պարտված Թուրքիայում բնակվող ազգություններին տալիս էր խոսքի և հասարակական գործունեության ազատություն:

1918-1919 թվականները նմանվում էին 1908 թվականի հուլիսին Թուրքիայում տեղի ունեցած հեղաշրջմանը հաջորդած ժամանակահատվածին:

«Գինովութեան նոր շրջան բացուեալ էր: Ճիշտ՝ ինչպէս որ եղեր էր 1908 յուլիսին: Հիմա ալ ազատութիւնը եկեր էր, բայց ի՞նչ սպանդէ մը յետոյ?»², - իր հուշերում վկայում էր արևմտահայ հայտնի գրող և հրապարակախոս, Կ.Պոլսի «Ազատամարտ» թերթի (1909-1915 թթ.) պատասխանատու խմբագիրներից մեկը՝ Հակոբ Սիրունին (Ճոլոյան): Օգտվելով երկրում ստեղծված հանգամանքներից՝ գաղափարակից ընկերների հետ նա որոշել էր հրատարակել «Ճակատամարտ» օրաթերթը՝ որպէս «Ազատամարտի» իրավահաջորդ³: Այս մասին Հ. Սիրունին գրում էր հետևյալը.

¹ «Թուրքիայի Հանրապետության պատմություն», Ե., 2010, էջ 14:

² Սիրունի Յ., «Բնականեւսագրական նօթեր», Երևան, 2006, էջ 204:

³ «Ճակատամարտ» օրաթերթը լույս է տեսել Կ.Պոլսում 1918-1924 թթ.: Խմբագիրը Հակոբ Սիրունին էր: Պատասխանատու տնօրեններն էին Մանուկ

«Առաջին հերթին մեր մտահոգությունն եղաւ «Ազատամարտը» վերսկսիլը: «Ճակատամարտ» կոչեցինք զայն՝ ի նմանութիւն «Ազատամարտին»: Առաջին թիւը լոյս տեսաւ 1918 նոյեմբեր 20-ին: Քիչ յետոյ Շաւարշ Միսաքեանն ալ ելաւ բանտէն, ու միասին վարեցինք այլևս թերթը»¹:

«Ճակատամարտը» 1918-1922 թվականների գրեթե բոլոր համարներում անդրադարձել է հայ գաղթականների ունեգրկման և որբերի ու ծագման խնդիրներին:

«Գաղթական... Անունն է այս այն անհամար բազմութիւններուն, որոնք աշխարհէ աշխարհ, քաղաքէ քաղաք ման կուգան կապոցներով, որպէս զի շնչելու տեղ մը գտնեն: Անունն է այն բիրահազար դժբախտներուն, որոնք իրենց հայրենիքին մէջ անգամ չունեցան անկիւն մը կամ ողջ մնալու ապահովութիւն և ափ կ'առնեն ո՛ր որ կրնան: Գաղթական է, մէկ խօսքով, մայր-երկրի բնակչութիւնը կէտ առ կէտ, եթէ՛ ոչ աւելի»², - գրում էր թերթը:

«Ճակատամարտի» խմբագրականներից և հոդվածներից շատերում օրյեկտիվորեն ու առանց չափազանցությունների ներկայացվում էին վեճաբարձող տարազիրների առջև թուրքական իշխանությունների կողմից հարուցված դժվարությունները, որոնց հետևանքով գաղթականի կարգավիճակում հայտնված արևմտահայությունը կամ մահացու հիվանդանում էր, կամ սո վամահ էր լինում տունդարձի

Ասլանյանը և Շավարշ Միսաքյանը: Արտոնատերը Վրթանես Մարտիկյանն էր: Թերթն ունեցել է 3 անվանում՝ «Արդարամարտ» (1918, թիվ 1-12), «Արիարամարտ» (1918, թիվ 13-32) և «Ճակատամարտ» (1918, թիվ 33-ից մինչև վերջին համարը):

¹ Սիրունի Յ., նշվ. աշխ., էջ 205:

² «Ճակատամարտ», Կ.Պոլիս, 1922, թիվ 963 («Պետք է պարտադրել, որ պարպեն»):

ճանապարհին, կամ ծննդավայր հասնելով՝ չէր կարողանում տիրանալ իրենից խլված տուն ու տեղին, գույքին և հողակտորին, թեև Մուղրոսի զինադադարի պայմանագրով նախատեսվում էր թուրքերի գերեվարած և նրանց կողմից բռնի կերպով տեղահանված հայերի վերադարձը Կ.Պոլիս¹:

Տարագիրների և որբերի հիմնախնդիրներին «Ճակատամարտն» անդրադառնում էր «Վերապրողները», «Գավառի ձայներ» և «Հայկական կյանք» խորագրերի ներքո, ինչպես նաև՝ «Մեր խոսքը» վերնագրով խմբագրականներում: Դրանցից մեկում՝ «Ինչպես կը վերադառնան տարագիրները» վերլուծական հոդվածում² տարագրված հայերի վերադարձը բնորոշվում էր որպես նոր աքսոր: Կոնիայի կայարանում մեկ շաբաթից ավել էր, ինչ 2000 հայեր սպասում էին, որ իրենց տրամադրեին անվճար վագոններ և հատկացվեր որոշակի գումար, որպեսզի կարողանային վերադառնալ իրենց ծննդավայրերը: Նրանցից յուրաքանչյուրը մինչև Կոնիա հասնելը 15-20 ոսկի էր վճարել կառապաններին, ծախսել էր խնայողությունները և արդեն «աուր հացի կարօտ վիճակի մեջ» էր³:

Տարագիրներից շատերը Հայոց ցեղասպանության տարիներին մի կերպ փրկվելով՝ ապաստանել էին տարբեր գյուղերում, իսկ 1918 թվականի նոյեմբերի վերջերից տեղական թուրք պաշտոնյաները նրանց բռնի տեղահանում էին՝ իբր թե նրանց բնակավայրերը պետության կողմից վերադարձվելու խոստումով⁴: «Իրենց գայմագամները կ'ըսեն, թե

¹«Թուրքիայի Հանրապետության պատմություն», նույն տեղում:

²«Ճակատամարտ», Կ.Պոլիս, 1918, թիվ 12 («Ինչպես կվերադառնան հայ տարագիրները»):

³Նույն տեղում:

⁴Նույն տեղում:

ազատ են վերադառնալու, թե Գոնիա ձրի վակօններ իրենց կը սպասեն, բայց եղեր են գիտեր ալ, ուր ժողովուրդը ժանտարմաներով հանուեր է: Ուրիշ ընտանիքներ ալ ստիպուեր են աճապարել՝ իրենց հասած աղջիկները հետապնդումներէ ազատելու համար», - գրում էր օրաթերթը¹:

Կոնիայի կայարանում կուտակված հայ գաղթականներին բաժանվել էր 13 վրան, ինչը բավական չէր գաղթականների բազմությանը տեղավորելու համար: Նրանց մեծամասնությունը նիհար, դժգույն և ցնցոտիապատ էր: Հոդվածագիրը փաստում էր, որ վերջին 15 օրվա ընթացքում 25 հոգի մահացել էր հենց այդ կայարանում²: Եվ դա այն դեպքում, երբ, կառավարության որոշման համաձայն, Կոնիայի կայարան մտնող յուրաքանչյուր գնացքի 2 վագոնը պետք է հատկացվեր հայ գաղթականների վերադարձի համար: Դրան հակառակ՝ «բազմաթիւ հայ ընտանիքներ կայարանը կը սպասեն ցուրտին ու անձրևին տակ, և կայարանի հրամանատարը միշտ կը մերժէ իրենց վակօն տրամադրուելու համար եղած դիմումները»³:

Առաքազարի Արիֆյեի կայարանում հայ գաղթական 10 ընտանիք էր 8 օր բաց երկնքի տակ դեկտեմբերյան ցուրտ եղանակի պայմաններում սպասում իրենց իբրև թե տրամադրվելիք վագոններին, բայց ապարդյուն⁴: Կառավարությունը 3 փոքրիկ վրան էր հատկացրել Գաթմայի կայարանում ծվարած 300 տուն հայ, հույն և այլաբ գաղթական

¹Նույն տեղում:

²Նույն տեղում:

³Նույն տեղում, 1918, թիվ 20 («Յիրուցան տարագիրները»):

⁴Նույն տեղում:

ընտանիքներին, որոնք «Մուսուլի նահանգին ճամբայ հասնուած էին իրենց տեղերը վերադարձուելու համար»¹:

Ի վերջո Կոնիայի կայարանում գտնվող հայ գաղթականներին տրամադրվում է ապրանքատար 13 բաց վագոն: Դրանց մեջ տեղավորված 500 հայերը 2 օրվա ճանապարհը 10-15 օրում անցան, քանի որ գնացքի երթնեկության համար անհրաժեշտ քանակությամբ ածուխը միտումնավոր միանգամից չէին տրամադրում, որ այդ օրերին տեղացող տեղատարափ անձրևի տակ բաց վագոններում խոնված հայերը մքսեին, հիվանդանային, մահանային²: Նույն վիճակի մեջ էին՝ հնյունվել նաև Սուլթանյե կայարանում կուտակված 3000 տարագիր հիմնականում հայուհիները, որոնց սպանում էր «Սպիտակ ջարդը» կամ հայերին առանց զենք-զինամթերքի կոտորելու նոր եղանակը³: Նրանք «դատապարտուած էին ցուրտէն և քաղցէն հիւանդանալու և մեռնելու»⁴:

«Ճակատամարտը» համոզված էր. եթե թուրքական իշխանությունները կամենային, ապա բնօրրան-հայրենիք վերադարձող հայ գաղթականները կապահովվէին գնացքի վագոններով: Թերթը հիշատակում էր այն փաստը, որ Առաջին աշխարհամարտի թեժ շրջանում էր կատարվել հայության տեղահանումն իրենց ծննդավայրերից դեպի Սիրիայի անասպատները, դեպի մահ: «Կտավարութիւնը երկաթուղիի գիծերուն վրայ ահագին զինուորական առաքումներով ու փոխադրութիւններով զբաղած էր, բայց այն ստէն հայ ժողովուրդը իր դահիճներուն ձեռքը ձգելու համար ոչ միայն

վակօն չը պակսեցաւ, այլ մէկը միւսին յաջորդող ամբողջ կառաշարներ յատկացուեցան»¹:

Կեյվէի Էջմէ գյուղը 180 տուն հայություն ուներ, որոնցից 15-20 տուն էին կազմում Եղեռնից հետո ծննդավայր վերադարձողները: Նրանք հայտնվել էին անպատասպար և անօգնական վիճակում, քանզի նրանց տները բռնազավթել էին թուրք կամ իսլամ գաղթականները, որոնք չէին ուզում դուրս գալ և բնակարանները հանձնել դրանց բուն տերերին²:

Սալկարայից թերթին տեղեկացնում էին նմանօրինակ իրավիճակի մասին, երբ տեղական մարմինների ներկայացուցիչները «չէին ուզեր յանձնել վերադարձողներուն գոյքերը»³:

Պարտիզակի թղթակիցը գրում էր լայն մասին, որ այնտեղի թուրքական որբանոցը ավազականոցի էր վերածվել⁴: Վերջին 3 տարվա ընթացքում այդ որբանոցի թուրք աշակերտները Պարտիզակի հայերի լքված տներից գողացել ու վաճառել էին դրանցում եղած պիտանի և արժեքավոր իրերը:

Երբ 1918 թվականին Պարտիզակ վերադարձած գաղթականի վերածված հայերը այդ գողոնի մեջ ճանաչում էին իրենց պատկանած իրերը և պահանջում էին վերադարձնել, միևնույնն է, նրանց արդարացի պահանջն ու բողոքի ձայնը անլսելի էին մնում: Նրանց անգամ չէին թողնում Պարտիզակի եկեղեցում հայերի կողմից ի պահ թողնված ու դեռևս չգողացված իրերից վերցնել օգտագործման համար⁵:

¹Նույն տեղում, 1918, թիվ 10 («Աղաքագարի հայերը»):

²Նույն տեղում, 1918, թիվ 12 (տե՛ս «Կեյվէի հայերը» հոդվածը):

³Նույն տեղում, 1918, թիվ 28 («Գավառի ձայներ»):

⁴Նույն տեղում:

⁵Նույն տեղում:

¹Նույն տեղում:

²Նույն տեղում, 1918, թիվ 12 («Բնչպես կվերադառնան հայ տարագիրները»):

³Նույն տեղում (տե՛ս «Ո՛վ է պատասխանատու» խմբագրականը):

⁴Նույն տեղում, 1918, թիվ 13 (տե՛ս «Սպասող տարագիրները» հոդվածը):

Թերթի տպագրած տեղեկությունների համաձայն՝ Ադա- նայում թուրքական իշխանություններն աճուրդի էին հա- նում հայերից գողացված և յուրացված անբավ հարստու- լությունները նույնիսկ Մուղրոսի զինադադարից հետո¹:

«Ծախելու կը պատրաստուի տարագրեալ Հայերուն հա- րիւր հազարներով ոսկի արծող ինչքերը, հազարներով գոր- գեր ու կապերտներ, որոնց նմանը Պոլսոյ և ոչ մէկ գորգա- վաճառին քովը կարելի է գտնել: Կարասիներ, թանկարժէք իրեղէններ եւ այլն», - գրում էր «Ճակատամարտը»²: Ադանա- յում հայ գաղթականների կալվածքները «Էմվալը մեթրուքե» էին հայտարարվել իթթիհատական կառավարության կող- մից և վարձու էին տրվել թուրքերին: Վարձակալները քա- րուքանդ էին արել հայերին պատկանող պտղաբեր այգինե- րը, նարնջի ու լիմոնի ծառաստանները: Նրանք հողին էին հավասարեցրել հայերի տները՝ վաճառելով կամ վառելով դրանց վերջին տախտակն անգամ³:

Մուղրոսի զինադադարից հետո, բավական դժվարու- լություններ հաղթահարելով, հայրենի Ադաբազար էին ներգաղ- թում այդտեղից բռնությամբ տարագրված հայերը: Նրանք տարբեր կայարաններում ստիպված սպասել էին 20 օրից ավել: Այդքան սպասեցվելը պատճառաբանվել էր իբրև թե շոգեքարշերի անբավարարությամբ⁴: Այս գաղթականները կայարաններում սպասել էին դրսում՝ մնալով անխնամ ու հացակարոտ վիճակում:

Ադաբազարը Կ.Պոլսին մոտ գտնվող հայահոծ քաղաք էր: Ադաբազարցիներին իրենց ծննդավայրից 3 օրվա ընթաց-

¹Նույն տեղում, 1918, թիվ 20 («Զգայացունց հայտնություններ»):

²Նույն տեղում:

³Նույն տեղում:

⁴Նույն տեղում, 1918, թիվ 10 («Ադաբազարի հայերը»):

քում բռնությամբ տեղահանելուց որոշ ժամանակ առաջ առաջնորդարանի կողմից կատարված վիճակագրության համաձայն՝ այդ քաղաքում ապրում էր ավելի քան 20.000 հայ¹: Նրանք տարագրվել էին և կոտորվել: Հայաջինջ ընդ- հանուր կոտորածից փրկվել էր 5000 ադաբազարցի, այ- սինքն՝ գրեթե նրանց ¼-ը²:

Համազգային սպանդից հրաշքով ազատված, բայց 4 տարի ամեն օր և ամեն ժամ մահվան արհամիրքն ապրած «ափ մը գաղթական ատափագարցի հայեր, հայրենաբաղձութենէ մղուած և յոյսով լի» վերադառնալով հայրենի Ադաբազար, հուսախաբվում են³: Քաղաքի հայկական թաղերն ավերակ էին դարձել, իսկ թուրք «բարեկամներին» ի պահ տրված նրանց գույքերը և ապրանքները թալանվել ու յուրացվել էին⁴:

Ադաբազարում 3500 տուն և ավելի հայություն կար մինչև 1515 թվականի Եղեռնը⁵: Նրանց տների կեսից ավելին հիմ- նահատակ կործանել էին թուրքերը, իսկ դեռևս կանգուն մնացածների մեծ մասը կիսաքանդ էին և դարձել էին բնակ- վելու համար ոչ ախտանի:

Ադաբազարից ուղարկված թղթակցության մեջ բերված էին փաստեր առ այն, որ տեղի թուրքերը ոչ միայն տեղա- հանության օրերին հայերի՝ 100 ոսկի արժեցող ապրանքնե- րը 100 փութայով էին գնել կամ սպառնալով՝ ձրի տիրացել էին դրանց, այլև հայերին դեռ քաղաքից չհանած ու դեռ նրանց կայարանում գտնվելու ժամանակ մտել էին արդեն

¹Նույն տեղում:

²Նույն տեղում:

³Նույն տեղում, 1918, թիվ 31 («Ահա եկեր եւ, բայց ի՞նչ կը գտնեն»):

⁴Նույն տեղում:

⁵Նույն տեղում:

ամայի դարձած հայկական տները ու թալանել-տարել էին արժեքավոր ամեն ինչ¹: Տարել էին նմանապես հայերի բույր բնակարանների ապակիները, դռները, կողպեքները: Թաքցված զանձեր գտնելու ակեկալիքով՝ քանդել էին հայերի տների սանդուղքները, առաստաղները, հատակները:

Հայերին տեղահանելուց հետո թուրքական կառավարությունը նրանց դեռևս կանգուն մնացած տներում անմիջապես սկսել էր տեղավորել Բալկանյան պատերազմից Թուրքիա եկած իսլամ դավանող գաղթականներին և Առաջին աշխարհամարտի ժամանակ հակառակորդի գրաված տարածքների իսլամ ազգաբնակչությանը²: Այսինքն՝ նրանց անվճար և անհատույց տրամադրվել էին հայերի տները, ունեցվածքը, մշակովի հողատարածքներն ու բերքատու այգիները, ինչպես նաև պետական նպաստ, վառելիք ու սերմացու:

Իրենց բնակավայրերը վերադարձող հայ գաղթականներին թուրքական իշխանությունները չէին տալիս նրանց ունեցվածքը, բացի այդ՝ չէին տրամադրում պետական նպաստ և զոնե առաջիկա ձմեռվա համար վառելիք, իսկ զարնանացանի համար սերմացու³:

Ցեղասպանությունը վերապրած 3000 հայ գաղթականներ «թշվառություն էին մատնուած» Խարբերդում և շրջակա գյուղերում⁴: Եթե նրանցից յուրաքանչյուրին օրական տրամադրվեր մեկ կամ մեկուկես հաց, ապա, ըստ թերթի հաշվարկների, ամսվա կտրվածքով անհրաժեշտ կլինեին ծախ-

սել 10.000 ոսկեդրամ⁵: Թերթը նշում էր նաև, որ 1916 թվականին Խարբերդում և շրջակա գյուղերում ապաստանած հայ գաղթականների թիվն իրականում ավելի շատ էր 5000⁶: Նրանց օգնում էին այդ շրջանում գործող ամերիկյան միսիոներները: Գաղթականների թիվը գնալով պակասում էր, որովհետև նրանց մի մասը վերադարձել էր հարազատ բնակավայրերը, իսկ մի մասն էլ, անսնունդ և անխնամ մնալով, մահացել էր: Խարբերդի գրեթե 3000 հայ գաղթականներից 2000-ը որբեր էին՝ «բոլորն ալ շատ աննպաստ պայմաններու տակ»⁷:

«Գավառի ձայներ» բաժնում գետեղված տեղեկատվության համաձայն՝ Յալովայի Մերտեկյոզ գյուղ վերադարձած ավելի քան 83 տուն կազմող 180 հայ գաղթականները տեղի հայերին պատկանած 269 տներից 121-ն էին կիսականգուն գտել⁸: Ընդ որում, հայերի 94 տների հետքն անգամ չէր մնացել, իսկ 54-ը բացարձակապես պիտանի չէին բնակության համար: «Նոր 300 հոգի գալուն կը սպասուի: Աստեցմով դեռ մեկ երրորդն ալ դարձած չըլլար», - գրում էր «Ճակատամարտի» թղթակիցը⁹: Նա նաև ասում էր, որ Յալովայի Յալաքտերե գյուղ էին հասել 74 գաղթական կամ 39 ընտանիք հայեր: Տեղի 239 հայկական տներից 146-ն էին դեռևս բնակելի համարվում, 37-ը կիսակործան էին, 56-ը՝ հիմնահատակ փլցված¹⁰:

¹Նույն տեղում:

²Նույն տեղում:

³Նույն տեղում, 1918, թիվ 28 («Միշտ եռասխար»):

⁴Նույն տեղում, 1918, թիվ 25 («Լեռապրողները»):

⁵Նույն տեղում:

⁶Նույն տեղում:

⁷Նույն տեղում:

⁸Նույն տեղում, 1918, թիվ 32 («Գավառի ձայներ»):

⁹Նույն տեղում:

¹⁰Նույն տեղում:

«Ճակատամարտի» հրապարակումները փաստում էին, որ Մուղրոսի զինադադարից հետո թուրքական «կառավարությունը հրահանգ տուաւ տարագրեալ Հայերը իրենց բնակավայրերը վերադառնալու»¹: Բացի դա՝ երկրի ղեկավարությունը «կ'արտօնէ, որ ամեն մարդ իր հայրենիքը երթայ, ճամբորդութեան ծախքերը և ապահովութիւնը երաշխաւորելով»²: Օրաթերթում տպագրված այս և բազմաթիվ այլ հոդվածներն ու ռեպորտաժները հակառակն էին վկայում:

«Ճակատամարտը» գրում էր, որ թուրքական կառավարության «գործը խօսքին հակառակ» էր³: Բերում էր հետևյալ փաստարկը: Զինադադարից հետո վարչական կարգադրությամբ պետք է վերջ տրվեր հայերի հալածանքին, իսկամացված հայերը պիտի դառնային իրենց դավանած նախկին կրոնին, իսկ հայ որբերն ու բռնի առևանգված հայ աղջիկները և կանայք պիտի վերադարձվեին հայ համայնքին⁴: Միևնույն ժամանակ գաղթական դարձած հայերը պետք է վերադառնային իրենց բնակավայրերը՝ վերադարձնելով իրենցից խլված «կալուածներուն և յափշտակուած ինչքերին»⁵: Հայկական գավառներից հասնող լուրերը, սակայն, վկայում էին, որ «այդ բոլորը խօսքի սահմանէն անդին չանցան, ամեն բան կը մնայ Թալէաթի կարգադրութեան համաձայն»⁶: Թերթին էր դիմել Մարգվանից առևանգված օրիորդ Փառանձեմ Եփրեմյանը, որը, քաջալերվելով կառավարության հրամանից, փախել էր իրեն առևանգած թուրքի տնից,

¹Նույն տեղում, 1918, թիվ 20 («Եթթիհաստական նոր դավ մը»):

²Նույն տեղում, 1918, թիվ 25 («3000 հայեր թշվառության մատնված»):

³Նույն տեղում, 1919, թիվ 106 («Խոսիլը բավական չէ»):

⁴Նույն տեղում:

⁵Նույն տեղում:

⁶Նույն տեղում:

բայց ենթարկվում էր հետապնդման՝ կառավարության գաղտնի հրահանգի համաձայն¹:

«Ճակատամարտը» պնդում էր, որ բռնի թրջացված հայ կանայք չէին կարողանում վերադառնալ դեպի քրիստոնեություն և ըստ այդմ՝ նրանք չէին կարող հայ մարդու ժառանգորդը լինել, քանի որ արդեն համարվում էին թրքուհիներ²: «Կալուածներու խնդիրը գրեթէ անլուծելի է, որովհետեւ ամենաբարձր պաշտօնեաներէն մինչեւ ամենախոնարհը, միևնույն յանկերգը ունին իրենց բերնին մէջ՝ Մարկոսին, Յարութիւնին, Յովհաննէսին կալուածները Շաքին և Լութիֆիէին չիյնար», - կարդում ենք «Ճակատամարտում»³:

Ըստ թերթի հրապարակումների՝ 1918 թվականին, Մուղրոսի զինադադարից հետո, թուրքական կառավարությունը թեև չէր պահանջում հայերի վերաբերյալ իթթիհատական կառավարության ընդունած բացառիկ օրենքները (մասնավորապես Լքյալ գույքերի (Էմվալը մեթրուքե) օրենքը⁴) և կարգադրել էր գաղթական կամ տարագիր հայերի բոլոր կալվածքները վերադարձնել դրանց նախկին տերերին, բայց 1919 թվականին Թուրքիայի Ներքին գործերի նախարարությունը որոշակի սրբագրումներ էր կատարել այդ կարգադրության տեքստում⁵: Դրանց համաձայն՝ «տարագրեալներէն անոնք, որ կը վերադառնան և անձնապէս իրենց կալուածները կը պահանջեն, անմիջապէս պիտի ստանան, իսկ անոնք, որ անձնապէս չեն ներկայանար (մեռած, կորսուած, կոտորուած), անոնց մօտաւոր կամ հեռա-

¹Նույն տեղում:

²Նույն տեղում:

³Նույն տեղում:

⁴Նույն տեղում, 1922, թիվ 1052 («Արդեն տեր եղան»):

⁵Նույն տեղում, 1919, թիվ 90 («Տարագիրներու կալվածները»):

ւոր ժառանգորդներուն չպիտի յանձնուին կալուածները»¹: Այստեղից թերթը հետևություն էր անում, որ հայերի անտեր մնացած կալվածքները կամ պիտի մնային դրանք բռնագրաված թուրքերի ձեռքերում, կամ պիտի դառնային «արքունական կալուած»²: Այնինչ, պարբերականի կարծիքով, թուրքական կառավարությունն իրավական ու բարոյական ոչ մի հիմք չունի այդպես վարվելու համար: «Հայերու կալուածները անտեր չէին մնար, եթէ Հայերը իրենց կամքէն անկախ, բնաջնջումի դատապարտուած չըլլային: Չոհերն իրենք մեղաւոր չեն: Ուրեմն և կառավարութիւնը իրաւունք չունի այդպիսիներու կալուածները յափշտակելու: Այդ կալուածները պէտք է յանձնել ուղղակի տէրերուն, իսկ անոնց չգոյութեան պարագային, անոնց ազգականներուն: Իսկ այն կալուածները, որոնց ժառանգորդներուն ազգականութիւնը օրէնքի նախատեսած սահմաններէն հեռու են, պէտք է վերադարձուին պատկանեալ համայնքներուն», - ասի սա էր թերթի դիրքորոշումն այս խնդրում³:

«Ճակատամարտը» գրում էր, որ արևմտահայերը սխալվել էին՝ կարծելով, թէ զինադադարից հետո իրենց համար ստեղծվելու էր բնականոն և տանելի կացություն⁴: Իրականում թուրքական իշխանության տակ գտնվող հայությունը կրկին օրենքից դուրս էր համարվում, ճիշտ այնպես, ինչպես զինադադարին նախորդող տարիների ընթացքում: Հայ ժողովուրդն իր հայրենիքում թափառական էր և անպաշտպան, զուրկ էր տուն ու տեղից, ընտանիքից, ունեցվածքից, նաև ենթակա էր ջարդի սպառնալիքին: «Ա...**էն կը գրեն** մե-

զի, թէ կառավարութիւնը խստիւ արգիլած է բռնութեամբ իսլամացած Հայերու իրենց նախկին կրօնքին վերադարձը: Բ...**էն կը գրեն**, թէ հայ ժողովուրդին չեն վերադարձներ իր տունը և կալուածները, վերադարձողները փողոցները կը թափառին: Գ...**էն կ'իմացնեն**, թէ նախկին ջարդարարները դեռ կը մնան իրենց պաշտօններուն վրայ և կը սպառնան հայ ժողովուրդի վերջին մնացորդներն ալ կոտորել»¹, - այս պիսի բազմաթիվ փաստեր էր բերում պարբերականը:

1919 թվականի օգոստոսին թերթը տեղեկացնում էր թուրքական կառավարության այն որոշման մասին, որով գավառային իշխանություններին հրահանգ էր տրվել տասանորդի տուրք գանձել բոլոր հայկական գյուղերից, որոնցում դեռևս նոր-նոր էին պատսպարվել գաղթից վերադարձող հայ տարագիրները²: Եվ դա այն դեպքում, երբ արևմտահայ գավառներում հայերի դատարկ մնացած տներում կառավարության հրամանով տեղավորված իսլամ և թուրք գաղթականներին ոչ միայն ազատում էին տասանորդի տուրքից, այլև մնացած նահանգների ազգաբնակչության կողմից մուծված տասանորդի տուրքից հավաքված հացահատիկը ուղարկում էին նրանց որպես օգնություն³: «Այս պատկերին առջև մարդ կը մնայ ապշած. մի թէ աշխարհի վրայ կը գտնուի կառավարութիւն մը, որ ըլլայ այնքան անողորմ, որ մտքէն անցնէ տասանորդի տուրք գանձել այնպիսի ժողովուրդէ մը, որ վերջին 5-6 տարիներու ընթացքին յայտարարուած էր օրէնքէ դուրս, անոր մեծ մասը մարդ գազաններու և վայրենի գազաններու կեր դարձած է, թափառած է

¹Նույն տեղում:

²Նույն տեղում:

³Նույն տեղում:

⁴Նույն տեղում, 1919, թիվ 97 («Վաղվան համար»):

¹Նույն տեղում:

²Նույն տեղում, 1919, թիվ 232 («Վերադարձող տարագիրները և տասանորդի տուրքը»):

³Նույն տեղում:

պետութեան զանազան մասերը, առանց գործի, առանց բնակարանի, կորսնցուցած ամեն բան, մերկ վերադարձած է իր աւերուած օճախը»¹, - սեփական վերաբերմունքն այսպէս էր արտահայտում թերթը:

«Ճակատամարտը» պահանջում էր թուրքական իշխանություններից վերջ տալ հակամարդկային քաղաքականությանը և պետական միջոցներով հոգ տանել հայ գաղթականների և որբերի խնդիրների մասին այնքան ժամանակ, մինչև որ նրանք ոտքի կկանգնեն ու կվերակազմավորվեն²: Որպես հիմք թերթը նշում էր Թուրքիայի այն օրենքը, որի համաձայն գաղթականությունը մինչև 7 տարի տուրքերից ազատված էր³: «Թուրք կառավարութիւնը չի կրնար արդարութեամբ կառավարել»⁴, - եզրակացնում էր պարբերականը:

¹Նույն տեղում:

²Նույն տեղում:

³Նույն տեղում:

⁴Նույն տեղում:

ՀԱՅ ԳԱՂԹԱԿԱՆՆԵՐԻ ՎԵՐԱԴԱՐՁԻ ԵՎ ՆՐԱՆՑ
ԼՔՎԱԾ ԳՈՒՅՔԵՐԻ
ՃԱԿԱՏԱԳՐԻՆ ԱՌՆՉՎՈՂ ԽՆԴԻՐՆԵՐՆ
ՕՐԱԹԵՐԹԻ ԷԶԵՐՈՒՄ

1918 թվականի դեկտեմբերի 10-ին թերթն անդադարձել էր հայ գաղթականների վերադարձի և հայ որբերի երեսնահարցերի լուծման համար պետության հովանու ներքո ստեղծվելիք խառը հանձնաժողովի աշխատանքներին¹: Այդ հանձնաժողովում Բ. Դոան կողմից նշանակվելու էին հայ և թուրք անդամներ, ինչին համաձայն չէր օրաթերթը, որի համոզմամբ՝ հայ անդամները պիտի ընտրվեին հայ ներկայացուցիչների կողմից և իրենց հրահանգներն էլ պիտի ստանային նույն աղբյուրից²:

Թերթը ձախողված և կորստաբեր էր համարում հայ գաղթականների անձրագիր ու հախուռն վերադարձի որոշումը, ինչի հետևանքով ավելորդ զոհեր էին գրանցվում ամեն օր: Տեղեկացնում էր նաև, որ պետությունն արդեն ցանկանում էր վերադարձած հայ գաղթականներին այլևս չստեղծափռել նրանց նախնին բնակավայրերը, այլ՝ պահել այն վայրերում, որտեղ նրանք հայտնվել էին արքայական կամ տարագրվելու պատճառով: Հենց այդ վայրերում պիտի «լուծում ստանային» նրանց կարիքները³:

Հայ-թուրքական պետական հանձնաժողովը և Համաձայնական ուժերի կողմից հայ գաղթականների վիճակի ուսումնասիրության նպատակով կազմվելիք մարմինը պի-

¹Նույն տեղում, 1918, թիվ 16 («Որոշումը չի բավեր»):

²Նույն տեղում:

³Նույն տեղում:

տի լինելին հայ տարագրյալների բնակավայրերում և արտաքավայրերում՝ տեղում նրանց խնդիրներին ծանոթանալու և դրանց համար լուծումներ առաջարկելու նպատակով¹։ Թերթը թերահավատորեն էր մոտենում այդ հանձնաժողովների աշխատանքների այդունավետությանը։ Գտնում էր, որ Կ. Պոլսում և Օսմանյան կայսրությունից դուրս գտնվող հայկական կայացած գաղթօջախներում գործող ազգային կառույցները պիտի զբաղվեին հայ գաղթականների և որբերի հիմնախնդիրներով՝ համատեղ մշակված ծրագրերով ու ռազմավարությամբ։ Կարևոր էին յուրաքանչյուր օրն ու ժամը։ Չէ որ արտաքավայրերում կամ տարագրության շրջաններում տարաբնույթ չարչարանքների էին ենթարկվում հայ գաղթականներն ու որբերը, որոնց ամեն վայրկյան սպառնում էին մահն ու կոտորածը²։

«Հայաջինջ սարսափները» խորագրի ներքո տպագրված Սուրեն Պալթանյանի լուրից ընթերցողները տեղեկանում էին, որ դեպի Հալեպ տարագրված հայերի մեկ երրորդն ուղարկվել էր Մոսկվի ճանապարհի վրա գտնվող Բես-Յուլ-Այն (Ռեյոյուլայն) գյուղ³։ Հայ գաղթականների վրանները թուրքերով և չեչեններով բնակեցված այդ գյուղից կես ժամվա հեռավորությամբ էին տեղադրված։ Բես-Յուլ-Այնի գյուղապետը հայ գաղթականներին կեղծ խոստում էր տվել՝ նրանց չքշել անապատ ու բնակեցնել գյուղում, եթե նրանք իրենց ուժերով և մոտները եղած գումարով կառուցեին 3 մեծ շինություն, որոնք պիտի ծառայեին որպես գորանոց թուրք զինվորների համար։ Երբ հայ գաղթականները ավար-

¹Լույն տեղում։

²Լույն տեղում։

³Լույն տեղում, 1918, թիվ 13 («Բես-Յուլ-Այնի կոտորածը»)։

տում են այդ շինությունների կառուցումը, գյուղապետը դրժում է խոստումը և նրանց վաճառում է ոչխարների հոտի պես⁴։ Մեկ «հոտը» բաղկացած էր 800-1000 հայ գաղթական և որբ պարունակող վրանից և վաճառվում էր 900-1200 կարմիր ոսկիով⁵։ Գնված հայ գաղթականներին և որբերին մեկ ժամ ճանապարհով քշելուց հետո բոլորին մերկացնում էին և այրում խարույկի մեջ, իսկ այնուհետև նրանց դիակներն էին բզկատում՝ ոսկուց պատրաստված ատամներ գտնելու հույսով⁶։

Բես-Յուլ-Այնում եղած հայ գաղթական գեղեցիկ աղջիկներին կամ վաճառում էին արաբներին «1 կամ 2 օխա պանիրի փոխարեն», կամ թալանում ու սպանում էին⁴։ Մինչև 1918 թվականի նոյեմբեր ամիսը 5-10 տարեկան բազմաթիվ հայ որբերի օրական 1 հացի դիմաց մերկանդամ քար հավաքել էին տալիս Բես-Յուլ-Այնի շրջակայքում կառուցվող երկաթուղու ճանապարհի համար⁵։

Մուլլոսի զինադատարից հետո հողվածագիր Ս. Պալթանյանի կողմից այդ որբերից ընտրվել էին 20 հոգի (աղանացի և կեսարացի.- Մ.Հ.), տարվել էին Ադանա և հանձնվել էին նրանց ազգականների խնամքին⁶։

Ցեղասպանությունից փրկված ու «յանուն Հայրենիքի և Ազատության գոհուող մաս մը Սասունցիներ՝ 3560 անձ» հայտնվել էին Հյուսիսային Կովկասի Արմավիրի շրջա-

¹Լույն տեղում։

²Լույն տեղում։

³Լույն տեղում։

⁴Լույն տեղում։

⁵Լույն տեղում։

⁶Լույն տեղում։

նում¹: Նրանք 1919 թվականի հոկտեմբերի 25-ին նամակ էին աղարկել արևմտահայոց պատրիարք Զավեն Տեր-Եղիայանին²: Այդ նամակից պարզվում էր, որ սասունցիները գրկված էին պետական ամեն կարգի աջակցությունից: Նրանք խնդրում էին շուտափույթ օգնել իրենց: Հակառակ դեպքում, եշում էին, որ կմատնվեին սովամահության կամ ցրտահարության, քանի որ բնակարան չունենալու պատճառով բացօթյա կացարաններում էին պատսպարված³:

1919 թվականի հոկտեմբերին Հայ ազգային միության կողմից ազգային կենտրոնական իշխանություններին ուղղված մեկ այլ նամակում տեղեկացվում էր, որ Կիլիկիայի շրջանում ապաստան փնտրող Այնթապից ու Արևմտահայաստանի գավառներից եկած հայ գաղթականների թիվը հասնում էր 20.000-ի⁴: «Այսքան պատկառելի թուով թշուառ ու կարօտ հայություն մը ամեն օր ամեն տեսակ դիմումներ կը կատարէ Միութեանս մօտ, և որոնք մեծ մասով կը մնան անպատասխան՝ դրամի չգոյութեան պատճառաւ»⁵, - գրված էր նամակում: Նամակագիրը հայտնում էր նաև, որ Այնթապում ապաստանած հայ գաղթականությունը մինչ նամակը գրելու օրը ոչ Ազգային կենտրոնական իշխանություններից, ոչ ազգային բարեգործական մարմիններից և ոչ էլ մի ուրիշ մարմնից որևէ նպաստ չէր ստացել⁶:

Կիլիկիայի շրջանից մեկ այլ՝ Անտիոքի և Սուեդիի (Սուէտի) Հայ ազգային միությունից ստացված գրությունն անհա-

¹Նույն տեղում, 1919, թիվ 300 («Սասունցիներու վիճակը Հյուս. Կովկասի մեջ»):

²Նույն տեղում:

³Նույն տեղում:

⁴Նույն տեղում, 1919, թիվ 310 («Կացությունը Կիլիկիո շրջանին մեջ»):

⁵Նույն տեղում:

⁶Նույն տեղում:

պաղ օգնություն էր պաղատում, քանզի տեղի հայ գաղթականներն ու որբերն, «անօթութենէ վերջ, հիմա կը տառապին մալարեայի ու թիֆօյի պէս վտանգաւոր և փոխանցիկ հիւանդութիւններէ, և մահերու թիւը օրէ օր կ'աւելնայ»¹:

Հայ գաղթականների և որբերի խնդիրների մասին հոգացող ազգային Ընդհանուր մարմինը, օրաթերթի կարծիքով, կարիք ուներ համազգային կարող ուժերի համախմբմանը, համագործակցությանը, այդ թվում՝ Հայաստանի Առաջին հանրապետության աջակցությանը²:

Անհրաժեշտ էր գործել մի քանի ուղղությամբ: Նախ՝ Համազգային տուրքի հավաքման և դրա շնորհիվ հայ գաղթականների ու որբերի խնդիրների լուծման մասին էր խոսքը³, ապա՝ պոլսաբնակ մի խումբ փաստաբանների և իրավագետների կողմից նախաձեռնված հայ գաղթականների ապահովագրական գումարների և ընդհանրապես ցեղասպանված հայերից բռնագավթված հոգևոր և նյութական ունեցվածքի վերադարձի ու փոխհատուցման ուղղությամբ տարվող աշխատանքների կարևորումն էր թերթի կողմից⁴:

«Ճակատամարտն» ընթերցողների ուշադրությունն էր հրավիրում այն հանգամանքի վրա, որ թուրքական իշխանությունները, Մուդրոսի զինադադարով պայմանավորված, իբրև թե պարտադրված էին զբաղվում հայ տարագրյալների վերադարձի և կյանքի ապահովման հիմնահարցերով⁵: Իրականում նրանք ամեն ինչ անում էին, որ այդ խնդիրները չլուծվեին, որ Ցեղասպանությունից հրաշքով ողջ մնացած և

¹Նույն տեղում:

²Նույն տեղում:

³Նույն տեղում:

⁴Նույն տեղում:

⁵Նույն տեղում:

գաղթական դարձած հայերը կրկին անիրավագուրկ մնային և, չկարողանալով հոգալ իրենց ապրուստի ու կեցության վայրի հետ կապված խնդիրները, մատնվեին սովամահության, ինչպես նաև հիվանդանային ու մահանային կամ էլ բռնի թրքացվեին և իսլամացվեին:

1922 թվականին «Ճակատամարտն», անդրադառնալով Թուրքիայի Ազգային ժողովի՝ ապրիլի 30-ին ընդունած այն օրենքին, որը հիմնականում վերաբերում էր արևմտահայության անշարժ գույքերի ճակատագրին ու մասնավորապես Կիլիկիայի վերջնական հայաթափումից հետո ստեղծված իրավիճակին, գրում էր, թե վերջինը լրացնում էր իթթիհատական կառավարության ընդունած «Լքյալ գույքերի մասին» օրենքը¹: Ապրիլի 30-ի օրենքի համաձայն՝ «աճուրդով պիտի ծախուին թշնամիին գրառումեն ազատուած վայրերու փախստականներուն շարժուն ստացուածքները, իսկ անշարժ կալուածներն ու ցանքերը պիտի մատակարարուին կառավարութեան կողմէ, և, ծախքերը գեղչուելէ յետոյ, հասոյթը պիտի գանձուի ելմտական սնտուկներուն»²:

Այս նոր օրենքը «Էմվալը մերթուրե»-ն, գործադրվելու էր նաև պատերազմական ու քաղաքական պատճառներով փախած կամ բացակա ճանաչված անձանց համար³: Թերթը հիշատակում էր, որ Կիլիկիայի վերջնական հայաթափումից առաջ թուրքական «միլլի կառավարութեան մունետիկները» թուրք ազգաբնակչությանը հանձնարարում էին ոչինչ չգնել հայերից նույնիսկ 50% զեղչով, «քանի որ ամեն բան մեզի պիտի մնայ»⁴:

¹Նույն տեղում, 1922, թիվ 1052 («Արդեն տեր եղան»):

²Նույն տեղում:

³Նույն տեղում:

⁴Նույն տեղում:

«Ճակատամարտը» նշում էր, թե առանց այս նոր օրենքի ընդունման էլ հանրությունը գիտեր, թե ի՛նչ է տեղի ունեցել Կիլիկիայում և հայաբնակ մյուս վայրերում. «1915-16-ի սարսափներու շրջանին, բոլորս ալ գիտէինք, թե ի՛նչ եղած են տեղահան և անհետ կորած մէկ միլիոն մեր հայրենակիցներու գոյքերն ու կալուածները»¹:

Օրաթերթը վստահեցնում էր, որ Կարսի խորհրդածոռովից և Տաճկահայաստանը Քեմալական Թուրքիային հանձնելուց հետո ամեն ինչ արվում էր Հայկական հարցը վերջնականապես լուծելու նպատակով²: Իր այս պնդումը «Ճակատամարտը» հիմնավորում էր թուրքական «Իգտամ» թերթից թարգմանաբար արտատպած հեռագրում հայտնված տեղեկատվությամբ³: Ըստ այդ լուրի՝ «այն յանձնաժողովը, որ կը զբաղի արեւելեան նահանգներու աշիրէթներու գործով, օրակարգի նիւթ ունեցած է «լքեալ գոյքերը բաժնել Քիւրտերուն»»⁴:

Թերթի հավաստի աղբյուրներից մեկն իր հերթին տեղեկացնում էր, որ Մուստաֆա Քեմալը «տենդոտ աշխատանքի մէջ է՝ Տաճկահայաստանը Թուրքերով և Քիւրտերով լեցնելու համար: Թուրք, Թաթար և Քիւրտ ազգաբնակչութիւնը արագօրէն կը տեղաւորուի Վանի, Պիթլիսի և Էրզրումի վիլայէթներուն մէջ: Միլլի վարիչները մտածեր են միջոց մը Թուրքերով, Քիւրտերով և Թաթարներով լեցնել ամայի նահանգները և փաստել արտաքին աշխարհին առջեւ:

¹Նույն տեղում:

²Նույն տեղում, 1922, թիվ 988 («Համիդապատում»):

³Նույն տեղում:

⁴Նույն տեղում:

- Ահա տեսեք, այս նահանգներուն բնիկներն են Թուրքեր և Քիւրտեր: Հազիւ համբանքով հայեր կը գտնուին: Արդարութի՞ւն է, որ ասոնք պարպենք և Հայերուն տեղ տանք»¹:

1923 թվականին Թուրքիայի Հանրապետության հռչակումից հետո արդեն իրենց հայրենիքից հայերի վտնման և ոչնչացման ծրագիրը բացահայտորեն սկսեց կիրառվել՝ հիմնավորվելով ընդունված օրենքներով ու կառավարական որոշումներով: 1923 թվականին թուրքական իշխանությունները փորձեցին վերջնականապես լուծել արևմտահայերի գույքը նրանց երբեք չվերադարձնելու հարցը:

1923 թվականի ապրիլի 15-ին Թուրքիայի Ազգային ժողովը (Մեջլիսը) ընդունեց «Լքյալ գույքի մասին» օրենքը, որի համաձայն՝ պիտի բռնագրավվեին այդ պահին Թուրքիայում չապրող հայերի ունեցվածքը և գույքը²: Ընդ որում, այդ օրենքում անտեսված էր այն հանգամանքը, որ արևմտահայությունը բռնի կերպով և թուրքական իշխանությունների պարտադրանքով էր լքել իր բնօրրանը, տուն ու տեղը և նրան անգամ հնարավորություն չէր տրվել նախապես կարգավորել սեփական ունեցվածքի հետագա ապահով ճակատագիրը:

1923 թվականի սեպտեմբերին Թուրքիայի «Հաշվառման մասին» օրենքով Կիլիկիայի և երկրի արևելյան նահանգների բնակիչներ եղած հայերին արգելվում էր վերադառնալ ոչ միայն իրենց բնակավայրերը, այլև Թուրքիա, քանի որ նրանք իբրև թե ինքնակամ արտագաղթել էին երկրից³:

¹Նույն տեղում:

²«Թուրքիայի Հանրապետության պատմություն», նշվ. աշխ., էջ 78:

³Նույն տեղում:

Ըստ 1926 թվականի փետրվարի 2-ին Թուրքիայում ընդունված օրենքի՝ հայերին չէր վերադարձվելու մինչև 1924 թվականի օգոստոսի 19-ը (մինչև Լոզանի պայմանագրի ուժի մեջ մտնելը.՝ Մ.Հ.) նրանցից բռնագրավված գույքը¹:

Արևմտահայերի հետագա պահանջները՝ նրանցից բռնագրված սեփականության և գույքի նկատմամբ չեզոքացնելու նպատակով 1927 թվականի մայիսին Թուրքիայում ընդունվում է օրենք, որով արևմտահայությունը փաստացի չէր կարող համարվել այդ երկրի քաղաքացի, եթե 1923-1927 թվականների ընթացքում չէր բնակվել իր իսկ հայրենիքում, այլ ստիպված լքել էր այն²: Հիշյալ օրենքում չէր նշվում, որ այն տարածվում էր նաև ցեղասպանված հայերի և Թուրքիայի սահմաններից դուրս ապրող և Եղեռնից փրկված նրանց ժառանգների վրա:

Հետագա տարիներին և մինչև 1970-ական թվականների վերջը թուրքական իշխանություններն, ընդունելով տարբեր օրենքներ ու որոշումներ, գրեթե վերջնականապես լուծված հարկերեցին արևմտահայության ունեզրկման գործընթացը:

Անփութելով արևմտահայերի գույքի և ունեցվածքի, հողատարածքների և ընդհանուր առմամբ հայության հայրենիքի բռնագրավման փաստերի ու Հայ դատի պահանջատիրական առաջարկների ներկայացման առումով «Ճակատամարտի» հրապարակումները, ինչպես նաև թերթի վերլուծականներում արտահայտված տեսակետները, պետք է ասել հետևյալը:

«Պարբերականի համոզումը վճռական էր առ այն, թե «գոյութան իրաւունք չունի վարչութիւն մը, որ բռնի կը խլէ կոտորուած, ցիրուցան ժողովուրդի մը հայրենիքը, կը յափշտակէ անոր գոյքերը (Էմվալը մեթուրքե) և,

¹Նույն տեղում:

²Նույն տեղում:

պարագաներէն օգտուելով, փախստականներու հողերուն վրայ կը հաստատէ ուրիշ բազմութիւններ»¹:

• «Ճակատամարտը» հիշատակում էր այն հանգամանքը, որ իթթիհատական իշխանությունները օսմանյան պետության փրկությունը գտան հայ ժողովրդի բնաջնջման մեջ: Նրանց և նրանց իրավահաջորդ «Էնկիւրիի վարիչներին» թերթը հավաստիացնում էր, որ հօդս են ցնդելու հայ ժողովրդին հուսահատեցնելու նպատակով կատարված «ամենէն գարշելի, ամենէն բարբարոս փորձերը»²: Հայրենի երկրից վտարված հայ բնիկների բնակավայրերը եկվոր թուրքերին կամ քրդերին տալով ու հայերի գույքը և ունեցվածքը յուրացնելով թուրքական պետությունը չէր կարողանալու լուծում տալ Հայկական հարցին³:

• «Հայ ժողովուրդը կը մնայ տէրն ու տիրականը իր երբիկին, իր ճակատագրին, իր հայրենիքին: Կա յ ուժ մը, որ կարենայ խորտակել անոր աննկուն կամքն ու հաւատքը»⁴, - այսպիսին էին պարբերականի դիրքորոշումն ու համոզմունքը:

¹Նույն տեղում:

²Նույն տեղում:

³Նույն տեղում:

⁴Նույն տեղում:

«ՃԱԿԱՏԱՄԱՐՏԻ» ՀՐԱՊԱՐԱԿՈՒՄՆԵՐԸ
ԲՈՒՆԻ ԻՍԼԱՄԱՑՎԱԾ ՀԱՅ ՈՐԲԵՐԻ ԵՎ
ՀԱՅՈՒՀԻՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Բոնի իսլամացված հայ որբերին և հայուհիներին առնչվող հարցերի կապակցությամբ կարող ենք նշել, որ արդեն 1918 թվականի դեկտեմբերի 21-ին «Ճակատամարտը» տեղեկացնում էր թուրքական իշխանությունների այն կարգադրության մասին, ըստ որի թուրքերի և քրդերի տներում պահված հայ որբերի և հարեմներում գտնվող հայ կանանց հետագա ճակատագրի որոշումը հանձնվել էր թուրք ոստիկանությանը, այսինքն՝ «անոնց, որ ամենէն սև դերը կատարեցին հայաջինջ սարսափներուն մեջ»¹:

Երբ հարազատները կամ հայ համայնքի ներկայացուցիչները երկար ջանքերից հետո որևէ թուրքի տանը հայտնաբերում էին թաքցված կամ թրքացված հայ որբուկի և ոստիկանությանը պահանջ էին ներկայացնում նրան վերադարձնելու մասին, վերջինները «հայ տղեկ մը ջանձնելու համար ամեն պատրուակ կը ստեղծեին»²: Նրանք իբրև թե քննում էին մանկիկի հայ կամ քրիստոնյա լինելը: Թերթը հավատ չէր տածում քննությունը վարելու նրանց մեթոդներին ու ձևերին: «Ո՛ւր, ի՞նչպէս և ի՞նչ միջոցներով կը կատարեն քննութիւնը՝ պահանջուած որբին Հայ կամ իսլամ ըլլալը ապացուցանելու համար, այդ կը մնայ գաղտնիք»³, - գրում էր պարբերականը: Փաստերի հիման վրա նաև պնդում էր, որ իսլամացված ու թրքացված հայ որբերի, աղջիկների ու

¹«Ճակատամարտ», Կ.Պոլիս, 1918, թիվ 27 («Երկու գաղտնիք»):

²Նույն տեղում:

³Նույն տեղում:

կանանց՝ իրենց համայնքին վերադարձնելու գործընթացն ոստիկանության կողմից ձգձգվում էր, և նրանք հիմնականում մնում էին համիշտակիչ թուրքերի կամ քրդերի մոտ՝ «ենթակայ անոնց բոլոր քմահաճոյքներուն կամ բարբարոսութեանց»¹:

«Ճակատամարտի» կարծիքով՝ անհրաժեշտ էր անմիջապէս իրավական ճանապարհով փորձել հայ համայնքին վերադարձնել ցեղասպանված հայերի կյանքի և գույքի ապահովագրական գումարները, ինչը «հարիւր հազարաւոր ոսկիներու կրնայ հասնիլ»²:

Թերթը գրում էր, թէ բազմաթիւ հայ ընտանիքներ ամբողջությամբ կոտորվել էին, ժառանգորդ չունեին, շատերն էլ որպէս ժառանգորդ թողել էին մի փոքրիկ որբուկ³: Ըստ սլաքերեականի՝ «ազգը ստաջիներուն ուղղակի ժառանգորդը, իսկ երկրորդներուն փոխանորդը պէտք է դառնայ»⁴:

Հողվածագիր Վահան Հարությունյանը գիտակցում էր, թէ որքան կնճռոտ ու բարդ էր այս խնդիրը, բայց ստաջարկում էր հայ իրավագետների նորակազմ միությանը⁵ լրջորեն զբաղվել արևմտահայերի ապահովագրական գումարների վերադարձի հիմնախնդրով, քանզի այդ գումարները նպաստելու էին հայ որբերի ապագան կառուցելու գործընթացին⁶:

¹Նույն տեղում:

²Նույն տեղում, 1918, թիվ 18 («Մեր բոլոր իրավունքները անխախտ պաշտպանենք»):

³Նույն տեղում:

⁴Նույն տեղում:

⁵Նույն տեղում, 1918, թիվ 20 («Մեր խոսքը»):

⁶Նույն տեղում, 1918, թիվ 18 («Մեր բոլոր իրավունքները անխախտ պաշտպանենք»):

«Մեր դատը» խորագրի ներքո «Ճակատամարտը» տպագրել էր 1919 թվականի հունվարի 10-ին Կ.Պոլսի իրավաբանական վարժարանի 50-ից ավելի շրջանավարտների առջև հայտնի իրավաբան Հմայակ Խոսրովյանի ներկայացրած «Հայուն վնասները» թեմայով դասախոսությունը: Նա թվային փաստերով պնդում էր, որ «Հայերու կորսնցուցած կարասին, զգեստեղէնն ու զարդերը միայն, ամենէն համեատ հաշիւով 385 միլիոն ոսկիէն աւելի պիտի ըլլան»¹: Հ. Խոսրովյանի կարծիքով՝ իրենց կրած վնասների փոխհատուցման խնդրով հայերը պիտի դիմեին ոչ թէ թուրքական, այլ միջազգային հեղինակավոր և վստահություն վայելող դատարան²: Առաջադրվում էին այս պահանջները.

- տարագրութեան պատրվակով կոտորված կամ հոգնածությունից ու չարչարանքներից, սովից և հիվանդություններից մահացած բոլոր հայերի կյանքի արժեքի փոխհատուցում,
- հայերի նյութական կորուստների հատուցում,
- տարագրության, հանիքավի բանտարկության հետևանքով աշխատանքային կորցրած վարձատրության փոխհատուցում³:

Ըստ Հ. Խոսրովյանի՝ վնասների փոխհատուցման գործընթացում հայերի համար կարող էր օգտակար լինել Ջեյմս Բրայսի «Կապույտ» գիրքը, որը «հայ եղեռնի մանրամասն պատմութիւնն է, ներկայացուած զօրաւոր ու անհերքելի

¹Նույն տեղում, 1919, թիվ 48 («Հայուն վնասները»):

²Նույն տեղում:

³Նույն տեղում:

փաստերով»¹: Դրանք հավաքված էին «զանազան վայրերում մեջ և տարբեր աղբիւրներէ, որոնք երբեք իրարու հետ կապ ունեցած չեն, բայց բոլորն ալ միեւնոյն բանը կ'ըսեն»²:

2. Խոսքովյանի կարծիքով՝ այդ անհերքելի փաստերն ապացուցում էին, որ ոչ թե թուրքական կառավարության ներկայացուցիչներն էին պատասխանատու Հայոց ցեղասպանության համար, այլև թուրքական պետությունն իր «հաւաքական մարմիններու ներկայացուցիչներուն գործած շահատակութեանց, ապօրինութեանց և վայրագութեանց, եղեռնին պատասխանատու է»³:

Այսինքն՝ թուրքական պետությունն էր իրականում պատասխանատու Հայոց ցեղասպանության, դրա հետևանքների և հատկապես հայ գաղթականների ու հայ որբերի հիմնահարցերի առաջացման և չլուծված մնալու համար⁴:

Անխնամ, բոկոտն ու թուրքերի կողմից հալածվող հայ որբերը, թերթի համոզմամբ, հաղթահարելու էին իրենց տանջող ցավը և դառնալու էին ինքնավստահ՝ հոգիների խորքերում կրելով կյանքից ստացած դասերն ու սեփական ժողովրդի հարատևության գաղտնիքը⁵:

«Որքը մարմնացումը պիտի ըլլայ Հայի լաւագոյն յատկութիւններուն: Գուրգուրանք ձեզ, հա՛յ որբուկներ, մեր ապագայ Յոյսեր, վաղուան Արեւներ»⁶, - գրում էր Հմայակ Մաթևոսյանը:

¹Նույն տեղում:

²Նույն տեղում:

³Նույն տեղում:

⁴Նույն տեղում:

⁵Նույն տեղում, 1918, թիվ 10 («Որբերուն իրավունքը»):

⁶Նույն տեղում:

Հայոց ցեղասպանությունից հետո Թուրքիայում դեռևս բնակվում էր ավելի քան 200.000 հայ¹:

«Ճակատամարտը», հենվելով իր վստահելի սկզբնաղբյուրների վրա, փաստում էր հետևյալը վերոհիշյալի կապակցությամբ:

«Մեր տեղեկատուները կը հաւաստեն, որ իւրաքանչիւր նահանգի կամ գլխաւոր քաղաքի մէջ կը գտնուին հարիւրաւոր, տեղ-տեղ քանի մը հազարեակ բեկորներ, որոնք իրենց գոյութիւնը կը պարտին բացառիկ հանգամանքներու: Այսպէս, Տիգրանակերտ բարգաւաճ, հոծ հայութենէ մը այսօր կը համրէ մօտաւորապէս 3400 խլեակ, Խարբերդ աւելի քան 3000, Վան՝ հազարեակ մը: Առիւծասիրտ Տաւրոսէն միայն Մասունն է, որ կը շնչէ քանի մը հարիւր հոգիով, Քիւրտերու հետ խառն: Ստոյգ տեղեկութիւններ չկան Կարինէն և Սեբաստիայէն»²:

Օսմանյան կայսրության մեջ բնակվող 2,5 միլիոն հայությունից հայաջինջ եղեռնից փրկված 850.000 հայերից 200.000-ը (հիմնականում կանայք ու երեխաներ) բռնությամբ կրոնափոխվել էին ու դարձել մահմեդական³:

Ռուսաստանում ապաստան գտած հայ գաղթականներն առավելապես տեղափոխվում էին Արևելյան Հայաստան, որտեղ նրանց մեծամասնությունը կնքում էր մահկանացուն սովից, ցրտից կամ շոգից և համաճարակներից: Նրանց փրկելու նպատակով ստեղծված բարեգործական միությունների ու կազմակերպությունների (Երևանի և Մոսկվայի «Եղբայրական օգնության» կոմիտեները, Բաքվի

¹«Հայ ժողովրդի պատմություն», Ե., 1981, հ. 6, էջ 575:

²«Ճակատամարտ», Կ. Պոլիս, 1918, թիվ 37 («Աչքե հեռու, սրտե հեռու»):

³«Հայ ժողովրդի պատմություն», նշվ. աշխ., էջ 575:

Հայկական ընկերությունը, Բաքվի Նպաստամատույց կոմիտեն, Կովկասի Հայոց բարեգործական ընկերությունը, Հայ օգնության կոմիտեն և այլն) ջանքերով մահվան ճիւղերից փրկվեցին բազմաթիվ գաղթականներ և որբեր:

Կարեն Խանլարյանը հիշատակում է տարբեր աղքատներում վկայակոչվող տվյալները, մասնավորապես Ստամբուլի «Նոր Մարմարա» թերթում ներկայացված հետևյալ մեջբերումը: Դրա համաձայն՝ 1918 թվականին «տեղահանությունից յետոյ հայ բնակչության թիւը մօտաւորապէս 600.000 է: Յայտնի չէ, թէ մահմեդական ընտանիքների կողմից որդեգրուած հայ երեխաների թիւը ինչ է, բայց ծանօթ է, որ այս թիւն էլ շատ բարձր մի թիւ է»: Միջին հաշվով 330.000 է համարում Յեղասպանությունը վերապրած հայերի թիվը¹:

Արևմտահայ հայտնի հասարակական գործիչ Ա. Մաքսապետյանի տվյալներով 1919 թվականի ամռանը արևմտահայ գավառներում և Կիլիկիայում ապրում էր ավելի քան 360.000 հայ²:

Եթե 1923 թվականին Կ.Պոլսում ապրում էր 148.990 հայ, ապա թուրքական իշխանությունների հայահալած քաղաքականության հետևանքով հայության թիվը տարեցտարի նվազել էր և արդեն 1935 թվականին հասել էր 57.599-ի³:

Թուրքագետ Ռուբեն Մելքոնյանի վերլուծությունների համաձայն՝ Թուրքիայում արևմտահայերի գաղթերը եղել են բնութաբանորեն և արտաքին. «Ներքին գաղթերը վերաբերել են գավառներում պահպանված հայության բեկորներին, որոնք

կանգնած են եղել բարդ երկրնտրանքի առաջ՝ մնալ գավառում և բռնել վերջնական ուժացման ճանապարհը կամ տեղափոխվել Ստամբուլ և, ինտեգրվելով հայ համայնքին, փորձել վերագտնել աղճատված ինքնությունը»⁴:

Այսպիսով՝ 1920-ական թվականներին արևմտահայ գավառից հայերի գաղթին դեպի Կ.Պոլիս և այլ քաղաքներ ու երկրներ նպաստել է թուրքական իշխանությունների վարած այն քաղաքականությունը, ըստ որի՝ վերջնականապես պիտի հայաթափվեին Թուրքիայի արևելյան նահանգները:

Յեղասպանությունը վերապրած գաղթականներին, որոնք գերակշիռ մասով կանայք էին և բոլոր մանուկներ, սպառնում էին թե՛ կրոնափոխություն, թե՛ ուժացում Թուրքիայում: Եթե հայ երեխաներին հեշտ էր այլադավան և այլազգի դարձնել, ապա հայ կանանց և չափահաս աղջիկներին բռնությամբ էին այդպիսիք դարձնում:

Մուղղոսի գինադադարից հետո թուրքական իշխանությունները պարտադրվեցին հայ համայնքին վերադարձնել բռնությամբ թուրքացված հայուհիներին ու հայ որբերին: Այս ուղղությամբ ջանքեր էին թափում Զավեն արքեպիսկոպոս Տեր-Եղիայանը և Կ. Պոլսի պատրիարքարանն իր Հայահավաք հանձնաժողովով ու մի շարք բարեսիրական և միափոներական կազմակերպություններ: Համատեղ ճիգերի շնորհիվ մի քանի հազար բռնի թուրքացված հայուհիներ և հայ որբեր վերադարձվեցին հայկական համայնքին⁵:

1920 թվականի հունիսին Կիլիկիայում, Սիրիայում և Լիբանանում գտնվում էին ավելի քան 8399 հայ որբեր⁶: Աղանայում

¹Խանլարի Կարեն Հ., «Հայ բնակչության էթնոկրոնական վերակերպումները Թուրքիայի Հանրապետությունում (1923-2005 թթ.)», Ե., 2005, էջ 20-21:

²ՀԱՍ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 43, թ. 92:

³«Թուրքիայի Հանրապետության պատմություն», նշվ. աշխ., էջ 82:

⁴Մելքոնյան Ռ., «Ակնարկ Ստամբուլի հայ համայնքի պատմության 1920-ականներից մինչև մեր օրերը», Ե., 2010, էջ 22:

⁵Նույն տեղում, էջ 66:

⁶ՀԱՍ, ֆ. 430, ց. 1, գ. 338, թ. 11:

կային 1297, Մերսինում՝ 1055, Դյորթյուլում՝ 779, Այնթապում՝ 2000, Ուրֆայում՝ 150, Հաճնում՝ 750, Մարաշում՝ 800, Հալեպում՝ 1400, Լիբանանում՝ 150 հայ որբեր¹:

1921 թվականի սկզբին պատրիարքարանի պատրաստած զեկույցում նշվում էր, որ մուսուլմանների ընտանիքներում դեռևս պահվում էին ավելի քան 63.000 հայ որբեր²:

Թուրքիայում ստեղծված սոցիալ-քաղաքական անբարենպաստ հանգամանքների, Միլլի և Քեմալական շարժումների հետևանքով արևմտահայության համար առաջացած հայաջինջ նոր վտանգներն ստիպում են Կ. Պոլսում գործող հայոց ազգային մարմիններին ու մասնավորապես պատրիարքարանին ուղիներ փնտրել գոնե հայ որբերին երկրից դուրս հանելու ճանապարհով նրանց կյանքը փրկելու համար: Այդ գործընթացն սկսվում է 1922 թվականին հանդիպելով նաև ընդդիմության հատկապես հայ մտավորականության որոշ շրջանակների ներկայացուցիչների կողմից, որոնց կարծիքով, հայրենիքից հեռանալով օտար երկրներ, այդ հայ մանկիկներն ու պատանիները մոռանալու էին իրենց ազգային ավանդույթները, մայրենի լեզուն և աստիճանաբար ուժանալու էին:

1922 թվականին Կ.Պոլսից հայ որբերին պատրիարքարանն ուղարկում էր Հունաստան, Սիրիա, Լիբանան, Գերմանիա, Անգլիա, ԱՄՆ: 1921-1923 թթ. Սիրիայի, Լիբանանի և Եգիպտոսի Ամերիկոֆի որբանոցներ Արևմտյան Հայաստանից տեղափոխվել են 7500 հայ որբեր՝ տեղաբաշխվելով համապա-

¹Նույն տեղում:

²Մեկրոնյան Ռ., նշվ. աշխ., էջ 66:

տասխանաբար Հալեպի, Դամասկոսի, Բեյրութի և Ալեքսանդրեոսի որբանոցներում¹:

Հիշյալ խնդիրներն իրենց արձագանքն են գտել «Ճակատամարտի» էջերում: Թերթի խմբագրակազմը համոզված էր, որ, հայրենիքից հեռացվելով օտար երկրներ, հայ որբերն աստիճանաբար ուժանալու էին:

Հայ որբերին գտնելու և հավաքելու գործը բավականին բարդ էր: Թուրքերի մոտ փակի տակ պահվող հայ փոքրիկներին կարելի էր կորցրած համարել, որովհետև նրանց հիշողությունը պահպանած չէր լինի ազգային և ընտանեկան սովորությունները, մայրենի լեզուն²: Անհրաժեշտ էր մտածված կերպով գործել արդյունքի հասնելու համար, այլապես թուրքերի կողմից կալանավորված հայուհիների և հայորդիների շունչն անգամ չէր հասնելու նրանց փնտրող ազգակիցներին: Դրան գումարվում էին ոստիկանների հարուցած ձևականություններն ու թղթարարությունը:

Հոդվածագիր Սարգիս Մարունին առաջարկում էր հայ որբերի ինքնության հաստատման գործը վերցնել ոստիկանների ձեռքերից և հանձնել այդ գործի համար ստեղծվելիք հատուկ մարմնին, որի աշխատակիցներն ոստիկանները չափտի լինեին, այլ՝ «սիվիլ, սրտցաւ և բարեղեմ անձեր»³: Չէ որ մանկահասակ երեխաները, թուրք ոստիկաններին տեսնելով, պիտի հիշեին, թե ինչպես հենց այդ համակարգի ներկայացուցիչները ջարդեցին ու կոտորեցին իրենց ծնողներին ու հարազատներին: Բացի այդ Ս. Մարունին կոչ էր անում կառավարությունից պահանջել, որ որոշված ժամկետներում հայտնաբեր-

¹Ամերիկայան Ս., նշվ. աշխ., էջ 133:

²«Ճակատամարտ», Կ.Պոլիս, 1918, թիվ 16 («Շողերը փրկելու համար»):

³Նույն տեղում:

ված հայ որբերին պատրիարքարանին չհանձնող թուրքերին ամենածանր պատժի ենթարկեին¹:

Հայ որբերին փնտրելու, ցուցակագրելու, նրանց գտնվելու ճշգրիտ հասցեները նշելու գործով, ըստ թերթի, պետք է զբաղվեր հայ համայնքի կողմից այդ նպատակով ստեղծվելիք մեկ ընդհանուր մարմինը, և ոչ թե դա պիտի արվեր հախուռն ձևով ու ցաքուցրիվ ուժերով²:

«Որբախնամ» կազմակերպության Կ.Պոլսում գործող Կենտրոնական մարմինը «Ճակատամարտի» միջոցով ընթերցողներին տեղեկացնում և հիշեցնում էր, որ այս կառույցը զբաղվում էր միայն մինչև 14 տարեկան հայ որբերի հոգածությանն առնչվող խնդիրներով³: Բարեգործական այդ կառույցը խնդրանք էր ներկայացրել առ այն, որ Արևմտահայաստանի գավառներից գտնված 14 տարեկանից բարձր տարիքով որբերին չբերեին Կ. Պոլսի «Որբախնամի» կենտրոնատեղի, քանզի «Որբախնամը, գեթ առ այժմ, ոչ նիւթական միջոցները ունի, ոչ իսկ ժամանակ ունեցած է այսպիսիներու դաստիարակութեան և պատասպարման գործով զբաղելու՝ հազիւ հասնելով բոլորովին աննեցուկ ու անտէր մնացած որբ մանուկներու սնուցման ու պատասպարման նախնական պէտքերը հայթայթելու»⁴:

1920-1923 թվականներին «Ճակատամարտը» ներկայացրել է հայ գաղթականների և որբերի վիճակը, նրանց հանդեպ թուրքական իշխանությունների վարած քաղաքականությունը, ինչպես նաև՝ ազգային կառույցների կողմից տարագրյալների համար իրականացվող ծրագրերը:

¹Նույն տեղում:

²Նույն տեղում:

³Նույն տեղում, 1918, թիվ 32 («Գալատեն հասած որբերը»):

⁴Նույն տեղում:

«ՃԱԿԱՏԱՄԱՐՏԻ» ՌԵՊՈՐՏԱՋՆԵՐԻ ՇԱՐՔՆ «ԻՆՉՊԵՍ ԿԱՊԻՆ ՄԵՐ ՈՐԲԵՐՈ» ԽՈՐԱԳՐԻ ՆԵՐՔՈ

«Ճակատամարտ» օրաթերթն ոչ միայն պաշտպանել էր տարագրյալ հայերի շահերն ու իրավունքները՝ այլև թողարկումների, ռեպորտաժների և թղթակցությունների միջոցով պատկերացում էր տվել նրանց կյանքի և կենցաղի մասին: Այս ծիրում քննարկվող բոլոր հարցերի վերաբերյալ թերթի առաջարկները, սակայն, ինչպես նաև Եղեռնից մազապուրծ եղած հայ գաղթականների և որբերի իրավունքները մնացել էին մերժված ու ոչնչացված թուրքական իշխանությունների կողմից, որոնք արեցին ամենը՝ հայությանը սեփական հայրենիքից վտարելու և ունեզրկելու համար:

1922 թվականին «Ճակատամարտը» ռեպորտաժների շարք էր սկսել, որոնք ամփոփված էին «Ինչպե՞ս կապրին մեր որբերը» խորագրի ներքո:

Վազգեն Շիրակունին ներկայացնում էր Գուլեյիի հայկական ոլբանոցի վիճակը¹: Այստեղ ապրում էին 930 հայ որբերեիս և 25 ուսուցիչ²: Որբանոցին հատկացրել էին Գուլեյիի նախկին զինվորական վարժարանի շենքը: «Ի՞նչ տխուր է պատկերը, կարելի չէ առանց վրդովումի և կսկիծի դիտել այդ բազմութիւնը, որ կատարեալ թշուառութեան պատկեր մը կը ներկայացնէ»³, - գրում էր թերթի լրագրողը: Նրա խոսքերով՝ որբերը դեղնած դեմքեր ունեին, բայց դա ոչ թե

¹«Ճակատամարտ», Կ.Պոլիս, 1922, թիվ 963 («Քանի մը ժամ Կեդր. որբանոցին մեջ»):

²Նույն տեղում:

³Նույն տեղում:

ցրտից էր, այլ «զգալի էր, որ անոնք կը ծիրին»¹: Շատերը կմախքացած էին:

Որբերն ոտաբոբիկ էին և հագնված էին մուրացիկների պես: Ցնցոտիապատ մարմինների վրա նրանք վերաբերու չունեին, որ հագնեին ձմռան ցրտին:

Որբանոցի ընդհանուր մթնոլորտը թղթակցին մեկ անգամ ևս համոզել էր, որ պետական և ազգային մարմիններն աչքաթող էին արել հայ որբերին:

Որբուկները, չնայած իրենց կացարանի անհրապույր և անտանելի պայմաններին, պատրաստվում էին դիմավորել Նոր տարին և նշել Կադանդը: Նրանք զարդարում էին սենյակները՝ դրանց պատերին փակցնելով նաև մեր ազգային հերոսների՝ Աղբյուր Սերոբի, Անդրանիկի, Պողոս Նուբարի և այլոց՝ իրենց նկարած նկարները: «Կը կարծեք պահ մը, թե նկարիչներ պատրաստած են այդ նկարները: Որքան տաղանդներ կան այդ մանուկներուն մեջ»², փաստում էր թղթակից Վ. Շիրակունին:

Լրագրողը սրտի ցավով նկատում էր, որ աղտոտ ցնցոտիների մեջ գտնվող հայ որբերը քնում էին խարխուլ մահճակալների վրա ու դրանց կողքին՝ հատակին շարված խոտե անկողիններում: «Տղոց վերմակները չուլեր են, որոնք կը գործածուին ախոռները՝ ձիերը ծածկելու համար: Անկողինները խոտեր են, բայց փտած են թե՛ վրայի չուլը և թե՛ ներսի խոտը»³: Անկողինների մեջ ոջիլն էր վխտում⁴:

Այս որբանոցում սնունդը չափավոր էր, սակայն՝ անորակ և անբավարար քանակով: Հիմնականում որբերին տալիս

¹Նույն տեղում:

²Նույն տեղում:

³Նույն տեղում:

⁴Նույն տեղում:

էին հստակ թեյ ու ձիթապտուղ, շաբաթը մեկ անգամ՝ մսով ճաշ: «Տղաքը երբեմն անօթի կը մնան, բացարձակ իմաստով, և կերակուր չեն ուտեր, որովհետև ուտուելիք բան չըլլար»¹, կարդում ենք ռեպորտաժում:

Որբերը, սակայն, ըմբռնումով էին մոտենում տիրող կացությանը. «Մենք ունե դժգոհություն չենք յայտներ նկատելով, որ, եթե դրամ ըլլայ, անշուշտ, մեզի ալ լաւ կը նային»²: Որբանոցի տնօրինությունը նույնպես դա էր նշում՝ ակնկալելով ըմբռնում, որովհետև խնայողության ռեժիմով էր աշխատում:

Ննջասենյակները և դասարանները դեկտեմբերի վերջին էին սկսել «քալօրիֆերով» տաքացնել, ընդ որում՝ դասարանների պատուհաններն ապակի չունեին³: Աշակերտները դժգոհում էին տնօրենի պահվածքից, որը միայն իր սենյակն էր տաքացնում միշտ և որը խրախուսում էր ուսուցիչների կոպիտ վերաբերմունքն աշակերտների նկատմամբ. «Օեծը գլխաւոր միջոցն է եղած կարգ-կանոնը հաստատելու»⁴:

Իր ռեպորտաժը Վ. Շիրակունին ավարտում էր որբանոցի տնօրենին ուղղված կոչով առ այն, որ նա բարելավեր որբերի կենսապայմանները: Նաև հույս էր հայտնում, թե զալու էր այն օրը, երբ որբերն այլևս սենյակների պատերին չէին գրելու՝ սոված ենք⁵:

«Ճակատամարտում» ռեպորտաժ կար Էսայան կամ Բերայի որբանոցից⁶: Այստեղ բնակվող 90 որբերի կենսապայ-

¹Նույն տեղում:

²Նույն տեղում:

³Նույն տեղում:

⁴Նույն տեղում:

⁵Նույն տեղում:

⁶Նույն տեղում, 1922, թիվ 980 («Էսայան որբանոց»):

մանները համեմատաբար տանելի էին: Երեխաները բոլորն էլ առողջ էին, կայտառ ու աշխույժ, կոկիկ, մաքուր և կրում էին նոր հագուստներ: Որբանոցը տեղակայված էր Կեդրոնականի և Էսայանի գիշերօթիկ վարժարանի մասնաշենքում¹:

10x12 քառ. մետր տարածությամբ միակ ննջարանում քնում էին 10-19 տարեկան որբեր: Նրանց միակ դասասենյակը բաժանել էին մի շարք փոքր անկյունների: Թերթի թղթակցուհին՝ Տաթևիկը, առաջարկում էր որբանոցը հանել այդ գիշերօթիկ վարժարանի շենքից և, թաղային բյուջեից գումար վերցնելով, կառուցել նոր շինություն այդ նպատակով²: Որբանոցի սաները քնում էին աղտոտ ու գաղջ մթնոլորտ ունեցող ընդհանուր ննջարանում, որտեղ 90 մահճակալները խիտ-խիտ դրված էին իրար կողքի այնպես, որ անհնար էր տեղաշարժվել:

Որբերին կերակրում էին որոշակի սննդակարգով: Նրանց տալիս էին բարձրորակ հաց, ընդեղեն, յուղով եփված բանջարեղեն, մսով լցունված բանջարեղեն, չամիչ, չոր սալորով խոշար:

Տաթևիկի կարծիքով՝ Բերայի կամ Էսայան որբանոցին պակասում էր որբ աշակերտների և ուսուցիչների միջև պահանջվող ներքին կապը³:

Վազգեն Շիրակունու պրպտումները մեկ ուրիշ անգամ նրան տալիս էին Պեշիկթաշի որբանոց⁴: Այն գտնվում էր Պեշիկթաշի հայ գաղթականներին ու որբերին տրամա-

¹Նույն տեղում:

²Նույն տեղում:

³Նույն տեղում:

⁴Նույն տեղում, 1922, թիվ 985 («Պեշիկթաշի կայանին և որբանոցին մեջ»):

դրված ժամանակավոր կացարանի կողքի երկհարկանի շենքում¹: Այնտեղ կենտրոնացվել էր 168 որբուհի:

Ննջարանները մաքուր էին և կոկիկ հարդարված: Անկողիններին զգված էին ճերմակ ծածկոցներ, որոնք փոխնորդ չունեին. «Այնպես որ, մինչև լուացուիլը սանուհիները խոտի վրայ կը մնան»²:

2 սենյակ ծառայում էին որպես բուժկետ: 6-7 աղջիկ բորոտությամբ էին տառապում, և նրանց առանձին սենյակ էին տրամադրել շենքի ներքնահարկում³:

Որբանոցի ամսական ծախսը կազմում էր 1250 ոսկի⁴:

Որբերին տրվում էր բավարար քանակությամբ սնունդ: Նրանք ամեն օր սալիտակ հաց էին ուտում. «Հացը կը կտրուի և մեջտեղ կը դրուի, ինչպես կ'ըլլայ տուներու մեջ, փոխանակ կշիռքով տալու»⁵:

Որբուհիների կրթության հարցերը դրված էին նորմալ հիմքերի վրա: Ունեին 4 ուսուցչուհի: «Պեշիկթաշի որբանոցն ընդհանրապես լաւ տպաւորութիւն կը թողու այցելողին վրայ»⁶, - այս խոսքերով էր ավարտվում ռեպորտաժը:

Կարո Գևորգյանի ռեպորտաժը Գատըգյուղի ազգային որբանոցից էր⁷: Այն Կ. Պոլսում բացված հայկական որբանոցների մեջ ամենաբարձր վիճակում էր գտնվում: Դա պայմանավորված էր այդ թաղի հայության բարեկեցիկ վիճակով: Որբանոցը տեղավորված էր Արամյան վարժարանի

¹Նույն տեղում:

²Նույն տեղում:

³Նույն տեղում:

⁴Նույն տեղում:

⁵Նույն տեղում:

⁶Նույն տեղում:

⁷Նույն տեղում, 1922, թիվ 1001 («Գատըգյուղի Ազգային որբանոցը»):

շենքի կողքին կառուցված եռահարկ շինության մեջ: Այդ տեղ հավաքված էին միայն տղա որբեր:

6-17 տարեկան այդ 106 որբերն իրենց կրթությունն ստանում էին Արամյան վարժարանում: 2 որբի 1 դասագիրք էր հատկացվում:

Կայտառ ու կարմրաթուշ էին որբերը. «Բոլորի երեսին գոհունակութեան ժպիտ մը կը ցոլայ: Երջանիկ կը թուին և իրաւունք ալ ունին, որովհետեւ որբանոցը օժտուած է երախաներուն պահանջները գոհացնող բոլոր յարմարութիւններով»¹:

Որպէս ասվածի ապացույց՝ Կ. Գևորգյանը վկայակոչում էր 3 տարի առաջվա և 1922 թվականին արված ընդհանրական լուսանկարները. «Երեք տարի առաջ հիւժախտաւորներու նմանող այդ որբերը ֆիզիքական խոշոր փոփոխութիւններ կրած են»²:

Որբերի առողջ ապրելակերպին նպաստում էր հատուկ նրանց համար մշակված սննդակարգը. «Որբերը եղանակի պահանջին համաձայն սնունդ կը ստանան»³: Նրանք իբրև նախաճաշ ստանում էին թեյ և հաց, շաբաթական 2 անգամ՝ մսով կերակուր, իսկ մնացած օրերին՝ բրնձով, մակարոնով կերակուրներ, ձեթով ու ամերիկյան կարագով եփված ընդեղեն և բարձրաբեղեն, առատ մրգեր, երբեմն՝ անուշեղեն:

Որբերի ննջարանը գտնվում էր շենքի վերնահարկի լուսավոր և ընդարձակ սրահում: Յուրաքանչյուր որբ քնում էր իր մահճակալում, սավանով ծածկված խոտե անկողնում:

¹Նույն տեղում:

²Նույն տեղում:

³Նույն տեղում:

Որբերին տրված էր 2 ձեռք սպիտակեղեն, որը փոխում էին շաբաթը մեկ անգամ: Որբանոցի մաքրությունը նպաստում էր այն բանին, որ որբերը գերծ մնային մակաբույծ միջատներից և մաշկային հիվանդություններից:

Ընդհանուր առմամբ՝ Գատըգյուղի ազգային որբանոցի բյուջեն կազմում էր 10.000-11.000 ոսկի, ընդ որում՝ այս գումարը կրկնապատկվում էր Ամերիկյան Նպաստամատույցի կողմից¹:

Տիրուհի Ազատյանը Խասգյուղի որբանոցն «տրախումի դժոխք» էր անվանում²: Այս բարձրադիր, ծովահայաց գեղականույց շենքում Կ.Պոլսի հայկական տարբեր որբանոցներից հավաքվել էին աչքի վերոհիշյալ հիվանդությամբ տառապող 120 աղջիկ: Իրականում Խասգյուղի որբանոցն ավելի շատ հիվանդանոց էր, որտեղ միջին հաշվով 5 ամիս մնալու և բուժվելու էր այդ աղջիկներից յուրաքանչյուրը³: Նրանցից շատերի աչքերը հիվանդության պատճառով 8-9 ամիս չէին տեսել արևի լույսը՝ փակված ատրևանունքների պատճառով: Լրագրողուհին գրում էր, որ հիվանդ աչքերով աղջիկների համար, թեև շենքի առաջին հարկում 4 սենյակ հատկացված էին դասեր անցկացնելու համար, բայց դասաբանները հիմնականում դատարկ էին մնում:

Խասգյուղի որբանոցում կար մանկապարտեզ 40 սաներով, որոնց խնամում էր մեկ մանկապարտիզպանուհի⁴: «Նախակրթարան կամ մանկապարտեզ շատ տկար են իրենց ամբողջ կազմով, սկսած գրասեղաններէն, որոնք ան-

¹Նույն տեղում:

²Նույն տեղում, 1922, թիվ 992 (««Ճակատամարտի» պրպտումները. Խասգյուղի որբանոցին՝ տրախումի դժոխքին մեջ»):

³Նույն տեղում:

⁴Նույն տեղում:

բաւական են աշակերտուիներու թիւին անգամ»¹, - պնդում էր Տիրուհի Ագատյանը:

Որբուհիներն այս որբանոցում նախադպրոցական կամ դպրոցական ծրագրերով կրթություն չէին կարողանում ստանալ, այլ միայն կրկնում էին նախկինում իրենց սովորածները²: «Մանկավարժութիւնը շատ լայն միջոցներ կը տրամադրէ մեզ, մանկապարտեզէն սկսելով մինչեւ վեր, սորվեցնել առանց անոնց աչքերու աջակցութեան, առանց գիրքի, առանց գիրի: Թիւով իսկ անբաւական այդ պաշտօնէութեան մօտ որակը փնտռել միամտութիւն պիտի ըլլար»³, - եզրակացնում էր Տիրուհին:

Խասգյուղի որբանոցում պատսպարված աղջիկների մեծամասնությունը տառապում էր նաև ոջիկներից, թեև նրանց հագուստը և անկողնու սպիտակեղենը մաքուր էին⁴:

Որբանոցում միևնույն ժամանակ գրիպի համաճարակ էր: Դրան նպաստում էր այն, որ ննջարանների պատուհաններն ապակեպատ չէին, այլ ծածկված էին տախտակներով կամ լաթերով⁵:

Դեղերը հայթայթվում էին Կ. Խաչի Կ. Պոլսի կենտրոնից, սակայն դրանց պատրաստումը 4-5 օրով, երբեմն էլ շաբաթով ուշացնում էին⁶:

Տիրուհի Ագատյանը Խասգյուղի որբանոցի նյութական պայմանները տանելի էր համարում՝ հիշատակելով, որ որբուհիներից ամեն մեկի համար 9-11 ոսկի էր ծախսվում, իսկ տնօրենին ու 9 աշխատակիցներին ամսական հատկացվում էր 221 ոսկի: Աշխատակցուհին Խասգյուղի Տարագրելոց կայանի պայմանները բարոյական այլանդակություն էր համա-

¹Նույն տեղում: ²Նույն տեղում:

³Նույն տեղում: ⁴Նույն տեղում:

⁵Նույն տեղում: ⁶Նույն տեղում:

րում¹: Անգործությունը և թշվառությունը տարագրյալներին դարձրել էին կովազան ու ջղագրգիռ: «Նպաստի ակնկալութիւնը տեսակ մը բռնաւորութեան կը մղէ շատ-շատերը, տեղ-տեղ թայֆայութիւններ ձեւացնելով: Խնամատարութիւնը իր աշխատութեան կարեւոր մէկ մասը պէտք էր յատկացնէր կայանները կարելի եղածին չափ կրճատելու կամ գոնէ զանոնք աշխատանոցներ դարձնելու»², - այս առաջարկով էր ավարտում իր վերլուծությունը Տիրուհի Ագատյանը:

Օրթագյուղի Աղջկանց որբանոցում լինելուց հետո Տիրուհի Ագատյանը իրենց թերթի ընթերցողներին քաջալերում էր իր ստացած տպավորություններով³: 1918 թվականի Մուղրոսի գինադադարից հետո բացված այս հաստատությունում էին տեղավորվել 250-ից ավել որբուհի՝ բոլորտ ու կիսամերկ, խոցերով պատված մարմիններով⁴: 1922 թվականին նրանց թիվը 160 էր⁵:

Աղջկանց որբանոցի բոլոր սաներն առողջ և կայտառ տեսք ունեին, մաքուր ու կոկիկ էին հագնված՝ սկսած կոշիկներից մինչև տաքուկ վերաբերությունները: Յուրաքանչյուր որբուհի ուներ 3 ձեռք ներքնագգեստ: 2-3 շաբաթը մեկ նրանց բաղնիք էին տանում և փոխում էին անկողինների սպիտակեղենը⁶:

Որբանոցին հատկացված էր 2 շենք: Դրանցից մեկը վեցամյա դպրոց էր՝ նախապատրաստական մեկ նախակրթարանի 5 բաժնով: Դպրոցում դասավանդում էին 3 հիմնական և 4

¹Նույն տեղում:

²Նույն տեղում:

³Նույն տեղում, 1922, թիվ 1024 («Ճակատամարտի» պրպտումները:

Աղջկանց որբանոց, Օրթագյուղ):

⁴Նույն տեղում:

⁵Նույն տեղում:

⁶Նույն տեղում:

հրավիրյալ ուսուցիչ-ուսուցչուհիներ: Նրանք և դպրոցի տնօրենը դասավանդում էին տարբեր առարկաներ, այդ թվում սովորեցնում էին ֆրանսերեն ու անգլերեն: Այս դպրոցում աշակերտուհիները սովորում էին նաև ասեղնագործություն, կար ու ձև¹:

Աղջկանց որբանոցն ուներ նվագախում և քառաձայն երգչախումբ²:

Տիրուհի Ազատյանը գոհացուցիչ էր համարում Օրթագյուղի Աղջկանց որբանոցի սննդակարգը³: Այնտեղ այնքան սպիտակ հաց ու ճաշ էին տալիս, որ սանուհիները կշտացած հեռանային ճաշարանից: Շաբաթը 2-3 անգամ մտով ճաշ էին մատուցում⁴:

Լրագրողուհին եղել էր նաև որբանոցի ննջարանում և համոզվել էր, որ յուրաքանչյուր որբուհի քնում էր առանձին մահճակալում, մաքուր անկողնում: Ննջատենյակի և ողջ մանկատան մաքրությունն ապահովում էին իրենք՝ որբուհիները: Դրական համարելով աշխատանքային փորձի ձեռքբերումը Տիրուհի Ազատյանը դեմ էր այն բանին, որ 12-14 տարեկան աղջիկներն անձամբ հոգային իրենց կենցաղային բոլոր կարիքները: Բացի այդ՝ նա անընդունելի էր համարում այն, որ տնօրինության որոշմամբ որբուհիները պետք է գործեին ժանյակներ, որոնց վաճառքից ստացված գումարով նրանց համար պետք է գնեին հագուստ:

Այս գործելակերպը Տիրուհի Ազատյանը բնութագրում էր որպես երեխաների աշխատուժի շահագործում. «Եթե որբուհիները շահագործելու միջոց մը չէ այս, առնուազն պայծառ

¹Նույն տեղում:

²Նույն տեղում:

³Նույն տեղում:

⁴Նույն տեղում:

մթնոլորտի մը պակասն է, որ կը մատնե»¹: Օրթագյուղի Աղջկանց որբանոցը գոյատևում էր ինամակալության շնորհիվ, որն ամսական 1500 ոսկի էր հատկացնում այս հաստատությանը՝ ամեն մի որբի համար նկատի ունենալով 8 ոսկի²:

Տիրուհի Ազատյանը տեղեկացնում էր նաև, որ Օրթագյուղի Աղջկանց որբանոցի 2 սենյակում ապաստանել էին Տարսնի Ամերիկյան որբանոցից այդտեղ ուղարկված 8 պատանի³: Նրանց ծախսերը հոգում էր ամերիկյան բարերարուհի միս Հեսինկսը: Հեղինակը կոչ էր անում թերթի ընթերցողներին հետևել այդ օտարերկրուհու օրինակին և օժանդակել հայ որբերին⁴:

«Պրպտումները» Վազգեն Շիրակունուն տարել էին Օրթագյուղի հայ գաղթականների ու տարագրյալների ժամանակավոր կայան⁵: Վերջինն իրականում տեղավորված էր ոչ թե շենքի ներսում, այլ երկար նրբանցքում: Գաղթականները ծվարված էին կտորներով իրարից բաժանված անկյուններում՝ հողե հատակի վրա: Այս կայանում տեղավորված էին 248 տղամարդ, 198 կին և 196 երեխա⁶: Նրանցից 290-ն էին հաց ստանում ազգային մարմինների կողմից, իսկ մյուսներն իրենք էին հոգում իրենց ապրուստի հարցերը⁷: Հացի խնդիրը լուծելուն հատկացվում էր ամսական 650 ոսկի⁸:

¹Նույն տեղում:

²Նույն տեղում:

³Նույն տեղում:

⁴Նույն տեղում:

⁵Նույն տեղում, 1922, թիվ 1007 («Հակատամարտի» պրպտումները:

Օրթագյուղի կայանին մեջ»):

⁶Նույն տեղում:

⁷Նույն տեղում:

⁸Նույն տեղում:

Օրթագյուղի հայ գաղթականների ու տարագրյալների ժամանակավոր կայանում ապրող երեխաներից 50-ը հաճախում էին թաղի վարժարանը, 50 հոգի էլ կեսօրից հետո երկրորդ հերթով էին դպրոց գնում¹։ Վազգեն Շիրակունին խոսում փաստերով ներկայացրել էր հիշյալ կայանում տիրող անառողջ և ապրելու համար անբարենպաստ պայմանները։

«Կայանին մաքրագործումի խնդիրը անյետաձգելի անհրաժեշտություն մըն է։ Ամենէն վրդովիչ խնդիրն է կայանին մաքրագործումը։ Անհանդուրժելի է այդ թշուառութեան մէջ երկարաձգել խեղճ գաղթականությունը։ Պէտք է ազատել գանոնք խոնաւ գետիններէն և հոտած մթնոլորտէն»², - պնդում էր հոդվածագիրը։ Նրբանցքի երկայնքով նշմարվում էին մարդկային աղտեղությունները, որոնցից անտանելի գարշահոտություն էր տարածվում ամբողջ շրջակայքում։

Անապատի կյանքը և արքայի տառապանքը կարծես դեռ շարունակվում էին հայ գաղթականների համար Օրթագյուղի կայանում, սակայն՝ միայն այն տարբերությամբ, որ նրանց չէին հալածում զինվոր-նասիկանները, և նրանք շրջապատված էին հայ համայնքի «հոգատարությամբ»։ Այդ հոգածությունը և կայանի վիճակը Վազգեն Շիրակունին համարում էր հայ համայնքի «կազմակերպական ապիկարութեան ապացոյցը»³։

«Քուրճէ վարագոյրներով» միմյանցից բաժանված վրանային սենյակներից ամեն մեկում ապրում էին 10-15 ընտանիք⁴։ Տատիկներից մեկն արտասովելով ասում էր, որ իրենք, ցամաք հաց ուտելով, օրեր էին մթնեցնում. «Օ՛ֆ, ի՛նչ ապրիլ, եավ-

րում։ Մարդ չունիմ աշխարհքիս վրայ, վերը՝ Աստուած, վարը՝ դուք։ Տղաքս սպաննեցին, հարսներս, թոռներս բոլորն ալ սպաննեցին, 25 հոգինոց ընտանիքէն 2 աղջիկ թոռներս ինծի մնացին»¹։

Օրթագյուղի հայ գաղթականների ու տարագրյալների ժամանակավոր կայանում ապրող ցեղասպանությունից մազապուրծ տղամարդիկ հայ համայնքից պահանջում էին իրենց ապահովել ամենօրյա աշխատանքով, որ չմնային ցամաք հացն ողորմությամբ ստանալու հույսին և սեփական քրտինքով վաստակելին ամենօրյա ապրուստը²։

«Ճակատամարտն» անդրադարձել էր Դպրոցատեր տիկնանց վարժարանում խնամվող 200-300 աղջիկ որբերի դաստիարակության և հայեցի նկարագիրը պահպանելու խնդիրներին³։ Թերթը վկայակոչում էր այդ հաստատության տնօրեն Պ.Գեորգյանի այն տեսակետը, ըստ որի՝ վարժարանն ակամա, հանգամանքների բերումով ստանձնելով որբուհիների խնամքը, «աւելի իր որբերով հետաքրքրութեան առարկայ կ'ըլլայ, քան իր ծրագրով և վերջնական նպատակով»⁴։ Մինչև ժամանակ այդ հոդվածում կարդում ենք հետևյալը. «Դպրոցատէրը, եթէ պարզ որբանոց մը ըլլար, բաղդատմամբ այն դերին, զոր խաղացած է ցարդ, և մանաւանդ անոր, զոր կոչուած է խաղալու այս ճգնաժամային օրերուն, ուր մեր ազգային գոյութիւնը վտանգի տակ է, ուր չափազանց տարուած ֆիզիքական գոյութեան մտահոգութենէն, ապա չի մոռնար ազգային դաստիարակութիւնը, ազգային նկարագրի պահպանութիւնը, որ էական պայմանն է ու է ազգի գոյութեան

¹Նույն տեղում։

²Նույն տեղում։

³Նույն տեղում։

⁴Նույն տեղում։

¹Նույն տեղում։

²Նույն տեղում։

³Նույն տեղում, 1922, թիվ 1064 («Դպրոցատերի 43-րդ տարեդարձը»)։

⁴Նույն տեղում։

համար»¹: Հիշյալ կրթօջախի ղեկավարը համոզված էր, որ Դպրոցասեր տիկնանց վարժարանը ձգտելու էր դառնալ իզական բարձրագույն ազգային «տիպար» գիշերօթիկ, որտեղ հավասար պայմաններում կրթություն պիտի ստանային աղքատ ու հարուստ, որք և ծնող ունեցող երեխաները, գյուղաբնակն ու պոլսեցին²: Այս վարժարանում պատրաստվելու էին հայ մայրեր և վարժուհիներ, որոնք իրենց հերթին պետք է կրթեին ու դաստիարակեին հայ սերունդներին՝ դառնալով իզական երկրորդական վարժարանի հիմնադիրներ³:

43 տարվա պատմություն ունեցող Դպրոցասեր տիկնանց վարժարանը, սակայն, չէր կարողանում ամբողջապես իրականացնել իր ստշն դրված խնդիրները և տարիների ընթացքում մշակված կրթական ծրագիրը, թեև թերթը նշում էր, որ այդ նպատակի համար «գրեթե քայլ մը միայն կը մնայ ընելիք»⁴: Այս հարցի առիթով թղթակիցը գրուցել էր անգամ Չավեն պատրիարքի հետ, որը հավաստիացրել էր, թե քաջալերանքի էին արժանի հայ տիկնանց բոլոր ճիգերը, որոնցով նրանք ձգտում էին նպաստել ազգային կրթության զարգացմանը և ժողովրդի նկարագրի ազնվացմանը⁵:

¹Նույն տեղում:

²Նույն տեղում:

³Նույն տեղում:

⁴Նույն տեղում:

⁵Նույն տեղում:

«ՃԱԿԱՏԱՄԱՐՏԵ» ԱՆԴԱՂԱՐՁՆ ՈՐԲԵՐԻ ՍՏԱՅԱԾ ԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ՈՐԱԿԻՆ ՈՒ ՍԱԿԱՐԴԱԿԻՆ

Թե՛ որբանոցներին նվիրված հոդվածներում, թե՛ կրթական ոլորտի իրավիճակը ներկայացնող նյութերում «Ճականամարտն» անդրադարձել էր նաև որբերին տրվող կրթության որակին ու մակարդակին: Թերթը, մի կողմից, լիովին հասկանում էր, որ ցեղասպանությունից հետո բավական դժվար կամ գրեթե անհնար էր վերականգնել հայկական կրթական համակարգը, բայց, մյուս կողմից, չէր կարողանում հաշտվել որբերի կրթական գործի բարձիթողի վիճակի հետ:

Գ. Շահլամյանը գրում էր, որ բառի բուն իմաստով ոչ միայն անտեր էին մնացել Կ. Պոլսի և արևմտահայ գավառի հայկական դպրոցները, որոնցում այդպես էլ չէին կարողանում միասնական կրթական ծրագրերով և դասագրքերով կազմակերպել ուսուցումը, այլև այդ ամենից անմասն չէին մնում որբանոցները¹:

«Ուսուցիչներ խմբովին վտարուցան եւ պատկանեալ մարմինները պատճառաբանութիւններ չպահանջեցին: Տիրեց թոհուրոհ մը: Քմահաճ կարգադրութիւններ եղան: Անկանոնութիւնն ալ երեւի կանոն մըն է»², - այս փաստերն էր հիշատակում հոդվածագիրը: Առաջարկում էր Դպրոցասեր տիկնանց վարժարանի կրթական ծրագիրը և տարիներով մշակված դասավանդման մեթոդները դնել «պատրաստուելիք ազգային կրթական ծրագրի» հիմքում³:

¹Նույն տեղում, 1922, թիվ 964 («Կրթական կյանքը»):

²Նույն տեղում:

³Նույն տեղում:

Սուրեն Սրենցն անբարենայաստ էր համարում հայկական որբանոցների վիճակը բոլոր առումներով¹: Նա հիշատակում էր դրա օբյեկտիվ պատճառները, ի թիվս որոնց «ահաւոր շրջանի աղէտին ահագնութիւնը, զինադադարէն ի վեր թէ՛ Անատոլիոյի և թէ՛ Հայաստանի անվերջ դժբախտութիւնները, ընդհանուր յուսալքումը, Ազգ. Ելմտ. Մնաուկին տագնապը»²: Այս ամենի հետևանքով «մեր որբանոցներու վիճակը օրէ օր կը ծանրանայ: Եթէ հոս ու հոն բարութեան յայտնի նշաններ կան, ասոնք կազմակերպական հիմնական կարգադրութիւններու արդիւնք են»³, գրում էր Ս. Սրենցը: Նա վկայակոչում էր ևս մեկ հանգամանք: Եթէ Կ. Պոլսի թաղերում հաստատված հայկական որբանոցներն ունեին խնամակալներ, ապա մայրաքաղաքից դուրս գտնվողները զուրկ էին դրանցից⁴: Օրինակ էր բերում Գուլեիի Կեդրոնական որբանոցը, որը, հեղինակի կարծիքով, խնամակալ ունենալու պարագայում «իր շատ մը թերիները լրացուցած պիտի ըլլար»⁵:

Ս. Սրենցի համոզմամբ՝ Մուղրոսի զինադադարից հետո, հակառակ «այն քայքայիչ հարուածին, որ մեր ողնաշարը կտրած էր», արևմտահայությունը կարողացավ ստեղծել 2 «լաւ կազմակերպութիւն»՝ Ազգային խնամատարությունը և Ելմտական հանձնաժողովը, որոնք, սակայն, 1922 թվականին թուլացրել էին իրենց աշխատատեմայը և թերաւում էին իրենց խնամքի տակ գտնվող հաստատությունների,

¹Նույն տեղում, 1922, թիվ 991 («Ազգ. Ելմտ. տագնապը»):

²Նույն տեղում:

³Նույն տեղում:

⁴Նույն տեղում:

⁵Նույն տեղում:

այդ թվում՝ որբանոցների կեսագործունեության պայմաններն ապահովելու և բարելավելու գործում¹:

Հոդվածագիրը խոսում էր թվային օրինակներ մեջբերելով: Ըստ այդմ՝ Կ. Պոլսում 1922 թվականի տվյալներով կային 16.000 հայ հարկատուներ, իսկ ամեն թաղում գործում էին Ելմտական հանձնաժողովի մասնաճյուղեր²: Այնուհանդերձ, Ս. Սրենցը գրում էր, որ Ազգային Ելմտական սնդուկի համար գանձված գումարները չէին «արդարացներ ո՛չ գոյութիւնը այդ 16.000 հարկատուներու, ո՛չ ալ այդ թաղային մասնաճիւղերու գոյութիւնը, առանց վարանման կրնամ ըսել, թէ՛ թաղային մասնաճիւղերը չեն գտնուած իրենց պարտականութեան բարձրութեան վրայ»³:

Ազգային Ելմտական սնդուկի հասույթի մեծ բաժինը կազմում էր Հայրենիքի տուրքը, որի հավաքման ու գանձման կազմակերպչական աշխատանքներն անհետևողական էին: Ս. Սրենցի համար անբավարար էր Խնամատարության պատասխանատուներից մեկի տված պատասխանն նրա այն դիտարկմանը, թէ որբանոցներն ապահովված չէին երեխաների ապրուստի, հագուկապի, կրթության համար անհրաժեշտ զանազան պիտույքներով և իրերով: Իսկ պատասխանն այսպիսին էր եղել. «Այդ ամենը գիտենք, բայց դրամ չկայ»⁴:

¹Նույն տեղում:

²Նույն տեղում:

³Նույն տեղում:

⁴Նույն տեղում:

ՀԱՅՐԵՆԻՔԻ ՏՈՒՐՔԻ ԳԱՂԱՓԱՐԸ ԵՎ
«ՃԱԿԱՏԱՄԱՐՏ»

«Ճակատամարտ» թերթն իր առաջնորդողներից մեկում այսպես էր արտահայտել կարծիքը Հայրենիքի տուրքի մասին: «Հայրենիքի Տուրքը եկամուտի հաստատուն աղբիւր մըն է հայրենիքի ա՛յն գաւակներուն համար, որոնք՝ որք թէ գաղթական- Պոլիս ամփոփուած են վերջին երեք տարուան ընթացքին: Ոչ մէկ հայրենակից իրաւունք չունի իր պարտքէն խուսափելու, եթէ բացարձակ չքաւոր մը չէ: Ամենէն չափաւոր հաշուով, եթէ Պոլսոյ 150.000 հայութենէն միայն 20.000 հարկատուներ ամսական միայն մէկ ոսկի վճարեն; արդէն կը գոյանայ գումար մը, որ Նպաստամատոյցին կողմէ կրկնասպասկուելով, գրեթէ պիտի բաւէր Խնամատարութեան ամսական ծախքին: Եւ դեռ նկատի չենք առներ միանուագ վճարումները և մէկ ոսկիէն աւելի ամսականները, որոնք խոշոր գումար մը կը կազմեն»¹:

Այս կարգի հոգիւածներում բերված փաստերն ու դիտարկումներն օգնում են ամբողջական պատկերացում կազմել հայ որբերի կյանքի, դժվարությունների, երբեմն անմարդկային կենսապայմանների մասին, որոնց համար տեղին չէր դատաւիտել ազգային մարմիններին: Թերթի աշխատակիցները կամ թղթակիցներն էլ միանշանակ չէին կարող 1922-1923 թվականների իրենց հրապարակումներում ներկայացնել այդ ամենի բուն հեղինակին՝ թուրքական իշխանություններին, որոնց վարած պետական հայաջինջ քաղաքականության հետևանքով էին հայերը զրկվել իրենց հայրենիքից, ունեցվածքից, բոլոր իրավունքներից, իսկ հայ մանուկներն ու պատանիները

¹Նույն տեղում, 1922, թիվ 1049 («Շարունակելիները»):

որբացել էին ու հայտնվել էին պետության խնամքից դուրս գտնվող ազգային որբանոցներում:

Մամվել Ռշտունին հայ որբերի և ընդհանրապես հայ գաղթականության խնդիրները լուծելու համար համախմբման էր կոչում ազգային կառույցներին ու ողջ հայ ժողովրդին¹: Նա առաջարկում էր հայ գործարարներին կամ գործատուներին իրենց շահույթից ամսական կտրվածքով որբախնամ և տարագրելոց մարմիններին գրավոր կերպով կոնկրետ գումար հատկացնել, իսկ օրավարձու աշխատողներին դիմում էր խնդրանքով, որ նրանք էլ, հնարավորության դեպքում, այդ նպատակով նույն կազմակերպություններին նվիրաբերեին իրենց ստացած մեկ կամ մի քանի օրվա վարձատրությունը²: Ընտանիքներին, գիշերօթիկ դպրոցներին ու հասարակական հաստատություններին էլ առաջարկում էր ամսվա մեկ կիրակի օրվա ճաշի պատրաստման համար նախատեսած գումարը փոխանցել Որբախնամին և Տարագրելոց մարմիններին³: Բոլոր նրանց, ովքեր «Ազգին Մէրը ունին կամ կը կարծեն ունենալ իրենց սիրտերուն մէջը», հոգիւածագիրը կոչ էր անում բաժին ունենալ այդ ազգափրկիչ ծրագրում⁴:

«Ճակատամարտի» էջերում Տարագրելոց կենտրոնական հանձնաժողովն իր հերթին «ստիպողական» կոչով դիմում էր թաղական խորհուրդներին, հայկական թերթերի վարչություններին, հայկական թաղերում կազմված և հանուն տարագրյալների հանգստակություն կատարած բոլոր մարմիններին, որ իրենց ձեռքերում գտնվող այդ գումարները շուտափույթ հանձ-

¹Նույն տեղում, 1918, թիվ 12 («Խոսքը առանց գործի մեղալ է»):

²Նույն տեղում:

³Նույն տեղում:

⁴Նույն տեղում:

ներին Օսմանյան բանկի Ղալաթիայի կենտրոնի և Տարագրելոց կենտրոնական հանձնաժողովի հաշվեհամարներին¹:

Արամ Մաֆրասայանը ցեղասպանությունը վերապրած հայ գաղթականների և որբերի խնդիրները լուծելու արդյունավետ գործիք էր համարում Ազգային գերագույն մարմնի կամ Ազգային խորհրդի ստեղծումը²: Դրա մեջ պիտի մտնեին հայոց բոլոր կազմակերպությունների, միությունների, դասերի և խավերի ներկայացուցիչները³:

«Ճակատամարտը» փորձում էր հուշել այն ճանապարհները, որոնք կնպաստեին Ազգային միության մարմնի և ազգային խնամատարության գործի կազմակերպմանը: Օրինակ էլ բերում բուլղարահայերի ազգային միության գործունեությունը⁴: Այդ միության մեջ ընդգրկված էին բուլղարահայ գաղութի կարող ուժերը: 20.000 անձից բաղկացած բուլղարահայ համայնքն իր ներդաշնակ գործունեության շնորհիվ կարողացել էր արևմտահայ գաղթականների և որբերի համար հավաքել և ուղարկել 1,5 միլիոն լև ու նույն արժողությամբ 2 վագոն նոր հագուստեղեն⁵:

Ազգային խորհուրդ կամ միություն ստեղծելու պոլսահայերի ջանքերը, սակայն, մնում էին անպտուղ: Հոգվածագիր Մ. Պետրոսյանը ներկայացնում էր, թե ինչպես էին զինադադարից հետո Կ. Պոլսում հայերը կազմել խորհրդակցական ժողով, որը բաղկացած էր հայ քաղաքական կուսակցությունների, միութ-

յունների և մամուլի ներկայացուցիչներից¹: Այնտեղ քվեարկությամբ ընտրված 40 անդամ ունեցող ժողովը ինքն իրեն պիտի հռչակեր Ազգային խորհուրդ, որի մեջ չպետք է մտնեին լուսավորչական, կաթոլիկ և բողոքական հայ համայնքների երեսփոխանական ժողովների ներկայացուցիչները²:

Ազգային խորհրդից ընտրված Վարիչ մարմինը պիտի ղեկավարեր ընդհանուր բնույթ կրող ազգային գործերը՝ պատրիարքարաններին թողնելով զուտ հարանվանական գործերը: Ըստ թերթի՝ այս ծրագիրը կյանքի չէր կոչվել հայ ավանդապաշտ ուժերի լարած ինտրիգների պատճառով³:

Մ. Պետրոսյանը կարևորում էր Ազգային միությունը հիմնելու և այդ մարմնի կողմից Ազգային խնամատարությունն ու ներգաղթը կազմակերպելու անհրաժեշտությունը⁴:

«Ինչպե՞ս պետք է կազմակերպել ազգային խնամատարությունը» հոդվածում պարզորոշ արտահայտված էր «Ճակատամարտի» դիրքորոշումը⁵: «Ազգային խնամատարությունը, մեջն ըլլալով որբանոցներու գործը, տարագիրներուն և անոթներուն օգնութիւնը, ներգաղթը, անգործներուն աշխատանքի կազմակերպումը, պէտք է համարել ամենածանր հարցը, որ հազիւ թէ ուրիշ ժամանակ հայ ժողովուրդին ներկայացած ըլլայ»⁶, - կարդում ենք թերթում:

Պարբերականի համոզմամբ՝ Ազգային խնամատարության գործին ընթացք տալու համար անհրաժեշտ էին նյութական

¹Նույն տեղում, 1918, թիվ 32 («Ստիպողական կոչ»):

²Նույն տեղում, 1919, թիվ 38 («Ազգային խորհուրդ»):

³Նույն տեղում:

⁴Նույն տեղում, 1919, թիվ 237 («Ինչպե՞ս կազմակերպել Պոլսո Ազգային միությունը»):

⁵Նույն տեղում:

¹Նույն տեղում:

²Նույն տեղում:

³Նույն տեղում:

⁴Նույն տեղում:

⁵Նույն տեղում, 1919, թիվ 157 («Ինչպե՞ս կազմակերպել Ազգային խնամատարությունը»):

⁶Նույն տեղում:

մեծ միջոցներ¹: Խոսում էր թվերով: Որպես օրինակ բերում էր Հայաստանի Հանրապետությանը, որն իր խնամքի տակ եղած 15.000 որբի համար ծախսում էր ամսական 2.250.000 ռուբլի (յուրաքանչյուր որբի համար՝ ամսական 150 ռուբլի), տարեկան՝ 27.000.000 ռուբլի²: Իսկ եթե իրենք պահեին Կ.Պոլսից մինչև Կիլիկիա ընկած տարածքում գտնվող 5000 որբի, նաև կերակրեին և օգնեին այդ տարածաշրջանում գտնվող կարիքավոր ու տարազիր դարձածներին, անգործ մնացած 5000 հայի, տեղափոխեին 30.000 գաղթականի ու որբի, ապա միջին հաշվով 3 ամսվա կտրվածքով կծախսվեր 1.106.000 ռսկեդրամ³:

Թերթը հիշատակում էր այն փաստը, որ Ջավեն պատրիարքը, որպես ազգային իշխանության ղեկավար, հրապարակ էր իջեցրել 1.000.000 ռսկի հանգանակելու առաջարկը⁴: Ազգային այս հանգանակությունը «Ճակատամարտը» պայմանավորում էր Ազգային խնամատարություն ստեղծելու հրամայական անհրաժեշտությամբ⁵: «Հանգանակության գումարը, մեր ապագային պահանջներուն հետ բաղդատած, փոքր գումար մըն է, որը պետք է տրուի: Մեր ժողովուրդի բացարձակ մեծամասնությունը կը պահանջէ, որ այդ տուրքը տրուի»⁶, - գրում էր պարբերականը:

«Ճակատամարտն» ազգային մեծ հանգանակությունը բացված հոշակվելու օրվանից 2 շաբաթ հետո տեղեկացնում էր, թե «շատերը դեռ խուլ կը մնան հարիւր հազարաւոր դժբախտներ»:

¹Նույն տեղում:

²Նույն տեղում:

³Նույն տեղում:

⁴Նույն տեղում:

⁵Նույն տեղում:

⁶Նույն տեղում:

բու անունով իրենց ուղղուած կոչին, շատեր ալ ճգնէր են սակարկել պահանջուած գումարները»¹: Որպեսզի այդ համագային տուրքից խուսափողներ չլինեին, թերթն սկսել էր հրապարակել այն հայերի «սև ցանկը», ովքեր խուսափել էին իրենց ազգային այդ պայտականությունից²: «Անոնք, որ ետ կը մղեն ազգին կողմէ իրենց կարկառուած ձեռքը, կ'արժէ, որ առարկայ դառնան հանրութեան արհամարհանքին»³, - կարդում ենք «Սև ցանկը» խմբագրականում:

«Ճակատամարտը» յուրօրինակ հարգալից վերաբերմունք ուներ Ջավեն արքեպիսկոպոս Տեր-Եղիայանի՝ արևմտահայոց վերջին պատրիարքի նկատմամբ⁴, թեև նա հաճախ հողվածների ենթատեքստերում արժանանում էր քննադատության, որոնցում հիմնականում հիշատակում էին ոչ թե նրա, այլ պատրիարքարանի գործունեությունը:

Ջավեն պատրիարքն իր ապրած ողջ կյանքով բացառիկ ազգասեր ու հայրենամուտ անձնավորություն էր, որը վայելում էր գրեթե ողջ ժողովրդի հարգանքն ու մեծարանքը: Դա արտահայտված էր ժամանակի արևմտահայ մամուլում: Օրինակ՝ «Բյուզանդիոնի» 1913 թվականի օգոստոսի 31-ի համարում լուր կար Ազգային ժողովի այն նիստի գումարման մասին, որտեղ ձայների ճնշող մեծամասնությամբ պատրիարք էր ընտրվել Դիարբեքիի առաջնորդ Ջավեն արքեպիսկոպոս Տեր-Եղիայանը: Զվեարկությունից հետո աստենապետ Ասոյանը,

¹Նույն տեղում, 1919, թիվ 134 («Սև ցանկը»):

²Նույն տեղում:

³Նույն տեղում:

⁴Կ.Պոլսի հայոց պատրիարքության գործունեությունն առավել հանգամանորեն ուսումնասիրված է Ռ.Մելքոնյանի «Ակնարկ Ստամբուլի հայ համայնքի պատմության 1920-ականներից մինչև մեր օրերը» (Երևան, 2010 թ.) աշխատության մեջ:

դրվատելով նորընտիր պատրիարքին, նշում էր, որ առաջնորդական երկարատև պաշտոնավարություններով նա ձեռք էր բերել լավ համբավ: Չավեն սրբազանը մտերիմներին բազմիցս խոստովանել էր, որ իրեն ազգին ծառայելու մղումով համակել էր Բաղդադի ազգային վարժարանում իր առաջին ուսուցիչը՝ Միքիան Սվաճյանը¹:

Չավեն պատրիարքի գահակալությունն ընթացել էր 2 փուլով՝ 1913-1916 և 1918-1922 թվականներ: Հայր Չավենը պաշտոնավարել էր առանց իր շուրջը մեծ աղմուկ հանելու՝ յուրացնելով կառավարությանը կասկածելի և ազգին անհաճո չղառնալու գաղտնիքը: Նա եպիսկոպոս էր ձեռնադրվել 1910 թվականին: «Տեր Չավեն եպիսկոպոս նկարագրով լուրջ անձ մըն էր: Երբեք դրամի մարդ չէ եղած և ուր որ գտնուած է, անշահախնդիր վերաբերում մը ցոյց տուած է», - գրում էր «Բյուզանդիոնը»²: «Ժամանակ» օրաթերթը (հանձինս Երվանդ Օտյանի) թեև համեստ ու պարտաճանաչ եկեղեցական էր համարում հայր Չավենին, որն հոժարակամ և կարողությունների չափով պաշտոնավարել էր իր թեմում՝ առանց խռովություններ հարուցելու, առանց զեղծում գործելու և խնդիրներ ունենալու, բայց կարծում էր, որ նրան Մեսիայի պես չափտի ընդունեք արևմտահայությունը³: Այնինչ, Չավեն պատրիարքից նրա ընտրության և պաշտոնավարության շրջանում ժողովուրդը մեծ ակնկալիքներ ուներ: Ստածում էին, որ նա պիտի կարողանար թե՛ ազգային մեքենան շարժման մեջ դնել, թե՛ վերականգնել պատրիարքական պաշտոնի «խոնարհած պատկառանքը ա՛յնպիսի ատեն մը, երբ սամեն կողմ արհաւիրքով լի էր»⁴:

¹«Բյուզանդիոն», Կ.Պոլիս, 1913, օգոստոսի 3:

²Նույն տեղում:

³«Ժամանակ», Կ.Պոլիս, 1913, թիվ 1624:

⁴«Բյուզանդիոն», Կ.Պոլիս, 1913, սեպտեմբերի 3:

Հայր Չավենն օժտված էր վարչական կարողություններով, տոկուն կամքով: Հաստատակամ էր և հավատարիմ իր համոզմունքներին: Ուներ մեծ հավատք: Փորձառու հոգևորական էր: Նվիրված էր եկեղեցուն: Նա, մինչև պատրիարք ընտրվելը, զարկ էր տվել կրթական գործին: Նպաստընկալ վարժարաններ էր բացել Սպերի, Դերջանի, Խնուսի ու Բասենի հայաբնակ գյուղերում: Հիմնել էր Կարինի Կարմիր վանքի որբանոցը և շրջակայքից այնտեղ էր հավաքել հարյուրավոր որբուկների, «որոնք իր գուրգուրանքին առարկան եղան մինչև վերջը»¹: Հայր Չավենն անձամբ էր զբաղվում այդ որբանոցի սաների խնամքով ու դաստիարակությամբ և մտահոգվում էր չափա-հաս որբերի հետագա ճակատագրով:

Նախորդ պաշտոնավարությունների ընթացքում Չավեն սրբազանի հաջողություններով ոգևորված՝ արևմտահայության մեծամասնությունը հույսեր էր կապում, որ նա կարողանալու էր «պատրիարքական պաշտոնն հասցնել փափաքուած բարձրութեան՝ առանց տարուբերուելու կուսակցական և խմբակցական հովերէ և հոսանքներէ»²:

Չավեն պատրիարքը 1913 թվականի սեպտեմբերի 13-ին հանդիպել էր Կարինում իրեն ողջունելու եկած արևմտահայ հավատացյալ համայնքի հետ: Նրանց նա վստահեցրել էր, որ ծանոթ էր հայ գավառի ցավերին ու կարիքներին, որ ինքը «պիտի ըլլար Գաւառի պատրիարքը և ոչ թէ՛ Պոլսոյ»³: Պատրիարքն ասել էր, որ ապրելու էր գավառի հոգսերով և գործելու էր գավառի համար՝ համագործակցելով ժողովրդի ու նրա պաշտոնական մարմինների և հասարակական գործիչների հետ: Հայր

¹Նույն տեղում:

²Նույն տեղում:

³Նույն տեղում, 1913, սեպտեմբերի 25:

Զավենը համոզված էր, որ իր գործունեությունն արդյունավետ կլիներ միայն այն դեպքում, երբ ազգային մարմիններն ու կուսակցությունները համերաշխաբար կաջակցեին իրեն ինչպես այն գորապետին, որը ժողովրդի պայքարը հաղթանակով պսակվելու նպատակին էր հասցնելու: «Այդ պարագային վստահ եմ, թե յաղթանակը մեր ժողովրդեանն է, եթե նոյնիսկ մենք գոհուինք ալ», - պնդել էր նորընտիր պատրիարքը¹:

Հայր Զավենը Կարինի թերթերից մեկին տված հարցազրույցում նշել էր, որ կառավարությանը պիտի պարբերաբար դիմեր՝ հայ ժողովրդի նկատմամբ կատարվող ջարդարարական քաղաքականությանը և ապօրինություններին վերջ տալու ակնկալիքով. «Ինձի այնպես կ'թուի, թե կառավարութիւնը կամ չէ՝ հասկցած երկրին պետքեր և կամ նպատակ չունի իրական բարենորոգումներ մտցնել»²: 1913 թվականի դեկտեմբերի 5-ին «Բյուզանդիոնը» տպագրել էր Զավեն պատրիարքի հայտարարությունները բարենորոգումների խնդրի վերաբերյալ: Հայր Զավենի կարծիքով՝ եթե թուրքական կառավարությունը հայ ժողովրդին՝ թուրքերին իրավահավասար տարր համարեր, սալա բարենորոգումների «խնդրի մը սառել չէր գտնուի»³:

Խնդրո առարկա ժամանակաշրջանում ազգային քաղաքական կյանքում, պատրիարքարանին զուգահեռ, անգամ ավելի մեծ դերակատարում ունեին ազգային կուսակցությունները: Այս հանգամանքը չէր խանգարում, որ հայր Զավենը պատրիարքարանի օրեցօր թուլացող լծակներն օգտագործեր և արևմտահայության հանդեպ կիրառվող բռնարարքների, ալան-թալանի, կոտորածների մասին բողոքներով շարունակ

¹Նույն տեղում:

²Նույն տեղում:

³Նույն տեղում, 1913, դեկտեմբերի 5:

դիմեր կառավարության բարձրաստիճան պաշտոնյաներին, Կ.Պոլսում տեղակայված հյուպատոսարանների և դեսպանատների պաշտոնատար անձանց, եվրոպական երկրներում և ԱՄՆ-ում պաշտոնավարող իր գործընկերներին: Նա հնարավորությունների սահմաններում ձգտում էր օգտակար լինել ժողովրդին, փրկել նրան կանխազգացվող եղեռնից, թեև պաշտոնավարության սկզբնական շրջանում արդեն լավ էր պատկերացնում իրերի դրվածքը: «Կեդրոնական կառավարութիւնը այժմ բարեկարգութիւններ մտցնելու ձեռնարկած է, սակայն մինչև այժմ եղածները ոչ մէկ հիմնական բան կ'պարունակեն: Ինձի այնպես կ'թուի, թե կառավարութիւնը կամ չէ՝ հասկացած երկրին պետքերը, կամ նպատակ չունի իրական բարենորոգումներ մտցնելու», - այս կարծիքն էր հայտնել Զավեն արքեպիսկոպոսն իր առաջին ելույթներից մեկում¹: Օրինակ բերենք, թե Զավեն արքեպիսկոպոսն ինչպես էր համատորեն պայքարում վանքապատկան և եկեղեցապատկան հողատարածքների բռնագրավումների դեմ կամ դրանք ետ վերադարձնելու համար: 1913 թվականի սեպտեմբերի 19-ին «Ազատամարտ» օրաթերթը տեղեկացնում էր, որ Հասան աղան բռնագրավել էր Վարազա վանքի Սալախանե գյուղը՝ առաջարկելով գնել գյուղի հողատարածքը վանքից: Արքեպիսկոպոսը բողոքազրույցով դիմել էր Վանի կուսակալին և նշել, որ ընդունելի չէին Սալախանեի գնման կամ վարձակալման առաջարկները. «Ազգը կ'սպաննուի, որ գիտը օրինական թուղթերով վերադարձուի Վարազայ վանքին»²:

Զավեն պատրիարքի ժողովրդանվեր գործելակերպը հարուցում էր թուրքական իշխանությունների զայրույթը, որոնք դա-

¹Նույն տեղում, 1913, սեպտեմբերի 25:

²«Ազատամարտ», Կ.Պոլիս, 1913, թիվ 1625:

դարեցրել էին բանակցությունները պատրիարքարանի հետ 1913 թվականի մարտին¹: Նոյեմբերից նրանք սպառնազրեր էին ուղարկում պատրիարքարան: Դրանցից մեկում (1913 թվականի նոյեմբերի 12)² պատրիարքին հիշեցնում էին. «Մի՛ մոռնաք, թե ո՛ւր կ'ապրիք»³: 1914 թվականի նոյեմբերի 16-ին էլ պատրիարքարանն ստացել էր հետևյալ սպառնազիրը. «Ով հայ գյավուրներ, մինչև մոտ ժամանակներս ձեր թերթերը, ձեր պատրիարքը, ձեր ժողովները, բոլորը ձեր զուխը պիտի անցնենք... Այսօր թուրքերը հանձն առած են և ուխտած են հայ գյավուրները մաքրել»⁴: 1915 թվականի հունիսին հայր Զավենը նշում էր, որ օսմանյան և՛ պաշտոն ունեցող և՛ անպաշտոն անձանց արված բոլոր թախանձանքներն ու «լացերը» կամ օտար պետությունների «անպաշտոն և կես պաշտոնական» դիտողությունները որևէ ազդեցություն չգործեցին հայերի նկատմամբ թուրքական պետության որդեգրած ցեղասպան քաղաքականության վրա⁵: 1915 թվականի դեկտեմբերի 28-ին ամերիկահայոց հոգևոր առաջնորդ Արսեն ծայրագույն վարդապետ Վեհունիին Զավեն պատրիարքը գրում էր, որ հայ ժողովրդի ցեղասպանության ծրագիրը հղացել էր թուրքական

¹Ազգային մարմինները և պատրիարքարանն առավել գործունե էին դարձել 1912-1914 թթ.: Արևմտյան Հայաստանում բարենորոգումների և Հայկական հարցի քննարկման ժամանակաշրջանում (տե՛ս Խառատյան Ա., «Կոստանդնուպոլիսի հայ գաղթօջախը. 18-րդ դարի սկիզբ 1923թ.» (www.hpi.asi-a.am)):

²Վարդան Լեւոն, «Հայկական տասնհինգը եւ հայերն լքեալ գոյքերը», Պէրոյթ, 1970, էջ 35:

³Կիրակոսյան Ջ., «Երիտթուրքերը պատմության դատաստանի առաջ», Երևան, 1982, հ.1, էջ 286:

⁴Նույն տեղում, էջ 287:

⁵Կիրակոսյան Ջ., «Երիտթուրքերը պատմության դատաստանի առաջ», Երևան, 1983, հ. 2, էջ 37:

կառավարությունը. «Հրահանգը կեղբոնեն տրվեցավ և ամեն կողմ գործադրվեցավ անխղճորեն»¹: «Հայաստան առանց Հայու. այս է Օսմ. կառավարության ծրագիրը: Արդեն սկսուած է Հայոց հողերուն և տուններուն մեջ իսլամներ բնակեցնել: Հայութիւնը ամբողջովին բնաջինջ ընելու ծրագիր մըն է այս, առանց կոտորած անունը տալու, նախճիր մըն է այս», - գրում էր հայր Զավենը 1915 թվականի հուլիսի 30-ին բուղարահայոց առաջնորդ Ղևոնդ եպիսկոպոս Դուրյանին՝ խնդրելով Ազգային պատվիրակությանը և վեհափառ կաթողիկոսին տեղյակ պահել այն ամենի մասին, ինչին տեղեկանում էին իր նամակներով Հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ²: Զավեն պատրիարքը կարծում էր, որ անհրաժեշտ էր դիմել քաղաքակիրթ ազգերի օգնությանը, որովհետև թեև պատրիարքարանը «ըրաւ մինչեւ հիմայ ինչ որ կըցաւ», բայց միայնակ անկարող էր դիմակայել եղեռնին: «Աշխատեցէք և դիմեցէք ամէն կողմ՝ թէ արտաահմանի Հայութեան և թէ օտար մարդասերներուն, որ իրենց նիւթական օժանդակութեամբ կեանքեր փրկեն: Ազատենք հիմա ինչ որ կրնանք», - նշված է հայր Զավենի՝ 1915 թվականի օգոստոսի 25-ին գրված նամակում³:

Ցեղասպանության թոհ ու բոհի պայմաններում անգամ չընկճվեց Զավեն պատրիարքի ազգասեր ոգին: Ճկուն մտքի և անձնական կապերի շնորհիվ նա բռնագրավման ենթակա հայկական հաստատությունների՝ օսմանյան բանկերում պահ տրված գումարները կարողացավ փոխանցել պատրիարքարանի հաշվին և հաջողացրեց արքայական կամ կարիքի մեջ

¹Նույն տեղում:

²Զավեն արք., «Պատրիարքական յուշերս. Վաւերագիրներ եւ վկայութիւններ», Գահիրէ, 1947, էջ 131-136:

³Նույն տեղում, էջ 149:

գտնվող իր ազգակիցներին փոխանցել նրանց կուտակային գումարներին¹:

1916 թվականի օգոստոսի 10-ին թուրքական իշխանությունների կողմից արևմտահայերի ազգային Սահմանադրության մեջ կատարված փոփոխությունների հետևանքով փակվում է Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքությունը, իսկ Ջավեն պատրիարքն արքայություն է հռչակվում:

1918 թվականի Մուղրոսի զինադադարից հետո վերաբացվում է Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքությունը:

1919 թվականի փետրվարի 19-ին Ջավեն արքեպիսկոպոսը վերադառնում է Կ. Պոլիս և վերստին ստանձնում է պատրիարքի պարտականությունները²: Այդ մասին լուր կար «Ճակատամարտ» օրաթերթում, որը նաև տպագրել էր Ջավեն պատրիարքի լուսանկարը³: Խմբագրականում նշվում էր, որ ժողովուրդը տաժանելի արքայից վերադարձած իր պատրիարքին ողջունել էր խանդավառությամբ և ցնծությամբ:

Ժողովրդի համոզմամբ՝ Ջավեն պատրիարքն անձնավորում էր հայի մեծ տառապանքը: Ժողովուրդը նրա մեջ գնահատում էր այն պարկեշտ մարդուն, որը մինչև վերջ չքեց պատկերը, չվաճառեց ինիդը և «Բ. Դոսան գետնասող պողոտային տեղ նախընտրեց արքայի ճամփան»⁴:

Ամերիկահայոց առաջնորդական տեղապահ Շահեն ծայրագույն վարդապետ Գասպարյանը 1919 թվականի հուլիսի 29-ին նամակ էր ուղարկել հայր Ջավենին՝ համայնքի անունից ողջունելով նրա վերադարձը: «Աստուած է, որ խնայեց, պաշտ-

պանեց, պահեց ու վերադարձուց զՁեզ կրկին ի գլուխ Ձեր հօտին, որպէսզի... Կենդանի, Անդունի, Անկաշառ Վկան, Պատմիչը և Խօսնակն լինիք մօտ Մէկ Միլիոն Անմեղ Հայ-Քրիստոնէայ Չոհերու սպանութեանց, Ծերերու խոշտանգանաց, Մայրերու ենթարկուած անարգանաց, Կոյսերու անպատիվ բռնաբարմանց, Մանուկներու և Որբերու տանջանանց», - գրում էր ամերիկահայոց առաջնորդական տեղապահ Գասպարյանը¹: Նրա կարծիքով՝ աստվածային նախախնամության Աջը Ջավեն արքային նորից պատրիարքի պաշտոնին էր բերել, որ նա թարգմանիչը լինէր հայ ժողովրդի «անմահ իրաւանց և արդարագոյն վրիժաց»²: Սա պետք է դառնար արևմտահայոց վերջին պատրիարքի գործը և կոչումը:

Ջավեն պատրիարքը 1921 թվականի ապրիլի 23-ին շրջաբերականով դիմել էր ժողովրդին, որ մասնակցեին Հայոց ցեղասպանությանը զոհ գնացած նահատակների հիշատակին ապրիլի 24-ին Կ. Պոլսի Մայր եկեղեցում տրվելիք հոգեհանգստյան պատարագին, որով այդ օրը աշխարհա-սփյուռ հայության համար հայտարարվում էր Հայոց ցեղասպանության զոհների հիշատակի օր³:

Առաջին աշխարհամարտում կրած պարտությունից հետո 1918-1920 թվականներին Թուրքիայում համեմատաբար նպաստավոր պայմաններ էին ստեղծվել արևմտահայության փրկված ու ցիրուցան եղած բեկորներին բնօրրանում հավաքելու և ազգային կյանքը վերաշինելու համար: Ջավեն պատրիարքը փորձում էր բռնաձուլումից և բռնի իսլամացումից փրկել թուրքերի կողմից առևանգված ու ստրուկի կարգավի-

¹Խառատյան Ա., «Կոստանդնուպոլսի հայ գաղթօջախը. 18-րդ դարի սկիզբ 1923թ.» (www.hpi.asj-oa.am):

²Ջավեն արք., նշվ. աշխ., էջ 277:

³«Ճակատամարտ», Կ. Պոլիս, 1919, թիվ 87:

⁴Նույն տեղում:

¹Ավագյան Բ., «ԱՄՆ հայ գաղութի պատմությունը», Ե., 2000, էջ 195:

²Նույն տեղում:

³«Ժողովուրդի ձայն» («Ժամանակ»), Կ. Պոլիս, 1921, թիվ 771:

ճակում պահվող հազարավոր հայ կանանց ու որբերին: Վերադարձից հետո մեկ ամիս չանցած՝ հայր Զավենը նախագահում է վերաբացված Ազգային երեսփոխանական ժողովի մարտի 14-ի նիստում և առաջարկում է շտապ ընտրել Կրոնական և Զաղարական ժողովների պետերին¹:

Պատրիարքի նախաձեռնությամբ ստեղծված Որբախնամ, Տարագրելոց, Նպաստամատույց և այլ հանձնախմբերն ու Հայ կարմիր խաչն սկսում են օգնել Ցեղասպանությունը վերադարձներին, տվյալներ են հավաքում թուրքերի ու քրդերի մոտ ապօրինի պահվող հայ կանանց և որբերի մասին²: Պատրիարքարանը նրանց հայ համայնքին վերադարձնելու պահանջով դիմում էր իշխանություններին:

Անտանտի ուժերի գործադրած ճնշման հետևանքով Օսմանյան Թուրքիայի ներքին գործերի նախարարությունը 1919 թվականի փետրվարի 5-ին հրաման էր ուղարկել գավառներ, որով պահանջում էր «մուսուլման ընտանիքների մոտ գտնվող հայ կանանց և երեխաներին հանձնել հայերից կազմված հանձնաժողովին»³: Զավեն պատրիարքը և ազգային կառույցներն այդ հրամանը փորձում էին կյանքի կոչել որքանով կարողանում էին, թեև իրականում նրանք հասկանում էին, որ դա կեղծիք էր:

¹«Ճակատամարտ», Կ. Պոլիս, 1919, թիվ 106 («Ազգ. երեսփ. ժողովը վերաբացված»):

²1919 թվականի փետրվարի 28-ին Որբախնամ և Տարագրելոց ընկերությունները միավորվում և կազմում են Հայ ազգային խնամատարությունը, որը մասնաճյուղեր էր հիմնել Կ. Պոլսի բոլոր թաղերում և բացել էր զանազան կանանցի կայաններ ու որբանոցներ: Հայ կարմիր խաչն անդամակցել է Միջազգային Կարմիր խաչին (տե՛ս Զաւեն արք., նշվ. աշխ., էջ 280):

³Մելքոնյան Ռ., նշվ. աշխ. էջ 65:

«Ճակատամարտ» օրաթերթը գրում էր, որ Ֆերիտ փաշայի օրոք թուրքական կառավարությունը, թեև արտաքին ճնշումների ազդեցության տակ հայտարարությունով դիմել էր իսլամ ազգաբնակչությանը, որ հայ համայնքին հանձնեին իսլամացված հայ որբերին, բայց պարզ էր, որ «կառավարութիւնը չ'ուզէր յանձնել իսլամացուած հայ որբերը»¹: Այդ հայտարարություն-հրամանն այնպես էր շարադրված, որ յուրաքանչյուր թուրք կարողացել էր ըմբռնել դրա բուն էությունը, այն է՝ «անշուշտ որ չէք յանձնէր»²:

Օրաթերթը վկայում էր, որ հայ մանուկների սրտերն այնպես էին թուրքերը թունավորել, որ կամ բույրը եղբորն առում էր, թե ինքը հայ չէր, կամ՝ հակառակը: Հարյուրավոր էին այն որբուկները, որոնք փոքր էին եղել և չէին հիշում իրենց հայ լինելու հանգամանքը: Հարյուրավոր էին նաև այն որբերը, որոնք սպառնալիքի տակ ուրանում էին իրենց ազգությունը³:

1919 թվականի ապրիլի 12-ին Զավեն պատրիարքը հայ ավետարանական համայնքի ազգապետ Զենոբ Պեգճյանի և հայոց կաթողիկոսի պատրիարքական տեղապահ արքեպիսկոպոս Մայելյանի հետ տարածում են կոչ (այն տպագրվել է Ժամանակի արևմտահայ մամուլի էջերում), որով դիմում էին ազգաբնակչությանը՝ միասնական նվիրատվական սնդուկի հաստատման համար⁴:

Համազգային Միացյալ խորհուրդը նպատակահարմար էր գտնում ոչ թե տարբեր կառույցների միջոցով նվիրատվությունների հավաքումը, այլ մեկ ընդհանուր սնդուկի մեջ դրամի

¹«Ճակատամարտ», Կ. Պոլիս, 1920, թիվ 346 («Թրքական քաղաքականությունը հայոց հանդեպ»):

²Նույն տեղում:

³Նույն տեղում:

⁴Նույն տեղում, 1919, թիվ 129:

կուտակումը: Հաշվարկվել էր, որ վերապրողների անմիջական կարիքները հոգալու համար անհրաժեշտ էր հանգանակել 1.000.000 օսմանյան ոսկի: Այդ գումարը հավաքելու նպատակով հիշյալ խորհուրդը կազմել էր համընդհանուր վստահություն վայելող անձանցից բաղկացած հանձնաժողով: Վերոհիշյալ կոչով դիմել էին արևմտահայությանը՝ խնդրելով նրանց աջակցել տարագիրների և որբերի օգնության գործին. «Անոք՝ անհատը եղեռնական թանկագին խլեակները, մեր՝ հայրենի աշխարհի հաստատության սիւները պիտի ըլլան, կորսուելու վրայ են՝ կեանքի և մահուան պայքար մղելով տակալին: Աններելի ոճիր մը պիտի ըլլար մեզի համար մնալ լուռ հանդիսատեսներ և չփրկել մեր սիրելիները մահուան ճիրաններէն»¹: 1919 թվականի սեպտեմբերին Ազգային երեսփոխանական ժողովն ընդունում է օրենք, որի համաձայն՝ յուրաքանչյուր հայ պարտավոր էր իր նյութական կարողության չափով վճարել «Հայրենիքի տուրքը» 2 տարբերակով՝ միանվագ կամ ամսական: Այդ նպատակով թաղերում կազմվել էին հանձնաժողովներ, որոնք գնահատում էին ամեն մի հայ անհատի նյութական կարողությունը և ըստ այդմ՝ որոշում էին նրա կողմից տրվելիք տուրքի չափը:

«Հայրենիքի տուրքով» փորձում էին հոգալ կարիքավոր և անպատասխար մնացած հայ տարագիրների ու գաղթականների հոգսերն այնքան ժամանակ, մինչև որ նրանք կկարողանային վերահաստատվել հայաթափված հայրենիքում:

Պատրիարքարանը «Հայրենիքի տուրքի» ստացագիրն էր պահանջում որևէ հարցով իրեն դիմողներին և չէր օժանդակում տուրքը չվճարողներին: Նույն կերպ էին վարվում Կ. Պոլսի եկեղեցիների թաղական խորհուրդները: Դրանք մերժում էին

¹Նույն տեղում:

մկրտության, ամուսնության և հուղարկավորության արարողությունների համար իրենց դիմող թաղի այն բնակիչներին, որոնք «նիւթական կարողութիւն ունէին և չէին ներկայացներ «Հայրենիքի տուրքի» ստացագիրը»¹:

Վերոհիշյալ օրենքի գործադրությունը հանձնվել էր Ազգային ելմտական հանձնաժողովին, իսկ հավաքված գումարների մատակարարության հոգսը դրված էր Ազգային խնամատարության վրա:

Ուշագրավ էր, որ ՀՅԴ համակիր կամ ոչ պաշտոնական մամուլի օրգաններն ողջունում էին Զավեն պատրիարքի ակտիվ գործելակերպը և ազգային մարմինների աշխատանքը հունի մեջ դնելու նրա ծրագրերը: Միևնույն ժամանակ այդ պարբերականները, թեև ըմբռնումով էին մոտենում հիշյալ ծրագրերը խոչընդոտող օբյեկտիվ պատճառներին, սակայն գտնում էին, որ անհրաժեշտ էր արագացնել 1.000.000 օսմանյան ոսկին հանգանակելու ուղղությամբ տարվող կազմակերպչական աշխատանքները:

«Ճակատամարտ» օրաթերթը մասնավորապես առաջարկում էր պատրիարքարանը վերակազմավորել կառուցվածքով, կազմով և ծրագրերով, քանի որ այն անպատրաստ էր ժամանակի առաջադրած անհրաժեշտություններին լիովին ընդառաջ գնալու և ձեռնհասորեն կատարելու իր պարտականությունները: Պատրիարքը, որպես ազգային իշխանության ղեկավար, պիտի գիտակցեր, որ, հակառակ դեպքում, «Մպիտակ» եղեռն էր սպառնալու մեր ժողովրդին, իսկ դա հավասարագոր էր «Կարմիր» եղեռնին²:

¹Զավեն արք., նշվ. աշխ., էջ 280-281:

²«Ճակատամարտ», Կ. Պոլիս, 1919, թիվ 108 («Զավեն պատրիարքի շրջաբերա-կան-կոնդակը»):

Զավեն պատրիարքը լսում էր պատրիարքարանի կամ իր հասցեին հնչող քննադատությունները, բայց ժամանակ չէր վատնում դրանց պատասխանելու վրա: Նա շարունակում էր իր ազգափրկիչ առաքելությունն ի կատար ածել, քանի դեռ հնարավորություն և գործելու իրավունք ուներ:

1919 թվականի մարտի 18-ին հայր Զավենը տարածել էր շրջափերական-կոնդակ, որով կոչ էր անում տարագրյալներին ու որբերին միայն «ավելացածն բաժին չհանել»¹: Նա կոչ էր անում վիրավոր հայրենիքի վերաշինության համար յուրաքանչյուր հայի ի սպաս դնել իր կարողությունները, ինչքն կյանքը: Հաջողության էական պայմանը համարում էր համագ-գային գործակցությունը և համերաշխությունը: Հարկավոր էր ցույց տալ, որ հայը ոչ միայն անհատաբար ուներ լավ հատկություններ, այլև հավաքական համերաշխ կյանքով արժանի էր մեծ և ազատ ազգերի շարքի մեջ մտնել: Ուստի անհրաժեշտ էր հրաժարվել ամեն վեճերից, եսասիրական ձգտումներից, երկպառակտություն և բաժանում առաջ բերող ատիթներից: «Պետք է փրկել անպաշտպան ու անպատուած մեր քոյրերը, պետք է ասյրեցնել մեր որբերը, որոնք վաղուան կենդանի հայությանը պիտի կազմեն: Ժամանակը սուղ է: Լուրջ ու կազմակերպուած աշխատանքի պետք կայ», - գրված էր պատրիարքի կոնդակում²:

1920 թվականի դեկտեմբերի 30-ին «Ճակատամարտ» օրաթերթում տպագրել էին Զավեն պատրիարքի կազմած որբերի փրկության ծրագիր-հրահանգը: Այն ուղղված էր Որբախնամի թաղային մասնաճյուղերին: Տեղեկացվում էր, որ որբերի փրկության Կենտրոնական մարմնի որոշմամբ Կաղանդից

¹Նույն տեղում:

²Նույն տեղում:

մինչև Ս. Ծնունդ (դեկտեմբերի 31-ից հունվարի 6-ն) ընկած ժամանակահատվածը հռչակված էր որպես «Որբերի փրկության շաբաթ»: Այդ օրերին մասնաճյուղերի անդամները պիտի ջանային ժողովրդին ներկայացնել որբերի ճգնաժամային կացությունը և առաջարկեին հրաժարվել գոնե այդ տոների առթիվ կատարվելիք բոլոր ծախսերից և նվերներից՝ նախատեսված գումարը հատկացնելով որբերի օգնության նվիրական գործին: Հրահանգում էին մասնաճյուղերին մինչև հունվարի 15-ը կազմակերպել ամանորյա հանդեսներ, որոնցում պիտի ընդգրկեին նաև որբերին և պիտի անցկացնեին աճուրդներ՝ հօգուտ նրանց¹:

1922 թվականի հունիսի 2-ին Ազգային պատվիրակության հաշվեցույցի տվյալների համաձայն՝ Մուղրոսի զինադար-բից մինչև 1921 թվականի դեկտեմբերի վերջն ընկած ժամանակահատվածում Կ. Պոլսում հավաքվել էր 1.536.157 օսմանյան ոսկի որբերի և տարագրյալների համար²:

Այս ձեռնարկներից բացի՝ որբերին օգնելու նպատակով Զավեն պատրիարքը համագործակցում էր ամերիկյան Մերձավոր Արևելքի նպաստամատույց ընկերությունների, միջազգային և հայկական Կարմիր խաչի ընկերությունների հետ՝ կազմակերպելով նրանց աշխատակիցների ու դեկավարների այցելությունները հայկական որբանոցներ, ինչպես նաև նպաստելով նրանց կողմից նվիրատվությունների հատկացմանը հայ որբերին: Այդ այցելությունները նույնպես լուսաբանվել են արևմտահայ պարբերականների, ի թիվս որոնց նաև «Ճակատամարտի» էջերում:

¹Նույն տեղում, 1920, թիվ 645 («Հրահանգ Որբերու փրկության թաղային մասնաճյուղերու կազմության և գործունեության»):

²Զավեն արք., նշվ. աշխ., էջ 282-283:

Որբախնամ ծրագրին զուգահեռ՝ Զավեն արքեպիսկոպոսը շարունակում էր որբափրկիչ աշխատանքները: «Իմ առաջին գործերես մեկը եղաւ տարագիրները խնամելէ զատ, որբերը հաւաքել փողոցներէն և իսլամներու տուններէն», - գրում էր հայր Զավենն իր հուշերում: Մինչև 1922 թվականը Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքության և անձամբ պատրիարքի ջանքերով ստեղծված հանձնախմբերի աշխատանքի շնորհիվ բռնաձուլումից փրկվել և հայ համայնքին են վերադարձվել հազարավոր հայ որբեր և առնանգված ու բռնի իսլամացված հայ կանայք և աղջիկներ: Պատրիարքը վկայում էր, որ մասնավորապես Առաքել Զաքարյանի գլխավորությամբ գործող Որբախավաք մարմինը 1919 թվականի մայիսից 1921 թվականի դեկտեմբերն ընկած ժամանակաշրջանում «Չեզոք տուն» կոչվող կառույցի հետ «Պոլսոյ մէր գտնուած գրեթէ 4000-5000 որբերէն 3000-ը ազատեր է թուրքերու քովէն»²: Գավառներում գտնվող հայ որբերի մեծամասնությունը «մնաց թուրքերուն ձեռքը. հարիւր հազարաւոր որբերէն շատ քիչերը կարելի եղաւ ազատել»³: Զավեն արքեպիսկոպոսը դրա պատճառը համարում էր այն, որ Համաձայնական բանակը չէր մտել գավառներ:

1920 թվականի հունվարի սկզբին պատրիարքարանը և Քաղաքական ժողովն ընդվզում ու բողոքում են կառավարության այն որոշման դեմ, որով 1000 օսմանյան ոսկի էր հատկացվելու հայ որբերի կարիքները հոգալու համար: Պատրիարքարանը հիշատակագիր է ուղարկում Բ. Դոանը՝ նշելով, որ հայ որբերի խնդիրների լուծման համար անհրաժեշտ էր 200.000 օսմանյան ոսկի: Հիշատակագրով տեղեկացնում էին կառավարությանը,

¹Նույն տեղում, էջ 288:

²Նույն տեղում, էջ 292:

³Նույն տեղում:

որ Քաղաքական ժողովը ոչ միայն սկզբունքորեն չէր ընդունում այդ գումարը, այլև պահանջում էր վերադարձնել՝

- պատերազմի ժամանակ պետության հաշվին գանձված ազգապատկան բոլոր կալվածքների վարձերը,
- հայկական վանքերից, եկեղեցիներից կողոպտված և Կ. Պոլսի փողերանոցում հալեցված ու տարբեր առարկաներ ձուլած ոսկեդենի ու արծաթեդենի փոխարժեքը,
- հայկական գավառներում կառավարության կողմից գրավված ու վաճառված հայ ժողովրդի գույքի փոխարժեքը¹:

Պատրիարքարանը 1921 թվականի սկզբներին զեկույցի տեսքով ամփոփել էր իր որբախնամ և որբափրկիչ ծրագրերի արդյունքները՝ նշելով, որ 63.000 հայ որբեր դեռևս մնում էին մուսուլմանական ընտանիքներում²:

«Ժողովուրդի ձայնը» անկախ պարբերականը 1921 թվականի փետրվարի 11-ին տեղեկացնում էր, որ պատրիարքարանն Ազգերի դաշնակցության լիգա էր ուղարկել հայ որբերի վիճակին նվիրված իր տեղեկագիրը՝ այդ կազմակերպության իսկ պահանջով: Տեղեկացվում էր նաև, թե առաջիկա գարնանը 3 անձից բաղկացած մասնախումբ էր գալու «Թուրքիա»՝ զբաղվելու հայ որբերը փրկելու և ապահովելու գործով³:

¹«Հակառտամարտ», Կ. Պոլիս, 1920, թիվ 348 («Պատրիարքարանի հիշատակագիրը Բ. Դոան»):

²Մելքոնյան Ռ., նշվ. աշխ., էջ 66:

³«Ժողովուրդի ձայնը» («Ժամանակ»), Կ. Պոլիս, 1921, թիվ 722:

1922 թվականին պատրիարքարանին տեղեկացնում են, որ «միլի կառավարությունը զենքի տակ առած է Անատոլի մեջ մնացած հայ որբերեն անոնք, որ անցած են 15 տարին: Ազատ չեն մնացած նոյն իսկ ամերիկեան որբանոցներուն աշակերտները»¹:

Զավեն պատրիարքը նաև այս արհավիրքից և բնաջնջումից որբերին փրկելու գործում նոր ուղղություն էր որդեգրել: Նրանց տարհանել հիմնականում քրիստոնյա ազգաբնակչություն ունեցող կամ հայ ժողովրդի հանդեպ բարեկամաբար տրամադրված պետություններ և այդ կերպ որբերին փրկել թուրքական հերթական սպանդից: «Ճակատամարտը» տեղեկացնում էր, որ 1922 թվականի դրությամբ 25.000 հայ որբ կար ԱՄՆ-ում, 400-ը՝ Գերմանիայում, 15.000-ը՝ Հունաստանում, 400-ը՝ Հռոմում, 200-ը՝ Ռումինիայում, 1000-ը՝ Բուլղարիայում, 5000-ը՝ Սիրիայում, 40.000-ը՝ Խորհրդային Հայաստանում²: Զավեն պատրիարքը փորձում էր կարգավորել հայ որբերից շատերի հետագա ճակատագիրը, այսինքն՝ անել այնպես, որ նրանք օտար երկրում հայի հետ ընտանիք կազմեն և կապեր հաստատեն տեղի հայ համայնքի հետ՝ պահպանելով ազգային դիմագիծը³:

«Ճակատամարտը» թերահավատորեն էր վերաբերում Զավեն պատրիարքի այս ծրագրին՝ պնդելով, որ հայ որբերին չպետք է տարհանել հայրենիքից և չհավատալով, որ օտար երկրում հայ երեխաները հայ կմային⁴: «Մենք նախագացումներ չունինք ձեռնարկներուն հանդեպ և մեզի թոյլ չենք տար կասկածիլ անոնց ուղղամտութեան վրայ: Բայց եւ այն-

¹ «Ճակատամարտ», Կ. Պոլիս, 1922, թիվ 2813 (992) («Ճակատ կորկեն»):

² Նույն տեղում, 1922, թիվ 1330 («Չարչարանքը և չարիքը»):

³ Ավագյան Զ., նշվ. աշխ., էջ 175-177, 196-20:

⁴ «Ճակատամարտ», Կ. Պոլիս, 1922, թիվ 1330:

պես, անոնք իրենց բոլոր բարեացակամութեամբ, չեն կրնար խափանել օտարացման, կազմալուծման չարիքը»¹, - կարդում ենք թերթում: Խմբագրականներից մեկում բերվում էին փաստեր հայ որբերի ուծացման մասին՝ զրելով, թե Աթենքի «մոտերը և ուրիշ քանի մը տեղեր որբուհիներուն արգիլուած է հայերեն խօսիլ»²:

Թուրքական իշխանությունները ոչ միայն սպառնագրեր էին ուղարկում պատրիարքին, այլև հասկացնում էին, որ դեմ էին նրա հայտիրկիչ ծրագրերին: Հայր Զավենին չէին հանդուրժում ոչ միայն այն բանի համար, որ նա տեղեկագիր էր ուղարկել Ազգերի դաշնակցության լիգա, այլև 1920 թվականին, Կիլիկիայի հայերին փրկելու խնդրանքով, մեկնել էր Ֆրանսիա և դիմել էր ֆրանսիական կառավարության օգնության ակնկալիքով: Թեև այդ առաքելությունը չձառայեց իր նպատակին, ու պաշտոնական Ֆրանսիան ձեռք չմեկնեց, բայց պատրիարքի այցը համարվեց Թուրքիայի դեմ ուղղված դավաճանություն³: Քեմալական կառավարությունը Զավեն պատրիարքին չներեց նաև այն պատճառով, որ նրա նախաձեռնությամբ 1922 թվականի հունիսի 4-ին կրկին Ազգերի դաշնակցության լիգա բողոքագիր էր ուղարկվել 1922 թվականի ապրիլի 30-ին Թուրքիայում ընդունված հայերի լքյալ գույքերի վերաբերյալ այն օրենքի կապակցությամբ, որը թույլ էր տալիս կառավարությանը բռնագրավել «թշնամի յարձակումներն ազատագրուած շրջաններէն մեկնած անձերուն գույքերը»⁴:

¹ Նույն տեղում:

² Նույն տեղում, 1922, թիվ 1314 («Երկրպագեցեք, բայց մի՛ ստեք»):

³ Բաղդասարյան Կորյուն, «Մոռացված տապանաքարը», (տե՛ս

www.armworld.am):

⁴ Վարդան Լեւոն, նշվ. աշխ., էջ 271-272:

Պետք է փաստենք, սակայն, որ քննարկվող բոլոր հարցերի վերաբերյալ օրաթերթի առաջարկներն, ինչպես նաև Եղեռնից մազապուրծ եղած տարագրյալների իրավունքները մնացել էին մերժված և ոտնահարված թուրքական իշխանությունների կողմից:

ԳԱՂԹԱԿԱՆՆԵՐԻ ԵՎ ՈՐԲԵՐԻ
ՀԻՄՆԱԽՆԻՐՆԵՐԸ ԼՈՒՇԵԼՈՒ ՈՒՂՂՈՒԹՅԱՄԲ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԿԵՐԱՌԱՋ ՋԱՆԲԵՐԻ ԼՈՒՍԱԲԱՆՈՒՄԸ
«ՃԱԿԱՏԱՄԱՐՏ» ՕՐԱԹԵՐԹՈՒՄ

«Ճակատամարտ» օրաթերթը հայ գաղթականության և որբերի հիմնախնդիրներին անդրադարձել է մեկ այլ կտրվածքով ևս: Հայոց ցեղասպանությունից մազապուրծ գաղթականներն ապաստան էին փնտրում հարևան երկրներում (հիմնականում Ռուսաստանում (Կովկասում) և Սիբիրայում.- Մ. Հ.), իսկ Հայաստանի Առաջին հանրապետության հիմնադրումից հետո նրանց մեծ մասը համախափվում է հենց այնտեղ՝ փրկված ու անկախ հայրենիքում: Նրանք հուսով էին, որ շուտով վերադառնալու էին Երզիր՝ իրենց ծննդավայր հայրենիքը: Սակայն մինչ կհասներ այդ բաղձալի օրը, փորձում էին գոյատևել Հայաստանում, որտեղ մոլեգնում էր սովը և չկային ապրուստի ու կեցության տարրական պայմաններ: Հայոց նորաստեղծ պետությունը, այնուհանդերձ, հնարավորության սահմաններում անում էր ամենը՝ հայ գաղթականների և որբերի կյանքը փրկելու, նրանց կացարանի և գոյատևման հիմնահարցերը լուծելու համար:

Եթե չլինեք արտաքին օգնությունը, ապա 1918-1920-ական թվականներին Հայաստանում ապաստանած գաղթականներին ու որբերին սովամահությունը կսպառնար: 1918 թվականի հոկտեմբերին Ս. Վրացյանը գրում էր, որ սպառվել էին հացի պաշարները. «Ոչ միայն գաղթականությունը, այլ և տեղացիներից շատերը մատնուցին սովամահության: Վեց ամսուայ ընթացքում սովից ու հիւանդություններից Հայաստա-

նում մեռաւ մօտ 180.000 մարդ»¹: 1918 թվականի նոյեմբերին Հայաստանում գտնվող յուրաքանչյուր 5000 որբից 480-ը մահանում էր²:

Սովոր Հայաստանում շարունակվել էր մինչև 1919 թվականի կեսերը, և այդ ընթացքում տասնյակ հազարավոր գաղթականներ ու որբեր էին մահացել սովից ու համաճարակներից³:

Պատմաբան Սուրեն Ավետիսյանի ուսումնասիրությունների համաձայն՝ 1918 թվականի հուլիսին Հայաստանում գործում էր 35 որբանոց ավելի քան 2250 որբերով, իսկ Վրաստանում՝ 27 որբանոց ավելի քան 1950 որբերով⁴: 1918 թվականի սեպտեմբերին Հայաստանում որբանոցների թիվը դարձել էր 32, իսկ որբերինը՝ 2400⁵: Այդ որբանոցների կայրիքները հոգում էին մի շարք բարեգործական կազմակերպություններ, ի թիվս որոնց՝ «Եղբայրական օգնության» կոմիտեն, Մոսկվայի Հայկական կոմիտեն, Կովկասի Հայկական բարեգործական ընկերությունը, Անգլիական բարեգործական ընկերությունը, Ամերկոմը և այլն⁶: Արդեն 1919 թվականի հունվարին Հայաստանում առկա էր 46 որբանոց 6567 որբերով⁷:

1919 թվականի ապրիլի 25-ին Հայաստանի կառավարությունում ներկայացված զեկուցագրի տվյալներով՝ Հայաստանի Առաջին հանրապետությունում ապաստանած արևմտահայ գաղթականների թիվը 263.000 էր, իսկ Ասորպատականում,

¹Վրացեան Ս., «Հայաստանի Հանրապետութիւն», Թեհրան, 1982, էջ 192:

²«Բանբեր Երևանի համալսարանի», Ե., 1968, թիվ 2, էջ 217:

³Վրացեան Ս., նշվ. աշխ., էջ 253:

⁴Ավետիսյան Ս., «Մերձավոր Արևելքի Ամերիկյան նպաստամատույց կոմիտեի գործունեությունը Հայաստանում 1918-1930 թթ.», Ե., 2009, էջ 14:

⁵ՀԱԱ, ֆ. 205, ց. 1, գ. 900, թ. 1:

⁶Նույն տեղում:

⁷ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 22, թթ. 8, 9, 20, 21:

Վրաստանում, Հյուսիսային Կովկասում, Ռուսաստանի այլ բնակավայրերում՝ 200.000¹: Նույն զեկուցագրից պարզվում էր, որ Հայաստանում գտնվում էին ավելի քան 40.000 որբեր, որոնցից 15.612-ը տեղավորված էին որբանոցներում²:

Պետք է նկատի ունենալ նաև այն հանգամանքը, որ 1918 թվականի սկզբին թուրքերի՝ Արևելյան Հայաստան ներխուժելու հետևանքով գաղթական էին դարձել արևելահայ որոշ բնակավայրերի (Կարսի, Ալեքսանդրապոլի, Սուրմալուի, Էջմիածնի, Ղարաքիլիսայի և այլն) բնակիչներից շատերը, և Հայաստանի Առաջին հանրապետության բնակչության գրեթե կեսը՝ 450.000-ը, գաղթականի կարգավիճակում էր հայտնվել³: Գաղթականների խնդիրներով զբաղվում էին պետական 4 կառույց՝ Հայաստանի Ազգային ժողովի (Խորհրդարանի) Գաղթականության հարցերի մշտական հանձնաժողովը, Խնամատարության ու աշխատանքի, Ներքին գործերի և Հանրային կրթության նախարարությունները:

Արդեն 1918 թվականին Հայաստանում ընդունվել էին մի շարք օրենքներ գաղթականների առջև ծառացած կենսական խնդիրները լուծելու նպատակով: Պետությունը փորձում էր սովի, համաճարակների և անգամ պատերազմական իրավիճակում հնարավորինս հոգալ գաղթականների և որբերի ներգաղթի, կեցության, խնամքի, աշխատանքով ապահովվածության, կրթության և առողջության պահպանման հարցերը: ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի հրատարակած «Հայոց պատմություն» բազմահատորյակից տեղեկանում ենք հետևյալ մանրամասների մասին: «Գաղթականների դրամական

¹Նույն տեղում, թ. 84:

²Նույն տեղում:

³«Հայոց պատմություն», հ. 4-րդ, գիրք 1-ին, Ե., 2010, էջ 61:

նպաստը օրական կազմում էր 60 կոպեկ (մեկ շնչի հաշվով): Գաղթականների սոցիալական պաշտպանվածության նպատակից ելնելով՝ յուրաքանչյուր շնչին օրական տրվում էր կես ֆունտ ալյուր՝ որպես նվազագույն չափաբաժին: 1918 թվականի հոկտեմբերի մեկից մինչև 1919 թվականի հունվարի մեկը գաղթականության օգնության ծախսերն, ըստ կառավարության կազմած նախահաշվի, կազմել էին ավելի քան 12,7 միլիոն ռուբլի: Կառավարության կազմած նախահաշվով 10 հազար որբի ծախսերը հոգալու համար սմսական պահանջվում էր 1,5 միլիոն ռուբլի»¹, - կարդում ենք վերոհիշյալ գրքում: Ընդ որում, նորաստեղծ պետությունը, 1918 թվականի հոկտեմբերի 11-ին ընդունած օրենքի համաձայն, ստանձնել էր որբերի խնամքն ու դաստիարակությունը:

1918 թվականի դեկտեմբերին Խնամատարության և աշխատանքի նախարարության գեկույցի համաձայն՝ Հայաստանում ապաստանել էին շուրջ 40.000 որբեր, որոնցից 15.612-ն էին խնամվում պետական ու բարեգործական կազմակերպությունների կողմից²: Կար 50 որբանոց, որոնցից թվով սամե՝ նաշատ՝ 1219 որբերի էր ապաստանել իր հարկի տակ Ալեքսանդրապոլում գործող որբանոցը³:

1919 թվականի ապրիլին Խնամատարության և աշխատանքի նախարարությունն երկրի տարածքում գտնվող որբանոցներում և այլ վայրերում, այդ թվում՝ փողոցներում ապրող որբերի խնամքը հանձնել էր Ամերկումին՝ Մերձավոր Արևելքի Ամերիկյան նպաստամատույց կոմիտեին⁴, որն ստանձնել էր

¹Նույն տեղում, էջ 62:

²Նույն տեղում, էջ 63:

³Նույն տեղում:

⁴Ամերկումը կամ Մերձավոր Արևելքի Ամերիկյան նպաստամատույց կոմիտեն ստեղծվել էր 1918 թ. ԱՄՆ Կոնգրեսի որոշմամբ դեռևս 1915 թ.

նաև Վրաստանում հայտնված հայ որբերի խնամքը¹: Ամերկումի խնամքին հանձնված հայ որբերի կրթության և դաստիարակության խնդիրները դրվել էին Խնամատարության և աշխատանքի նախարարության վրա²:

1919 թվականի հունիսի 5-ին Հայաստանի Նախարարների խորհրդի որոշմամբ Ամերկումին հանձնված որբանոցների սաների կրթության և դաստիարակության գործառնությունը դրվել էր Հանրային կրթության նախարարության վրա³: Նույն թվականի մայիսից Խնամատարության և աշխատանքի նախարարությանը ենթակա որբանոցները 14.000 որբով պետությունը հանձնում է Ամերկումի խնամքին⁴:

1919 թվականի մայիսին Հայաստանում գործում էին 86 որբանոց և մանկական 10 հիվանդանոց, որոնցում եղած որբերի թիվը 13.820 էր⁵: Որբանոցների գործերի գլխավոր կառավարիչը ԲԺԶԿ Գրիգոր Մաղյանն էր⁶:

Հայաստանում սոցիալական պայմանների որոշակի բարելավմանը զուգընթաց՝ կառավարությունը որոշում է Ամերկո-

ԱՄՆ-ում հիմնված Առաջին համաշխարհային պատերազմից առավել տուժած երկրներին օգնություն տրամադրելու նպատակով ստեղծված Հայաստանի և Միջին Ասիայի կոմիտեների միավորման հիման վրա: Ամերկումը կոչում էին նաև Մերձավոր Արևելքի Նպաստամատույց (տե՛ս Ավետիսյան Ս., նշվ. աշխ., էջ 4-6):

¹«Բանբեր Երևանի համալսարանի», Ե., 1968, թիվ 2, էջ 219:

²ՀԱՍ, ֆ. 205, ց. 1, գ. 619, թ. 1:

³ՀԱՍ, ֆ. 207, ց. 1, գ. 94, թ. 17:

⁴«Հայոց պատմություն», նշվ. աշխ., էջ 63:

⁵ՀԱՍ, ֆ. 205, ց. 1, գ. 900, թ. 1:

⁶ՀԱՍ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 22, թ. 85:

Տե՛ս նաև

https://hy.wikipedia.org/wiki/%D4%B3%D6%80%D5%AB%D5%A3%D5%B8%D6%80_%D5%8D%D5%A1%D5%B2%D5%B5%D5%A1%D5%B6

մի խնամքին հանձնված որբանոցները կամ գոնե դրանց մի մասը վերցնել իր խնամքի տակ, որպեսզի հայ որբերը չենթարկվեին ամերիկյան դաստիարակության և վարք ու բարքի, նաև կրոնագաղափարական ազդեցությանը: Արդեն 1919 թվականի հուլիսին Հայաստանը այդ կազմակերպությունից ետ է վերցնում 25 որբանոց ու մանկական 4 հիվանդանոց, որոնցում խնամվում էր 2498 որբ¹: Նույն թվականի աշնանը Հայաստանի որբանոցներում (թե՛ պետական, թե՛ Ամերիկո-մի) գտնվող որբերի թիվը 23.110 էր²:

«Ճակատամարտ» առավելապես «Կյանքը Հայաստանի մեջ» խորագրի ներքո էր ներկայացրել հայոց պետության կողմից իրականացվող որբախնամ ու գաղթականների տեղավորման և նրանց խնդիրները լուծելու նպատակով կատարվող աշխատանքները: Օրինակ՝ «Սով կա» հոդվածում Թիֆլիսի թերթերից արված լրաքարով պատկերացում էր տրվում, թե ինչ տիտանական ջանքեր էր գործադրում Հայաստանի կառավարությունը գաղթականների տեղավորման, ներգաղթի և պարենավորման հիմնահարցերը վերացնելու ուղղությամբ³: Դա արվում էր մի երկրի կողմից, «որից կտրւած էին բոլոր հացառատ վայրերը, որ ինքը քաղցած լինելով, կերակրում էր կէս միլիոնի հասնող գաղթականների հսկայական բանակ»⁴:

¹ՀԱՍ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 22, թթ. 169-170:

²ՀԱՍ, ֆ. 207, ց. 1, գ. 46, թ. 63:

³«Ճակատամարտ», Կ. Պոլիս, 1918, թիվ 8 («Սով կա»):

⁴Նույն տեղում:

ԳԱՂԹԱԿԱՆՆԵՐԻ ԵՎ ՈՐԲԵՐԻ
ՆԵՐԳԱՂԹԻ ԽՆԴԻՐՆԵՐԻ
ԱՆԴՐԱԴԱՐՁԸ «ՃԱԿԱՏԱՄԱՐՏԻ» ԷՋԵՐՈՒՄ

Արևմտահայ գաղթականներին և որբերին դեպի Էրզրոն ներգաղթեցնելու խնդիրը մշտապես զբաղեցրել է Հայաստանի Առաջին հանրապետության պետական այրերին: Հատկապես խոսքը վերաբերում է 1920 թվականի գարնան ժամանակահատվածին, երբ այդ հարցի լուծման փնտրտուքը հանձնարարվում է կոնկրետ մարմնի՝ 1920 թվականի մարտին հիմնված Ներգաղթի հանձնաժողովին: Այս կառույցը պետք է ծրագիր մշակեր, ըստ որի՝ Հայաստանում և դրա սահմաններից դուրս գտնվող արևմտահայ գաղթականները սլիտի վերադառնային Արևմտյան Հայաստան: Այս շրջանում ստեղծվել էին պատմաքաղաքական որոշակի հանգամանքներ, որոնք հնարավորություն էին տալու Թուրքիայի հետ ձեռք բերել արևմտահայ գաղթականների և որբերի վերադարձի պայմանավորվածություն¹:

Արևմտահայ գաղթականների և որբերի ներգաղթի խնդիրներն իրենց անդրադարձն էին գտել «Ճակատամարտի» էջերում: Թերթի հրապարակումներում զգացվում էր մտահոգություն և թերահավատություն, որ Թուրքիան թույլ կտար արևմտահայերին վերադառնալ նրանցից բռազրավված սեփական հայրենիքն ու հայրենի շենքերը: Թերթն առաջարկում էր Հայաստանի Հանրապետության կառավարությանը եռանդուն կերպով պահանջել թուրքական իշխանություններից հնարավորություն և իրավունք

¹«Հայոց պատմություն», նշվ. աշխ., էջ 65:

տալ հայ գաղթականներին վերադառնալու իրենց ծննդավայրը¹, թեև գիտակցում էր, որ Թուրքիան չէր բավարարելու Հայաստանի այդ պահանջը:

Օրաթերթը տպագրել էր Հայաստանի Առաջին հանրապետության Արտաքին գործերի նախարարության կողմից թուրքական կառավարությանն ուղարկված ծանուցագիրը, որտեղ բողոքում էին հայ գաղթականների վերադարձն արգելող թուրքական քաղաքականության դեմ²: «Տաճկական իշխանությունները չվերցուցին այն դժվարությունները, որոնք կը խանգարեին գաղթականներու վերադարձը: Մէկ քանի հազար սովեալ, անտուն, կենսական բոլոր միջոցներէ զուրկ ընտանիքներ ներկայիս կը գտնուին ամենաաղքատի և ամենաանտանելի դրութեան մէջ»³, - գրված էր այդ ծանուցագրում:

«Ճակատամարտը» տպագրել էր նաև Թուրքիայի պաշտոնական պատասխանը վերոհիշյալ ծանուցագրին⁴: «Թուրքիոյ դիւանագիտական ներկայացուցիչը նոյեմբերի 16-ին Հայաստանի կառավարութեան յայտներ է, որ ինք լիազօրուած է ծանուցանելու, որ իր կառավարութիւնը թոյլատրեր է բոլոր գաղթականներու վերադարձը իրենց նախկին բնակավայրերը: Վերադարձի առաջին օրն է նոյ. 18-ը: Ամեն մէկ գիւղէ օրական կրնան վերադառնալ 10-ական ընտանիք: Մինչև դեկտ.-ի սկիզբները Հայաստանին անց-

նող ամբողջ հողամասը կը պարպուի»¹, - կարդում ենք թերթի էջերում հրապարակված այս փաստաթղթում:

1919 թվականի մարտի 20-ին «Ճակատամարտը» տպագրել էր Հայաստանի վարչապետ Հովհաննես Քաջազնունու հեռագիրն՝ ուղղված Թիֆլիսի Դաշնակից պետությունների զինվորական պետին, որտեղ բարձրացված էր Կարսի շրջանի գաղթականության՝ Արփաչայի ափին կանգ առնելու խնդիրը²: Նշվում էր, որ գորավար Ոսկկերի ստորագրած պայմանագրի համաձայն՝ Կարսի գաղթականությունը պետք է վերադառնար իր հայրենիքը, ուստի Հայաստանի բոլոր կողմերից Արփաչայի ափին էին կուտակվել գաղթականները³: «Սուտըը Կարսի շրջանը անկարելի ըլլալով, գաղթականները իրարու վրայ դիգում կը մնան ու բառիս բուն նշանակութեամբ կը կոտորուին, քանի որ այդ շրջանի հացովն է, որ տաճիկ զօրքը 8 ամիս շարունակ սպրեր է, իսկ մնացածն ալ հետը տարեր է»⁴, - գրում էր վարչապետ Քաջազնունին:

«Ճակատամարտը» ներկայացրել էր Հայաստանի Առաջին հանրապետության Խորհրդարանի նախագահ Ավետիս Մահակյանի՝ անգլիացի գորավար Բիչի հետ տեսակցության մանրամասները, մասնավորապես, թե ինչպես կարելի էր միջոցներ ձեռնարկել Կարսի շրջանի մոտ 80.000 հայ գաղթականների տեղավորման հարցերը լուծելու համար⁵: Թերթը տպագրել էր նաև Ավ. Մահակյանի դիմումը դաշնակից խորհրդարանների նախագահներին, որտեղ նրանց

¹Նույն տեղում:

²«Ճակատամարտ», Կ. Պոլիս, 1918, թիվ 37 («Թուրքիա և Հայաստանի գաղթականները»):

³Նույն տեղում:

⁴Նույն տեղում, 1918, թիվ 37 («Թուրքիո պատասխանը»):

¹Նույն տեղում:

²Նույն տեղում, 1919, թիվ 110 («Հայաստան և իր հոգերը»):

³Նույն տեղում:

⁴Նույն տեղում:

⁵Նույն տեղում:

տեղեկացնում էր, թե ինչպես էին հայ գաղթականներն ու որբերը, երկրի ազգաբնակչության հետ, գոհ գնում Հայաստանում տիրող քաղցին ու բժավոր ժանտատենդի համաճարակին¹ (օրական մահանում էր ավելի քան 2000-3000 մարդ²):

«Սովն է թագավորում ամբողջ Հայաստանում... Կառավարութիւնը փող էլ չունի: Եւ այս աղետին օգնելու փոխարէն մեզ միայն գաղթականներ են ուղարկում սովամահների թիւն աւելացնելու համար... Սուրմալուի շրջանում ուտում են դիակներ և աղբ: Սրանք փաստեր են»³, - Թիֆլիսի «Հառաջ» թերթին տված հարցազրույցում հայտարարել էր Հայաստանի ներքին գործերի նախարար Ալեքսանդր Խատիսյանը:

1919 թվականի մայիսին տպագրած վերլուծականներում «Ճակատամարտը» հուսադրում էր ընթերցողներին այն լուրերով, որ Հայաստանի Առաջին հանրապետությունում սովն սկսել էր կենտրոնից նահանջել դեպի ծայրագավառները, իսկ արևմտահայ գաղթականության մտահոգության կիզակետում առավելապես երկրի խորհրդարանական ընտրություններին գաղթականների մասնակցության և նրանց ներգաղթի կազմակերպման հարցերն էին⁴:

«Ներգաղթի խնդիրը կեանքի և մահուան խնդրի ձեռք է ստացել թրքահայերու համար: Արևմտահայ փախստականը, որ 5 տարիներ է ի վեր թափառական, աստանդական, նպաստընկալ կերպով ապրեցաւ, մերթ գնաց իր հայրենիքը՝ զայն շէնցնելու և մարած օձախը վերականգնելու

յոյսով, մերթ յուսալքուած բռնեց նորէն գաղթի ճամբան, թողուց իր հուսկ ինչքն ու ստացուածքը, թողուց իր զաւակները յաճախ ճամբու եզերքին ու ետ եկաւ դէպի օտարութիւնը, այսօր այլեւս չի կրնար շարունակել նոյն վիճակը և կ'ուզէ ամեն գնով իր երկիրը վերադառնալ, բայց ճամբայ չկայ»¹, - գրում էր Հ. Մ. Մանուկյանը:

1919 թվականի հուլիսի 25-ի համարում Մ. Պետրոսյանն անդրադառնում էր Հայաստանի խորհրդարանի ընդունած այն բանաձևին, որը մասնավորապես վերաբերում էր Հայաստանի, Վրաստանի, Ատրպատականի սահմաններում ապաստանած փախստականների և Մոսուլի, Բաղդադի ու Հալեպի հայ գաղթականների և որբերի ներգաղթի խնդիրներին²: Հեղինակը գտնում էր, որ Էրզրում ապրող արևմտահայերը պարտավոր էին օժանդակել Հայաստանի կառավարությանը: Պարտավոր էին նաև կազմակերպել իրենց նախաձեռնությամբ ու միջոցներով Կ. Պոլսի և դրա շրջակայքի, ԱՄՆ-ի, Բուլղարիայի և Եգիպտոսի հայ գաղթականների ու որբերի ներգաղթը, ինչը նախատեսված չէր Հայաստանի խորհրդարանի ընդունած բանաձևով³:

«Դժբախտաբար ո՛չ համապատասխան կազմակերպութիւն կայ, ո՛չ ալ հիմնադրամ այդ նպատակին ծառայելու»⁴, - փաստում էր Մ. Պետրոսյանը: Նրա կարծիքով՝ ներգաղթի և հայրենիքի վերածնության խնդիրները կապված էին Հայկական հարցի լուծման և Էրզրի գրավման հետ: Մ. Պետրոսյանը պնդում էր հետևյալը. «Մինչեւ որ Երկիրը

¹Նույն տեղում:

²Նույն տեղում:

³Նույն տեղում («Ուտում են դիակ և աղբ»):

⁴Նույն տեղում, 1919, թիվ 166 («Կյանքը Հայաստանի մեջ»):

¹Նույն տեղում:

²Նույն տեղում, 1919, թիվ 215 («Արևմտահայերու ներգաղթը և խնամատարությունը»):

³Նույն տեղում:

⁴Նույն տեղում:

չգրաւուի, կորստաբեր է ներգաղթը: Ամեն ճիգ պէտք է թափել կասեցնելու տարերային շարժումը գաղթականներուն, որքան ալ անհանդուրժելի ըլլայ իրենց ներկայ վիճակը¹:

Ներգաղթը բարդ և գրեթէ անհրաւանանալի գործընթաց էր, որը նախապատրաստական մեծ աշխատանք էր ենթադրում: Ըստ հոդվածագրի՝ աշխարհագրական դիրքի, փոխադրության և սլարենավորման միջոցների դժվարությունը անհնարին էր դարձնում ներգաղթի ղեկավարումը մեկ կենտրոնի կողմից, ուստի անհրաժեշտ էր հիմնել Կ. Պոլսում ևս մեկ կենտրոն, որը պէտք է «օժանդակէ Հայաստանի կառավարութեան և լրացնէ անոր գործը»²:

«Ճակատամարտի» հրապարակագիրներից Վահան Հարությունյանը պահանջում էր մշակել ներգաղթի հեռահար ծրագրեր³: «Անհրաժեշտ է, որ դէպի Հայաստան վերադառնալու սահմանուած հայութիւնը լրջօրէն պատրաստուի այդ մեծ ու կենսական գործին: Անհրաժեշտ է հոգ տանիլ որպէսզի տարագրութեան ճամբաներուն վրայ ցրուած հայութիւնը չկորսուի կամ մեր այդ դժբաղդ եղբայրներէն մեզի աւանդ թողուած որբուկները ընդհանուրին գուրգուրանքին առարկայ դառնան»⁴, - գրում էր հոդվածագիրը:

Ներգաղթի գործը պիտի սկսվեր հավաքաբար և արվեր որոշակի մեթոդով մշակված ծրագրով, որ հայության վերադարձը հայրենիք այս անգամ չլինէր որպէս հալածանքի հետևանք կամ որպէս անկազմակերպ ներխուժում,

կամ էլ որպէս անստույգ վախճանով մի նոր տարագրություն¹:

Վ. Հարությունյանի կարծիքով՝ կազմվելիք ներգաղթի միությունները առաջին հերթին պիտի ունենային հողագործական ուղղվածություն, որ նպաստէին Հայաստանի տնտեսական վերազարթոնքին²:

Իբրև հավաքական ներգաղթի կազմակերպված մարմին պիտի հանդես գային նաև նորակազմ ներգաղթի արհեստավորական միությունները՝ նպատակ ունենալով Հայաստանի տարբեր վայրեր ուղարկել զանազան արհեստավորական խմբեր³: Անհրաժեշտ էր նույնպէս կազմակերպել ներգաղթի մտավորական միություններ⁴:

Ներգաղթի միությունների գլխավոր նպատակներից մեկը պէտք է լինէր իրենց մեջ հայության բոլոր կարող ուժերի միավորումը, նաև այն պէտք է ներառէր նրանց՝ հայրենիք փոխադրելու գործառույթը⁵: Այդ միությունները պիտի իրենց ճյուղերն ունենային արտասահմանի հայկական գաղութներում, բացի այդ պիտի սերտորեն համագործակցէին հայկական ու միջազգային Կարմիր խաչերի, նաև հայրենակցական միությունների հետ⁶:

Գլխավոր ներգաղթից հետո ներգաղթի միությունները պիտի շարունակէին իրենց գործունեությունը մինչև այն ժամանակ, երբ հայրենիք բոլոր վերադարձողները կկարո-

¹Նույն տեղում:

²Նույն տեղում:

³Նույն տեղում, 1919, թիվ 72 («Առաջին քայլերը. ներգաղթի միություններ»):

⁴Նույն տեղում:

¹Նույն տեղում:

²Նույն տեղում:

³Նույն տեղում:

⁴Նույն տեղում:

⁵Նույն տեղում:

⁶Նույն տեղում:

դանային հարմարվել Հայաստանի կենսապայմաններին և կապրեին բնականոն կյանքով¹:

1920 թվականի կեսերից գաղթականության և արևմտահայերի ներգաղթի խնդիրները մտան փակուղի: Դա պայմանավորված էր Հայաստանի Առաջին հանրապետության համար ստեղծված միջազգային անբարենպաստ աշխարհաքաղաքական հանգամանքներով: Այդ ամենի հետևանքով Արևմտյան Հայաստանում և Կիլիկիայում մինչև 1920 թվականը դեռևս բնակվող հայությունն աստիճանաբար, մանավանդ 1923 թվականից հետո թուրքիայում ընդունված օրենքների պատճառով, ստիպված լքեց բնօրրան հայրենիքը, իսկ շատ հայեր էլ կրոնափոխվեցին կամ թրքացան ու քրդացան²:

¹Նույն տեղում:

²«Հայոց պատմություն», նշվ. աշխ., էջ 66:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ
ՈՐԲԵՐԻ ԵՎ ԳԱՂԹԱԿԱՆՆԵՐԻ ԽՆԱՄՍԱՐԴՈՒԹՅԱՆ
ԳՈՐԾԻ ԼՈՒՍԱԲԱՆՈՒՄԸ «ՃԱԿԱՏԱՄԱՐՏ» ԹԵՐԹՈՒՄ

«Ճակատամարտի» հրապարակումները վկայում էին, որ 1919 թվականի մայիսին սովի դեմ պայքարող Հայաստանի Հանրապետությունն արտերկրից ստացած սննդամթերքն անխտիր բաժանում էր «թե՛ տեղացի և թե՛ գաղթական ժողովուրդին հաւասարապես», ընդ որում, նշվում էր, որ գաղթականությունը «կը տուայտի թշուառության մեջ»¹: Հայաստանին արտաքին տնտեսական օժանդակություն էր հատկացնում Ամերիկյան Նպաստամատույց ընկերությունը: Այն հանձն էր առել.

- հայ որբերի խնամատարությունը,
- հայ որբերի և գաղթականների համար արհեստանոցների կազմակերպումը,
- պարենավորման գործընթացը՝ սննդամթերքի բաշխման աշխատանքը հանձնելով Հայաստանի խնամատարության նախարարությանը, որը պետք է կատարեր նաև սերմացուի բաշխումը²:

Ամերիկյան Նպաստամատույց ընկերությունն ստանձնել էր 1500 հայ որբերի խնամատարության գործը³: Հայաստանում նշված ժամանակահատվածում հաշվառված էին 45.000-50.000 տեղաբնակ ու գաղթական որբեր, «որոնք կը

¹«Ճակատամարտ», Կ. Պոլիս, 1919, թիվ 164 («Հայաստանի կացությունը»):

²Նույն տեղում:

³Նույն տեղում:

կարօտին անմիջական խնամատարութեան»¹, - այս մասին տեղեկացնում էր Վաղարշակ Հոխիկյանը 1919 թվականի ապրիլի 6-ին Երևանից ուղարկած թղթակցության մեջ:

«Արևմտահայ որբերը Հայաստանի Հանրապետության մեջ» վերլուծական հոդվածում Հ. Բազրունին խորությամբ էր վերհանում հիմնախնդիրը՝ առկա իրավիճակի մասին տալով օբյեկտիվ պատկերացում՝ հիմնվելով թվային տվյալների վրա խարսխված փաստերի վրա²: Ըստ այդ դիտարկման՝ 1914 թվականի դեկտեմբերին տեղի ունեցած Բազրևանդի, 1915 թվականի հուլիսին՝ Վասպուրականի և դրան հաջորդած նահանջները, 1918 թվականին թուրքական առաջխաղացման հետևանքով Վանի, Սարիղամիշի, Ալեքսանդրապոլի և Մեծ Ղարաքիլիսայի գրավումներն ու կոտորածներն առաջ բերեցին հայ որբերի հսկայական կուտակումներ, որոնց մեծ մասը հյուծվելով՝ ոչնչացավ իսկ որոշ մասն էլ Հայաստանի կառավարության ու հանրային գանազան հիմնարկությունների և միությունների նախաձեռնությամբ պատասխարվեց որբանոցներում³:

1917 թվականի ամռանը, համաձայն «Եղբայրական օգնության» կազմակերպության Երևանի գլխավոր հանձնաժողովի կատարած ցուցակագրության, Կովկասում և տարբեր վայրերում գործում էր 68 որբանոց 6890 որբ-որբուհիներով⁴: Ստորև ներկայացնում ենք այդ ամենը մասնավորեցված թվերով (ըստ 1917 թվականի տվյալների):

¹Նույն տեղում:

²Նույն տեղում, 1919, թիվ 161 («Արևմտահայ որբերը Հայաստանի Հանրապետության մեջ»):

³Նույն տեղում:

⁴Նույն տեղում:

Ալեքսանդրապոլում կար 10 որբանոց 818 որբերով,

Թիֆլիսում	„ 7 „ 602 „
Դիլիջանում	„ 10 „ 707 „
Էջմիածնում	„ 11 „ 558 „
Աշտարակում	„ 11 „ 570 „
Երևանում	„ 8 „ 708 „
Գարակ-Կոլոսցիում	„ 6 „ 507 „
Բաքվում	„ 5 „ 260 „
Ղարաքիլիսայում	„ 5 „ 283 „
Նոր Բայազետում	„ 4 „ 332 „ ¹ :

Կարսում, Քանաքեռում, Ջալալ Օղլիում, Բաթումում, Սուխումում, Սանահինում, Ղուրլուղուլիում 1917 թվականին գործում էին մեկական որբանոցներ 1080 որբերով²:

Վերոհիշյալ 6890 որբերի հոգածությունը և խնամատարությունը հետևյալ կերպ էր բաշխված մի շարք ընկերությունների ու կազմակերպությունների վրա:

Կենտրոնական կոմիտե	42 որբանոց 3303 որբ,
Մոսկվայի Հայկ. կոմիտե	21 „ 1225 „
Բաքվի Հայկ. կոմիտե	5 „ 260 „
Պետրոգրադի Հայկ. կոմիտե	3 „ 160 „
«Եղբայրական օգնություն»	22 „ 1555 „
Քահանաների միություն	2 „ 107 „
Նպաստամատույց ընկեր.	2 „ 210 „
Այլ հիմնարկություններ -	„ 70 „ ³ :

¹Նույն տեղում:

²Նույն տեղում:

³Նույն տեղում:

Այս որբերի սնունդը, հագուստը, սենյակներն ու դրանց կահավորանքը բավարար վիճակում էին, և նույնիսկ մահացածության ցուցանիշը հիշյալ որբանոցներում բավական ցածր էր¹:

«Եղբայրական օգնության» Երևանի գլխավոր հանձնաժողովի և Էջմիածնի մասնաճյուղի, նաև Մոսկվայի կոմիտեի, Բարեգործական ընկերության ջանքերի շնորհիվ Երևանի, Էջմիածնի, Բաքվի ու Աշտարակի որբանոցների սաների համար կազմակերպվում էին դպրոցական պարապմունքներ որբանոցներում բացված դպրոցներում կամ դրանցից դուրս գործող ցեղեկային դպրոցներին կից²:

Հ. Բագրունին, ի պատիվ մի շարք որբանոցների վարիչների, հիշատակում էր այն փաստը, որ Երևանի, Աշտարակի, Բաքվի և Դիլիջանի որբանոցներում բացվել էին արհեստանոցներ³: Դրանցում որբերի կողմից պատրաստվում էին ամեն տեսակի առարկաներ ու գործիքներ, որոնց շուկայական վաճառքից եկամուտ էին ստանում որբանոցները⁴:

Հոդվածագիր Հ. Բագրունու հաղորդած տեղեկատվության համաձայն Հայաստանի Առաջին հանրապետության կառավարությունն որբերի խնամատարության նախնական ծախսերի համար հատկացրել էր յուրաքանչյուր որբի համար ամսական 15 ռուբլի, իսկ մնացյալ կարիքների համար գումարը հատուցվում էր հանրային կազմակերպությունների ջանքերով այնքան ժամանակ, մինչև որ մեծահասակ որբերի խնամատարության գործն ստանձնեց Արևմտահայ

խորհուրդը, իսկ որբանոցային գաղութներ հիմնելու գործն իրենց վրա վերցրեցին Մոսկվայի Հայկական կոմիտեն և Բարեգործական ընկերությունը: Վերջին 2 կազմակերպությունները 2000-ից ավելի որբեր էին կենտրոնացրել Ջալալ Օղլիի որբանոցում¹:

«Իրերու բերումով Արևմտահայ խորհուրդը իր վրայ դրուած յոյսերը չկրցաւ արդարացնել, միւս կողմէ Երեւանի մէջ իր օրինակելի գործունէութեամբ երեւան եկաւ Ամերիկեան Նպաստամատոյց ընկերութիւնը, որու բացած որբանոցները մինչ այդ եղածները գերազանցած են», - գրում էր Հ. Բագրունին²: Նա հիշատակում էր հետևյալ պատմական իրադարձությունները, որոնք նպաստեցին ցեղասպանությունից փրկված հայ որբերի ոչնչացմանը. 1917-1918 թվականների ձմռանը թուրքական առաջխաղացման հետևանքով թուրքական զորքի և թուրք-թաթարական հրոսակային խմբերի կողմից «հայ որբն ու որբուհին խժոժօրէն բռնաբարուեցան և սպաննուեցան, և այդ վիճակը մասնատրապէս այն վայրերուն մէջ, ուր թուրք զինուորն ու խուժանը հայ դիմադրութեան չհանդիպեցան»³:

Հայաստանի Առաջին հանրապետության հիմնումից հետո հունիս ամսին այնտեղ գործում էր 35 որբանոց 2250 որբով, իսկ Վրաստանում՝ 27 որբանոց 1950 որբով⁴: Երևանում և Էջմիածնում նոր հավաքված որբերի թիվը 2600 էր, ընդ որում՝ այդ որբերը հավաքվել էին 1918 թվականին Հայաստանում ստեղծված հայ փախստականական կազմա-

¹Նույն տեղում:

²Նույն տեղում:

³Նույն տեղում:

⁴Նույն տեղում:

¹Նույն տեղում:

²Նույն տեղում:

³Նույն տեղում:

⁴Նույն տեղում:

կերպության գլխավոր խորհրդի ջանքերով¹: Նյութական անձուկ կացության պատճառով, սակայն, այդ կազմակերպությունն ի վիճակի չէր շարունակելու որբախնամ գործը սեփական նախաձեռնությամբ և միջոցներով: Նույն պատճառներով որբախնամ գործունեության սահմանները չէին կարողացել ընդարձակել «Եղբայրական օգնություն» ու Մոսկվայի Հայկական կոմիտեն, ուստի հայոց նորակազմ պետությունն ինքն էր ստանձնել հայ որբերի խնամատարությունը²:

Հայաստանի խորհրդարանը հատուկ օրենքով որբանոցային գործը հանձնել էր Խնամատարական նախարարությանը և սկսած 1918 թվականի հոկտեմբերից՝ 3 ամսվա համար 7,5 միլիոն գումար էր տրամադրել պետական այդ կառույցին 10.000 որբի հաշվարկով՝ յուրաքանչյուր որբի համար նկատի ունենալով 150-ական ռուբլի³: Խնամատարական նախարարությունը 1918 թվականի հոկտեմբերից մինչև 1919 թվականի մարտ ամիսը կարողացել էր 41 նոր սպաստարանների մեջ հավաքել 11.500 որբի⁴:

Համաձայն Խնամատարական նախարարության որբանոցային բաժնի վարիչներից պարոն Վանիուշի ներկայացրած վիճակագրական տվյալների՝ մինչև 1919 թ. մարտի վերջը Հայաստանի սահմաններում կար 76 որբանոց: Ըստ այդմ՝

Երևանում կար 25 որբանոց 3882 որբով,

Էջմիածնում	„ 7 „ 1758 „
Աշտարակում	„ 8 „ 687 „
Դիլիջանում	„ 4 „ 537 „
Գարաշիչակում	„ 4 „ 367 „
Նոր Բայազետում	„ 3 „ 293 „
Քանաքեռում	„ 1 „ 658 „
Ղարաքիլիսայում	„ 2 „ 208 „
Ալեքսանդրապոլում	„ 6 „ 988 „
Ղամարլուում	„ 4 „ 610 „
Իգդիրում	„ 3 „ 578 „
Ղուտուզուլիում	„ 2 „ 220 „
Քարվանսարայում	„ 2 „ 220 „
Բերդում	„ 1 „ 100 „
Սևքարում	„ 1 „ 75 „
Քեշիշքենդում	„ 1 „ 50 „
Մայրգարայում	„ 1 „ 100 „
Իմանշալում	„ 1 „ 150 „
	„ 76 „ 11.581 „ ¹ :

Վերոհիշյալ 11.581 որբերը բաշխվել էին հետևյալ հաստատությունների և կազմակերպությունների հիմնած որբանոցներում.

պետությանը պատկանող 28 որբանոց	5537 որբով
Երևանի «Եղբայր. օգն.»	4 „ 387 „
Էջմիածնի «Եղբայր. օգն.»	2 „ 255 „
Մոսկվայի Հայկ. կոմիտե	9 „ 828 „

¹Նույն տեղում:

¹Նույն տեղում:

²Նույն տեղում:

³Նույն տեղում:

⁴Նույն տեղում:

Բարեգործ. ընկերություն	4 „ 691 „
Իջևանի ինքնավարություն	4 „ 395 „
Ամերիկյան կոմիտե	8 „ 836 „
Երևանի ինքնավարություն	3 „ 799 „
Ալեքսանդրապոլի ինքնավար.	6 „ 988 „
Հայ ժողովրդ. կուս.	1 „ 143 „
Մամարցնի անվ. ընկեր.	1 „ 50 „ ¹ :

Հայ որբերը 1-15 և երբեմն 16-17 տարեկան էին: Նրանք ստորաբաժանված էին ըստ հետևյալ 3 կարգի՝

- ծնողագուրկ,
- միայն հայր կամ միայն մայր ունեցող,
- հայր և մայր ունեցող²:

«Ամբողջ որբերու 75 առ 100-ը կը կազմեն արեւմտահայեր, իսկ 25 առ 100-ը՝ տեղացիներ, որոնք նոյնպէս ենթարկուեցան նահանջի ու տեղահանութեան և անձամբ կրեցին այն ամենը, ինչ որ էնվեր-Թալէաթի կառավարութիւնը նիւթած էր տաճկահայ ժողովուրդին համար»³, - գրում էր Հ. Բագրունին վերոհիշյալ հոդվածում: Նա նաև տեղեկացնում էր, որ 1919 թվականին գործող որբանոցներին գուգահեռ՝ Հայաստանի Խնամատարական նախարարության որբանոցային բաժանմունքի վարչությունը նախատեսել էր բացել որբանոցներ Նոր Բայազետում, Դավալուի, Հալալ-Օղլուի և Կծալինի շրջաններում⁴: Հոդվածագիրը նշում էր, որ 1919

թվականին հիվանդանոց-որբանոցներ էին գործում ներքոհիշյալ վայրերում¹:

Երևանում 3 որբ.-հիվանդանոց 550 մահճակալով,	
Էջմիածնում	1 „ 150 „
Քանաքեռում	1 „ 80 „
Գարաշիշակում	1 „ 30 „
Դիլիջանում	1 „ 30 „ ² :

Հիվանդանոց-որբանոցները գործում էին պետության և մի շարք կազմակերպությունների ջանքերով: Ըստ այդմ գործում էին՝

պետական 3 հիվ.-որբ. 523 որբի համար	
Մոսկվայի Հայկ. կոմիտեի	1 „ 80 „ „
Բժշկական ընկերության	1 „ 39 „ „
Բարեգործ. ընկերության	1 „ 30 „ „ ³ :

Մտադրվել էին հիվանդանոց-որբանոցներ բացել Ալեքսանդրապոլում, Մեծ Ղարաքիլիսայում, Ղամարլուում, Իգդիրում և բոլոր այն վայրերում, որոնցում դրանց կարիքը կար⁴:

«Ճակատամարտի» հրապարակած տվյալների համաձայն՝ 1919 թվականի հունվար-մայիս ամիսների ընթացքում մահացել էր 800 որբ՝ գլխավորապես փողոցներից հավաքված հյուծված երեխաներ⁵:

- ¹Նույն տեղում:
- ²Նույն տեղում:
- ³Նույն տեղում:
- ⁴Նույն տեղում:
- ⁵Նույն տեղում:

- ¹Նույն տեղում:
- ²Նույն տեղում:
- ³Նույն տեղում:
- ⁴Նույն տեղում:

Թերթի կարծիքով՝ հայաստանյան որբանոցներում սնունդը կարելի էր բավարար համարել: Յուրաքանչյուր որբի օրական տրվում էր $\frac{3}{4}$ ֆունտ հաց, կես ֆունտ միս, $\frac{1}{4}$ ֆունտ բրինձ, $\frac{1}{4}$ ֆունտ գետնախնձոր, իսկ երեկոյան ու առավոտյան չամիչով կամ խոշաբով թեյ՝ հաճախ ցամաք հացի հետ¹: 1919 թվականի մայիս սոսվա տվյալներով՝ պետական կարգավիճակ ունեցող որբանոցներում չէին անցկացվում դսյրոցական պարապմունքներ²: «Պետութիւնը իր այդ աշխատանքին մեջ դեռ լիովին ի վիճակի չէ եղած փողոցներու մեջ թափառող եւ հիւժուած ու մեռնելու դատապարտուած որբերը հաւաքելու: Կ'ենթադրուի, որ բոլոր որբերը պիտի հաւաքուին ու 11 հազար թիւը 15-18 հազարի պիտի բարձրանայ, հաշուելով այդ թիւին մեջ նաեւ 5000 հիւժուածներն ու հիւանդները, որոնց բոլորին վրայ պետութիւնը ամսական 9 միլիոնի պիտի մը կ'ունենայ կամ տարեկան 115 միլիոն սնունդի եւ 10 միլիոն միանուագ գումար մըն ալ հազուադէպ ու կահաւորութեան»³, - իր վերլուծությունն այսպիսի լավատեսական վերջաբանով էր ավարտում Հ. Բագրունին⁴:

Ամփոփելով՝ կարող ենք փաստել հետևյալը:

- 1918-1920 թվականներին Կ.Պոլսի «Ճակատամարտը», անդրադառնալով հայ որբերի և գաղթականների հիմնախնդիրներին, փորձել էր լուսաբանել դրանց լուծման ուղղությամբ հայկական ու միջազգային կառույցների կողմից կատարվող աշխատանքները թե՛

¹Նույն տեղում:

²Նույն տեղում:

³Նույն տեղում:

⁴Նույն տեղում:

Հայաստանի Առաջին հանրապետությունում, թե՛ Թուրքիայի մայրաքաղաքում, թե՛ այլ երկրներում,

- թերթը ներկայացրել էր տարբեր առաջարկներ, որոնք, իրենց խորքի մեջ, հենվում էին այդ խնդիրների պատճառների քաջ գիտակցության և խորը ուսումնասիրության վրա:

ԽՈՐՀՐԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ՓԱՂԹԱԿԱՆՆԵՐԻ ԵՎ
ՈՐԲԵՐԻ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆԵՐԻ ԼՈՒՍԱԲԱՆՍԱՆ
ԱՌԱՋԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
ԹԵՐԹԻ
ՀՐԱՊԱՐԱԿՈՒՄՆԵՐՈՒՄ

Հայաստանը խորհրդայնացվելուց հետո երկրի իշխանություններն սկզբնական շրջանում դժվարանում էին կարգավորել գաղթականների ու որբերի հիմնախնդիրները: Խորհրդային Հայաստանի ղեկավարությունը 1920 թվականի դեկտեմբերին այդ նպատակով որոշում է համագործակցել Մերձավոր Արևելքի Նպաստամատույց կոմիտեի հայաստանյան կառույցի հետ՝ հաշվի առնելով նախկինում նրանց կողմից հանուն հայ գաղթականների կատարած լայնածավալ օգնությունը և որբախնամ ու տարագրյալների համար իրագործված արդյունավետ ծրագրերը: Բացի այդ՝ 1920 թվականի դեկտեմբերին Ամերկում¹ խնամքի տակ էին գտնվում 18.500 հայ որբեր, որոնք տեղաբաշխված էին 3 քաղաքում՝ Երևանում (2500 որբ), Ալեքսանդրապոլում (9000 որբ) և Կարսում (7000 որբ):

1921 թվականի սկզբին Խորհրդային Հայաստանում գործունեություն ծավալող Մերձավոր Արևելքի Նպաստամատույց կոմիտեի հաղորդած տեղեկությունների համաձայն՝ բավական ծանր էր այդտեղ գտնվող գաղթականների և որբերի դրությունը²:

1921 թվականի ամռան սկզբին Խորհրդային Հայաստանում տեղակայված էր ավելի քան 25.000 որբ: Ընդ որում,

նրանց հիմնական մասը համախմբված էր Ալեքսանդրապոլում կամ Որբերի քաղաքում (այն օրերին այդպես էին անվանում Ալեքսանդրապոլը¹):

1922 թվականին ահա թե ինչ էր գրում «Հակատամարտն» արևմտահայ գաղթականների հիմնախնդիրների մասին:

«Դեռ երեկ Պաթումեն կը հասներ դժնդակ լուր մը: Նաիր էլ Օմարի գաղթականներու երկրորդ կարաւանը ծովուն վրայ մնացեր է, որովհետեւ, կ'ըսեն, տեղ չկայ ոչ Հայաստանի, ոչ ալ Վրաստանի մէջ: Այս հալածական բազմութիւնը մէկ մասն է այն ժողովուրդին, որ Միջագետք առաջնորդուեցաւ Վանի նահանջէն յետոյ և քանի մը տեսակ տեղավորութիւններ կրեց արդէն: Չմոռնանք, որ հարիւրաւորներ ալ կորսուեցան, իբր հետեւանք ծանր գրկանքներու: Աւելի քան մէկ տարի է ի վեր կար գտնուի Հայաստան փոխադրելու խնդիրը: Վերջապէս երկու անգամով ճամբայ հանուեցան վեց հազար հոգի, իսկ միւսները մինչեւ գարուն պիտի մնան:

Եւ այս՝ մասնաւոր պարագայ մըն է միայն: Տակաւին տասնեակ հազարաւորներ կան անստոյգ վիճակի մէջ: Իսկ անոնք, որ կրցած են Հայաստան մտնել, շարժուելու հնարաւորութիւն անգամ չունին, այնքան որ խոնուած ու սեղմուած են: Միայն Ամերիկեան Նպաստամատույցը 50.000 գաղթական կը խնամէ, առանց հաշուելու որբերը: Հայկական կտրատուած, թեւատ հանրապետութեան մէջ բաւարար հոգ չկայ՝ տեղաւորելու համար արմատախիլ բազմութիւնները: Քիչ մըն ալ, եւ երկրին մէջ գտնուած բնակ-

¹ՀԱՍ, ֆ. 122, ց. 1, գ. 328, թ. 15:

²ՀԱՍ, ֆ. 114, ց. 1, գ. 22, թ. 13:

¹Ավետիսյան Ս., նշվ. աշխ., էջ 154:

չութիւնը հեղձամահ պիտի ըլլայ, եթէ կարենայ իսկ տոկալ ցուրտին եւ սովին»¹:

1923 թվականի հունվարին Ամերկոմի հովանավորությունից օգտվող որբանոցների խնամակալությանն էին դեռևս հանձնված 1-17 տարեկան 21.836 որբեր²:

1924 թվականին Ամերկոմի հոգածությանը հանձնված որբանոցների չափահաս որբերի թիվն ավելի քան 8275 էր, իսկ նույն ժամանակահատվածում պետական որբանոցներում ընդգրկված էր չափահաս 816 որբ³: 1925 թվականին որբերի թիվը նվազել և հասել էր 10.000-ի⁴: Խորհրդային Հայաստանի համապատասխան մարմինները նույն թվականի փետրվարին Ամերկոմի հետ կնքված համաձայնագրով այլևս իրենց հսկողության տակ էին վերցնում հիշյալ որբանոցների կրթադաստիարակչական գործառույթները⁵: Խորհրդային Հայաստանի Լուսժողկոմատում ստեղծվել էր որբերի հարցերով զբաղվող հատուկ հանձնաժողով, որը 1924 թվականին պատրաստած տեղեկագրում վերլուծել էր երկրում գտնվող որբերի հիմնախնդիրները՝ առաջարկելով չափահաս որբերին ոչ այնքան արհեստներ սովորեցնել (քանի որ արհեստավորների պահանջարկ այն օրերին չկար), որքան որ ավելի ձգտել նրանց կապել գյուղական կյանքին՝ հնարավորություն տալով զբաղվել հողագործությամբ, անասնապահությամբ, մեղվաբուծությամբ, ծխախոտագործությամբ, բրնձի և այլ մշակաբույսերի աճեցմամբ¹:

¹ «Ճակատամարտ», Կ. Պոլիս, 1922, թիվ 2784 («Պետք է պարտադրել, որ պարպեն»):

² Ավետիսյան Ս., նշվ. աշխ., էջ 163:

³ Նույն տեղում, էջ 169:

⁴ «Խորհրդային Հայաստան-1920-1925», Ե., 1926, էջ 292:

⁵ Մելիքսեթյան Հ., «Արևմտահայերի բռնագաղթը և սփյուռքահայերի հայրենադարձությունը Սովետական Հայաստան», Ե., 1975, էջ 98:

1923-1926 թվականներին Խորհրդային Հայաստանում աշխատանքի էր տեղավորվել 15.000 չափահաս որբ, որոնք, պետության կողմից ստանալով ֆինանսական աջակցություն, հաստատվում էին գյուղերում, աշխատում քաղաքներում գտնվող գործարաններում և արհեստանոցներում²:

Այսպիսով՝ «Ճակատամարտ» օրաթերթը Խորհրդային Հայաստանի իշխանությունների կողմից գաղթականների ու որբերի տեղավորման, ուսման, կեցության, աշխատանքով ապահովման և կենցաղային այլ հարցերի լուծման նպատակով իրականացվող ծրագրերի, ինչպես նաև Մերձավոր Արևելքի Նպաստամատույց կոմիտեի հետ համագործակցության վերաբերյալ իր ընթերցողներին տեղեկություն էր տալիս խորհրդահայ մամուլից արված արտաստպումների միջոցով: Դրանք, բնականաբար, միակուսակցական ամբողջատիրական կառավարման համակարգով երկրին բնորոշ սուբյեկտիվ տեսանկյունից էին լուսաբանում կամ վերլուծում ցանկացած և մասնավորապես տվյալ ոլորտին առնչվող հիմնախնդիրները: Պարզ է, որ օրաթերթի լսարանն օբյեկտիվ պատկերացում չէր կարող կազմել արևմտահայ տարագրյալներին մտահոգող էական հարցերի վերաբերյալ:

¹ ՀԱՍ, ֆ. 122, ց. 1, գ. 339, թթ. 73 և 75:

² Մելիքսեթյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 100:

ՏԱՐԱԳԻՐՆԵՐԻ ԵՎ ՈՐԲԵՐԻ ՀԻՄՆԱՄԱՆԻՐՆԵՐԸ
«ՃԱԿԱՏԱՄԱՐՏԻ» 1922-1923 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻ
ՀՐԱՊԱՐԱԿՈՒՄՆԵՐՈՒՄ

1922-1923 թվականների ընթացքում էր հիմնականում «Ճակատամարտն» անդրադարձել հայ գաղթականների ու որբերի ճակատագրին առնչվող տարաբնույթ հիմնախնդիրներին բազմակողմանի կտրվածքով: Մի կողմից՝ լուրեր էր տարածվել կամ արտաստվել հայկական մամուլից, մյուս կողմից՝ վերլուծական հոդվածներով էր հանդես եկել՝ դրանցում ներկայացնելով վիճակագրական տվյալներ և սոցիալաբան հարցախույզների արդյունքներ: Արտահայտել էր մասնավորապես խմբագրակազմի տեսակետները հիշյալ հիմնահարցերի վերաբերյալ: Ստորև ասվածը կփորձենք հիմնավորել թերթի հրապարակումներով:

Այս ժամանակահատվածում թերթը ներկայացրել էր նաև 1922-1923 թվականներին արևմտահայերի ցիրուցան լինելուն նրանց գույքը բռնագավթելու մասին տեղեկատվություն: Օրինակ՝ «Միջազգետքի գաղթականները կուգան» լուրից տեղեկանում ենք. «Միջազգետք գտնուող և Պաղուպայեն Նահր էլ Օմար փոխադրուած հայ գաղթականներուն երբորդ խումբը բաղկացած 1200 հոգիէ, մեկներ է Պասրայէն: Ասոնց հետ կը գտնուին նաեւ Նահր էլ Օմարի 800 որբերը, որոնք Երուսաղէմ կը փոխադրուին»¹: Իսկ «Հայերուն գույքերը քուրստելուն» լուրը իրազեկում էր. «Այն յանձնաժողովը, որ կը զբաղէր արեւելեան նահանգներու գործով, իր երեկուան նիստին մէջ

խնդրոյ առարկայ ըրաւ հետեւեալ հարցերը.- դարոց մը բանալ, լքեալ գույքերը բաժնել քիւրստելուն»²:

«Արդէն տեր եղան» վերլուծական հոդվածում «Ճակատամարտն» անդրադարձել էր 1922 թվականի ապրիլի 30-ին Թուրքիայի Ազգային ժողովի ընդունած այն օրենքին, որի համաձայն՝ «աճուրդով պիտի ծախուին թշնամիին գրաւումէն ազատուած վայրերու փախստականներուն շարժուն ստացուածքները, իսկ անշարժ կալուածներն ու ցանքերը պիտի մատակարարուին կառավարութեան կողմէ, և, ծախքերը գեղջուելէ յետոյ, հասոյթը պիտի յանձնուի ելմտական սնտուկներուն»³: Այս նոր օրենքը պիտի գործադրվեր նաև «պատերազմական և քաղաքական պատճառներով փախած կամ բացակայ անձերու համար»⁴:

Այս օրենքը, թերթի կարծիքով, գլխավորապես վերաբերում էր Կիլիկիայի շրջանին, որտեղից հայերը, հույները փախել էին, երբ տեսել էին, որ «թուրքական մահիկը կը վերահաստատուի ֆրանսիական եռագոյնին տեղ»⁴: «Ճակատամարտը» գրում էր, որ, առանց այս օրենքի ընդունման էլ, բոլորը գիտեին, թե ինչ էր տեղի ունեցել Կիլիկիայում ու արևմտահայ գավառներում կամ «թշնամիին գրաւումէն ազատուած» ուրիշ վայրերում. «1915-1916ի սարսափներու շրջանին, բոլորս ալ գիտեինք, թէ ի՛նչ եղած են տեղահան և անհետ կորած մէկ միլիոն հայրենակիցներու գույքերն ու կալուածները: Բայց, որովհետեւ Թուրքիոյ մէջ ամեն ինչ օրենքով կ'ընթանայ, Իթթիհատը հրատարակեց Լքեալ գույքերու (Էմվալը մէթուրէ) օրենքը, իսկ միլլի կառավարութիւնը կը հանէ ուրիշ մը: Նոր օրենքին

¹Նույն տեղում, 1922, թիվ 2808 («Միջազգետքի գաղթականները կուգան»):

²Նույն տեղում, 1922, թիվ 2808 («Ճակատամարտն»):

³Նույն տեղում, 1922, թիվ 2873 («Արդէն տեր եղան»):

⁴Նույն տեղում:

անունը չգիտենք, բայց բովանդակությունը և նպատակը ամեն բան կը բացատրեն»¹:

Թերթը վկայում էր, որ Կիլիկիայի դատարկվելուց շատ առաջ միլլի կառավարության տեղական ներկայացուցիչները թուրք ազգաբնակչությանը կոչ էին անում քրիստոնյաներից չգնել որևէ բան անգամ «հարիրին յիսուն զեղչով, քանի որ ամեն բան մեզի պիտի մնայ»²: Հիշատակում էր, թե ինչպես էին Մարաշից գաղթող հայերի ունեցվածքը բռնագրավել թուրքերն ու քրդերը՝ երբեմն դրա դիմաց վճարելով «100ին 15ը, այն ալ ճամբան կողոպտուելու համար»³:

Իր այս վերլուծությամբ թերթը հանգում էր հետևյալ եզրակացության: Այս նոր օրենքի ընդունումը հայերին չէր զարմացրել, քանի որ եկել էր նվիրագործելու արդեն կատարված իրողությունը՝ ապացուցելով միլլի կառավարության «պետական ըմբռնումը», թեև արտաքին աշխարհը, կարդալով այս օրենքը, այն համապատասխան էր համարելու «տրուած երաշխաւորութիւններուն հետ»⁴: Թերթը փաստում էր, որ թուրքական իշխանությունները, թեև տիրացել էին հայ գաղթականների գույքին, բայց չէին կարողանալու տեր դառնալ նրանց ճակատագրին ու սեփական երկրում ապրելու նրանց բնական ու բացարձակ իրավունքին⁵:

«Ճակատամարտի» էջերում Սեֆաստիայից նույնաբովանդակ լուր կար այն մասին, որ «տերերը անյայտ մնացած հայոց շարժուն և անշարժ կալուածները սկսած են ծախել կառավարութեան միջոցաւ, իսկ ձեռք բերուած գումարները կը յանձ-

նուին պետական սնտուկին: Հակառակ անոր, որ կառավարութիւնը գիտէ, թէ այդ կալուածներուն տերերը ուրիշ վայրեր կը գտնուին, վաճառումը կը շարունակուի»¹:

«Տեր և տիրական» հոդվածում թերթն ընդվզում էր միլլի կառավարության այն քաղաքականության դեմ, որով վերջինը բացարձակ տեր և տիրակալ էր դարձել արևմտահայ գաղառում կամ «Անատոլի մէջ գտնուած հողին ու քարին, մարդուն և անասունին»²: Բացի փախստականների և գաղթականների շարժական ու անշարժ գույքն առգրավելու կամ վաճառելու մասին սույրիլի 30-ի վերոհիշյալ օրենքից՝ Էնկյուրիի կառավարությունն իր հերթին քանդված վանքերի հողերն ու կալվածքները գրավելու հրաման էր արձակել:

Ինչ որ վանքապատկան կամ եկեղեցապատկան կալուած կը կոչենք, ուրիշ բան չէ, եթէ ոչ հայ ժողովուրդին անբռնաբարելի սեփականութիւնը: Այս երկրին մէջ դարերէ ի վեր սովորութիւն եղած է ազգային հարստութիւնները արձանագրել վանքերու կամ եկեղեցիներու անուններով: Կառավարութիւնը շատ լաւ գիտէ այս պարագան: Գիտէ նաեւ, որ ամբողջ դաշտեր և գիւղեր կապուած էին զանազան վանքերու՝ յատուկ ֆերմաններով և հեօճէթներով:

Իբրեւ հետեւանք հայաշինք սարսափներուն, այսօր Անատոլի մէջ հայկական իրաւաստ մարմիններ չկան: Չկայ նաեւ համախառն ժողովուրդ: Անխնայ քանդուած են վանք և եկեղեցի, դայրոց թէ որբանոց: Բայց այս բոլորը բաւական են, հաստատուելու համար, թէ այդ հողերն ու կալուածները տեր չունին, ժառանգորդ չունին, հետեւաբար պէտք է մահլիճ համարուին:

¹Նույն տեղում, 1922, թիվ 2876 («Հայկական կյանք»):

²Նույն տեղում, 1922, թիվ 2885 («Տեր և տիրական»):

¹Նույն տեղում:

²Նույն տեղում:

³Նույն տեղում:

⁴Նույն տեղում:

⁵Նույն տեղում:

Ո՛ղջ է այդ հարստութեանց բուն տերը՝ հայ ժողովուրդը: Եւ քանի հնարաւորութիւն չկայ այդ իրաւունքները պաշտպանելու, քանի ամեն խնդիր առկախ կը մնայ Հայերուն և Թուրքերուն միջեւ, պարզ աւագակութիւն է բռնագրաւել լքուած սեփականութիւնները»¹, - գրում էր «Ճակատամարտը»:

«Ճակատամարտը» 1922-1923 թվականներին նույնպէս պատկերացում էր տվել հայ գաղթականների և որբերի համար իրականացված տարաբնույթ ծրագրերի, նյութական աջակցության ու բարեփրական աշխատանքների մասին: Այս գործընթացում սպքի էին ընկնում Ամերիկյան Նպաստամատույցը, Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքարանը, հայկական գաղթօջախները և անհատ բարերարները:

«Հայկական կյանք» բաժնում, օրինակ, «Հայաստանի և Կիլիկիո համար» նյութում նշվում էր, թե Ամերիկյան Նպաստամատույց մարմնի կենտրոնը պատրիարքարանին տեղեկացրել էր, որ 1922 թվականի դեկտեմբերի 23-ին Բաթում էր ուղարկել 3330 պարկ ալյուր՝ Հայաստանի (այսինքն՝ Արևմտյան Հայաստանի) կարիւղայւններին բաժանելու նպատակով²: Այդ ալյուրը ձեռք էր բերվել հայկական սփյուռքի ջանքերով (Կահիրեի հայ համայնքը 1000 անգլիական ոսկիով գնել էր 937 պարկ ալյուր, Ալեքսանդրիայի հայ համայնքը 500 անգլիական ոսկիով՝ 496, Փարիզի հայ համայնքը 100.000 ֆրանկով՝ 1737, Ֆիլիպեի հայերը 1279 օսմանյան ոսկիով՝ 168 պարկ ալյուր)³: Կոնկրետ Բուլղարիայի Ազգային միության Կենտրոնական վարչությունը 100000 լնից ավել գումար էր

հատկացրել՝ Հայաստանի սովյալների համար պարեն գնելու նպատակով:

Օրաթերթի մեկ այլ՝ «Հայաստանի թշվառ վիճակը» վերնագրով նյութն իրականում վավերագիր փաստաթուղթ կարելի է համարել²: Այստեղ ներկայացված էր 1922 թվականի փետրվարի 18-ին Ամերիկյան Նպաստամատույցի տարածած տեղեկագիրը³: Դրա տրամադրած տվյալները մտահոգիչ էին: Գրված էր հետևյալը:

«Մովաշար շրջաններու բնակչութեան հոգեկան և ֆիզիքական տառապանքը կարենալ ըմբոնելու համար մարդ պետք է այցելէ այս շրջաններէն մէկն ու մէկը:

Երեւանի շրջականներուն մէջ հասարակ բան մըն է տեսնել երախաներ, որոնք ցեխերու մէջէն խնձորի կեղեւներ կը ժողվեն, փոքրիկ սղաք ու աղջիկներ, որոնք կը պատկին աղտոտ ախտոներու մէջ, իբրեւ վերմակ գործածելով հողն ու յարդը, և գիւղացիներ, որոնք, ձգած իրենց տունները, կը դիմեն դէպի քաղաքները և երբ կը հասնին, կը հասկնան, թէ այնտեղ ալ ուռելիք բան մը չկայ:

Այս շրջաններէն ամեն օր հասնող որբերը պատսպարելու համար անհրաժեշտ պետք ունինք ուրիշ շէնքերու:

Հիմա ունինք 25 շէնքեր, բայց աւելին գտնել կարելի չէ:

Մեր որբանոցները ամենքն ալ լեցուած են: Ասկէ գատ 1000ի չափ երախաներ կը սնանին սննդատու կայաններու մէջ:

Քանի մը որբ աւելի պատսպարելու համար ստիպուած ենք փոխաբներու վրայ պատկեցնել որբերէն ումանք:

¹Նույն տեղում:

²Նույն տեղում, 1922, թիվ 2781 («Հայաստանի և Կիլիկիո համար»):

³Նույն տեղում:

¹Նույն տեղում:

²Նույն տեղում, 1922, թիվ 2818 («Հայաստանի թշվառ վիճակը»):

³Նույն տեղում:

Քանի մը օր առաջ մեր թոքախտաւոր որբերէն մէկ քանին ղրկուեցան լերան մը վրայ գտնուող հիւծախտաւորներու հիւանդանոցը: Ասոնց տեղը լեցնելու համար փողոցներէն ներս առնուեցան 10 որբեր: Ասոնք այնչափ նիւհար էին, որ հազիւ կրնային քալել: Իրենցմէ մէկը հետեւեալ օրն իսկ մեռաւ:

Փողոցներէն հաւաքուած որբերը առհասարակ կը տառապին մտքային հիւանդութիւններէ:

Կառավարութիւնն ալ իր սեփական միջոցներով կը պահէ կարգ մը որբանոցներ:

Նպաստամատոյցը պէտք է բանայ շատ մը նոր որբանոցներ ստոյգ մահուան դատապարտուած հազարաւոր երախաները ազատելու համար:

Փետր.18. Բօլընտ¹:

Հայաստանում տիրող ծանր պայմաններում ամերիկյան այդ բարեսիրական կառույցը շարունակում էր իր աշխատանքը՝ հայ որբերի և գաղթականների կենսապայմանները գոնե տանելի դարձնելու համար: «Հայկական կյանք» բաժնում «Հայաստանի ամենէն մաքուր քաղաքը» թղթակցության մեջ մեջբերում էր արվում Ամերիկյան Նպաստամատոյցի հունիսի 17-ի տեղեկագրից, որտեղ այդ կազմակերպության Կովկասյան շրջանի ընդհանուր մատակարար Մաք Նեպը գրում էր, թե Ղարաբիլիսան արագ տեմպերով դառնում էր Հայաստանի մաքուր քաղաքը գաղթական կանանց աշխատանքի շնորհիվ²:

Ցեղասպանությունը վերստին գաղթականների համար Նպաստամատոյցը հիմնել էր «Ճերմակ թևի ընկերակցությունը», որի կին անդամները պատասխանատու էին փողոց-

ների, գաղթականական կայանների մաքրության համար³: «Քաղաքը կովկասեան շրջանի ամենէն մաքուր քաղաքներէն մէկը ըլլալու վրայ է: Կիները ծառեր կը տնկեն, պարտեզներ կը մշակեն և կը հաւաքուին ծրագիրներ ուսումնասիրելու համար: Մինչ այսպէս կիները քաղաքը կը մաքրեն, այրերն ալ ջուրի ճամբաները, կոյուղիները, սաղիւրները, տուներն ու փողոցները կը նորոգեն Նպաստամատոյցի առաջնորդութեամբ»⁴, գրում էր Մաք Նեպը:

«Կյանքը Հայաստանի մեջ» բաժնում «Չավարը կանցնի դրամի տեղ» թղթակցության մեջ տեղեկացվում էր, որ ըստ Ամերիկյան Նպաստամատոյցի հարյուրապետ Եարոյի կարծիքի՝ «ամերիկեան ցորենէ շինուած ձաւարը այսօր մեծագոյն ուժն է Կովկասի շրջանին մեջ»⁵: «Սովառար շրջանի մը մեջ սնունդը ամենէն ընթացիկ դրամարժէքն է: Ամերիկեան ցորենին մէկ ֆունտը կ'արժէ տւելի քան մէկ տոսկառ լեցուն թղթադրամ»⁶, պնդում էր Եարոն:

Այդ թղթակցության մեջ ասվում էր նաև, որ Ամերիկյան Նպաստամատոյցը Հայաստանի ճանապարհների շինարարության, քաղաքների մաքրության և գյուղական աշխատանքներում ներգրավել էր 129.000 գաղթականի, որոնցից յուրաքանչյուրին ամսական վճարում էր 10 ֆունտ ձավար⁵:

Երևանի ու Ալեքսանդրապոլի ոռոգման աշխատանքներն իրականացնողների շարքում էին նաև 10.000 գաղթական⁶: Նրանց և այս գործում ընդգրկված մնացած աշխատավորներ-

¹Նույն տեղում:

²Նույն տեղում:

³Նույն տեղում, 1922, թիվ 2935 («Չավարը կանցնի դրամի տեղ»):

⁴Նույն տեղում:

⁵Նույն տեղում:

⁶Նույն տեղում:

¹Նույն տեղում:

²Նույն տեղում, 1922, թիվ 2918 («Հայաստանի ամենէն մաքուր քաղաքը»):

րին Ամերիկյան Նպաստամատույցը հատկացրել էր 400 տոննա ձավար¹:

«Նպաստի բաշխումը Հայաստանի մեջ» թղթակցության մեջ ներկայացվում էր Հայաստանում և Վրաստանում Ամերիկյան Նպաստամատույց կազմակերպության նպաստների բաշխման վերահսկիչ տիկին Նեթթի Հոլ Օսթինի հայտարարությունը, որը նա արել էր 1922 թվականի հունիսին, Բոստոն վերադառնալուց հետո²: «Միայն Կովկասի մեջ 68.000 հայ մանուկներ ազատեցան մահէն շնորհիւ ամերիկեան նպաստին և այսօր կը խնամուին մեր որբանոցներուն մեջ: Անոնց կը տրուի դաստիարակութիւն մը, որուն նպատակն է դարձնել զանոնք ոչ միայն ինքնաբաւ, անկախ, այլեւ՝ իրենց հայրենիքին վերաշինութեան սատարող տարրեր»³, - ասված էր տիկին Օսթինի հայտարարության մեջ:

Բացի այդ՝ Ամերիկյան Նպաստամատույցի Մասաչուսեթսի մասնաճյուղը 1922 թվականի դեկտեմբերի 8-ին հանգանակություն էր կազմակերպել՝ հավաքելով 100.000 դոլար: Այնտեղ հայտարարվել էր, որ եթե Մերձավոր Արևելքի Նպաստամատույցը հեռանալու հարավային Ռուսաստանից ու Հայաստանից, ապա 1.000.000 մարդ սովամահ կլինեին առաջիկա զարնանացանից առաջ⁴:

Հանգանակված օգնությունները հասցեատերերին էին հասնում հիմնականում Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքարանի միջոցով: Այդ ճանապարհով Հայաստանի կարոտյալների համար այլուր գնելու նպատակով Բելգիայի հայերն ուղարկել էին 5122 դոլար, Իտալիայի հայ ուսանողների միությունը 400

իտալական լիր¹: Թերթը գրում էր նաև, որ Գալուստ Գյուլբենկյանը Կիլիկիայի կարիքավոր հայերի համար պատրիարքարանի միջոցով հատկացրել էր 50.000 ֆրանկ, նույնքան էլ Հայաստանի կարոտյալների համար: Պատրիարքարանն այս գումարները հանձնել էր Ամերիկյան Նպաստամատույցին², որը Ռոդոսթոյում պատսպարված նիկոմիդիացի տարագրյալների զավակների կրթությունն ստանալու իրավունքն ապահովելու նպատակով այդ քաղաքի Ս. Խաչ և Ս. Թագավոր թաղերում բացել էր մեկական դպրոց³: Թերթի հրապարակումների համաձայն՝ Մարսելում Հայաստանի կարոտյալների համար հազուստ հավաքող հանձնախումբն ավարտել էր 1921 թվականի բարեգործական ծրագրերը՝ 1922 թվականի սկզբին Կ. Պոլիս ուղարկելով 4 սնդուկ զգեստ, որոնցում կար 758 կտոր հագուստ⁴:

1922 թվականին «Ճակատամարտի» ուշադրության կենտրոնում կրկին գաղթականների և որբերի համար հավաքվող «Հայրենիքի տուրքն» էր: Պարբերականում կան բազմաթիվ կյուրեր այդ հրատապ թեմայի վերաբերյալ: Դրանցից մեկն էլ «Հայրենիքի տուրքի կազմակերպումը գաղութներու մեջ» վերնագրով հարցազրույցն էր: Այդտեղ ներկայացված էին հստակ թվային տվյալներ այդ տուրքի հավաքման գործընթացի վերաբերյալ⁵: Մեջբերենք հատված հիշյալ հարցազրույցից:

«Երեկ կ'եսօրին Ռումանիայէն Պոլիս հասաւ Հայրենիքի տուրքի արտասահմանեան պատուիրակութիւնը: Ընկեր

¹Նույն տեղում:

²Նույն տեղում, 1922, թիվ 2949 («Նպաստի բաշխումը Հայաստանի մեջ»):

³Նույն տեղում:

⁴Նույն տեղում:

¹Նույն տեղում:

²Նույն տեղում:

³Նույն տեղում:

⁴Նույն տեղում:

⁵Նույն տեղում, 1922, թիվ 2808 («Հայրենիքի տուրքի կազմակերպումը գաղութներու մեջ»):

Սրենցին դիմեցին՝ տեղեկություններ ստանալու համար իրենց գործունեության արդիւնքի մասին:

- Ինչքան տեւեց ձեր առաքելութիւնը, և քանի՞ քաղաքներու մէջ Հայրենիքի տուրքի մասնաճիւղեր կազմեցիք:

- Մեր առաքելութիւնը տեւեց 3 ամիս, որու ընթացքին յաջողեցանք մասնաճիւղեր կազմել Քօնսթանցայի, Պուքրէշի, Կալացի, Պրայիլայի, Ֆօքշանի, Պաքովի, Ռօմանի, Քիշնէվի, Յաշի, Պօթուշանի և Սուչովայի մէջ: Իսկ մեկուսի հայ գաղութները միացուցինք իրենց մօտակայ քաղաքներու մասնաճիւղերուն, այնպէս որ ամբողջ Ռումանահայ գաղութը այսպէսով 11 ելմտական շրջանակներու բաժնուած եղաւ: Դեռ կը մնայ կազմակերպել Պուքովինայի և Թրանսիլվանիոյ հայութիւնը:

- Ուրիշ միութիւններ կամ մարմիններ ալ կազմեցի՞ք:

- Այո՛, Հայ տիկնանց միութիւններ՝ Կալացի, Պրայիլայի, Ֆօքշանի, Պաքովի, Ռօմանի, Քիշնէվի և Պօթուշայի մէջ, այսինքն՝ գրեթէ այն բոլոր քաղաքներուն մէջ, ուր այդ կարգի կազմակերպութիւններ չկային: Քօնսթանցայի, Միլիստրէի, Պուքրէշի մէջ կային Հայ Կ. խաչի կազմակերպութիւններ, Փաղարճըքի մէջ ալ՝ Հայ տիկնանց որբախնամ և բարեգործական միութիւններ: Պուքրէշի մէջ կար Հայ տիկնանց որբախնամ միութիւն մը, որ շատ օգտակար գործունեութիւն մը ունեցած է:

- Ի՞նչ գոյացաւ իբրեւ դրամ և իբրեւ պարէն:

- Վատահ եմ, որ միանուագ մէկ միլիոն 500 հազար լէվ պիտի գոյանայ առնուազն: Մեր հետ բերինք հինգուկէս

վակոն սննդեղէն (30.000 քիլօ լուրիս, 1440 քիլօ ոսպ, 10.000 քիլօ գետնախնձոր, 1500 քիլօ մաքառոնի, 5000 քիլօ քաշքավալ, 9750 քիլօ իւղ և 3000 քիլօ ապուխտ), որոնք Պուլսոյ հրապարակի մեծաքանակի արժէքով 14.000 ոսկի կ'արժեն: Նոր նպարեղեններ ալ պիտ հասնին հետզհետէ: Ասոնք վաղը առտու շոգենաւէն հանուելով պիտի փոխադրուին Գուլէիի որբանոցը:

- Հայաստանի մէջ տիրող կարօտութեան հանդէպ ի՞նչ շարժում կայ:

- Քօնսթանցայի մէջ կազմուած Սովէլոց յանձնախումբը արդէն սլատրաստած է 3 վակոն լուրիս Հայաստան դրկելու համար, իսկ Պուքրէշի մէջ Թուլում-պաճեան-Թէրզեան վաճառատունը 200.000 լէվ տրամադրած է նոյն նպատակին: Պուքրէշի մէջ կազմուած Ելմտ. կեդր. յանձնաժողովը իր հասոյթներուն հարիրին 30 կ'ընէ, միայն այս տարւոյն համար մօտ 800.000 լէվ¹:

«Հայկական կյանք» բաժնում 1922 թվականի վերջին բացվել էր նոր՝ «Լուրեր Հայաստանեն» խորագիրը, որտեղ արտատպում էին «Խորհրդային Հայաստան» թերթից վերցրած տեղեկատվություն հիմնականում դրական շեշտադրումներով: Դրանց մէջ անսլայման լինում էին գաղթականների ու որբերի մասին լուրեր: Ասենք՝ «Խորհրդային Հայաստան» թերթի հունիսի 20-28-ի համարներից վերցված լրագրից տեղեկանում ենք, որ Երևանի գավառի խաղողի այգիներից և պտղատու ծառերից աշնանը ստաա բերք էր սպասվել, Ղարաքիլիսայի և Ալեքսանդրապոլի գավառին կից գյուղերում ցանքերի վիճա-

¹Նոյն տեղում:

կը լավ էր եղել, Ղարաքիլիսայի մոտի խցանված աղբյուրների հունները բացվել էին, և դրա շնորհիվ քաղաք էին մտնելու⁴ աղբյուր, Սաղմոսավանքի ու Օհանավանքի գյուղերի արտերը թեն կարկտահարվել էին, բայց ցանքերը չէին վնասվել: Նույն աղբյուրից տեղեկանում ենք, որ Ամերիկյան որբանոցները Ղարաքիլիսայից տեղափոխվել էին Ալեքսանդրապոլ և Ջալալ Օղլի¹: Ղարաքիլիսայում էր մնացել միայն հիշյալ կազմակերպության գրասենյակը՝ կարոտյալներին նպաստ բաժանելու նպատակով²:

«Տպավորություններ Հայաստանեն» խորագրի ներքո ներկայացված էր Ամերիկյան Նպաստամատույցի 1922 թվականի օգոստոսի 5-ի տեղեկագիրը Հայաստանում նրանց խնամքի տակ գտնվող որբանոցների վիճակի մասին³: Այդ տեղեկագիրը կազմել էր Նյու Յորքի Եպիսկոպոսական եկեղեցու անդամներից դոկտոր Հ. Էհմարտը՝ Կովկասում Նպաստամատույցի կայանների վիճակն ուսումնասիրելուց և ԱՄՆ վերադառնալուց հետո⁴: Էհմարտի ղեկավարած խումբը Բաթում էր հասել հուլիսի 27-ին և անմիջապես մեկնել էր Թիֆլիս: Նրանց կարծիքով՝ «Թիֆլիսի որբանոցները կը գործեն կանոնաւոր հիմերու վրայ, եւ երախաները առողջ եւ երջանիկ երեւոյթ մը ունին»⁵:

Ղարաքիլիսայի որբանոցը լավ վիճակում էր՝ նրանց գնահատականի համաձայն⁶:

¹Նույն տեղում, 1922, թիվ 2941 («Լուրեր Հայաստանեն»):

²Նույն տեղում:

³Նույն տեղում, 1922, թիվ 2960 («Տպավորություններ Հայաստանեն»):

⁴Նույն տեղում:

⁵Նույն տեղում:

⁶Նույն տեղում:

Պարաչիչակի որբանոցի մասին գրված էր հետևյալը. «Հատորներով կարելի է խօսիլ այս որբանոցի մասին, որ այ. Միլս լա գործի մը ձեռնարկած է խնայողական կանոնաւոր հիմերու վրայ»¹: Անգլիախոս Միլսի վարչության տակ գործող այս որբանոցում կար 600 որբ²:

Երևանում և Էջմիածնում Ամերիկյան Նպաստամատույցի որբանոցներն ստիպված էին ավելի շատ որբ ընդունել տիրող սովի պայմաններում, երբ անընդհատ մահանում էին չափահաս մարդիկ³:

Ալեքսանդրապոլում Ամերիկյան Նպաստամատույցը կենտրոնացրել էր իր գործունեության հիմնական մասը⁴: Ըստ տեղեկագրի գնահատականի՝ «մեծ գնահատումի արժանի է Զազաչի, Սեվերսքիի եւ Պոլիկոնի նախկին զորանոցներուն մէջ կառարուած աշխատանքը: Բիչ ատեն առաջ այս շէքերը ամբողջովին փլատակներ էին: Այսօր այս շէքերուն մէջ կը պատասխարուին 18.000 երախաներ, որոնք կը մեծնան նոր գաղափարներով, իրենց երկրին ապագայ քաղաքացիներ դառնալու համար»⁵:

Իր կազմած զեկուցագիրը Հ. Էհմարտն ավարտում էր այսպէս. «Կը կարծեմ, թէ Ամերիկա, Մերձաւոր Արեւելքի Նպաստամատույցի միջոցով, ոչ միայն երախաներ ազատած է սովի ճիրաններէն, այլ եւ իր շինարարական աշխատանքով, նոր գաղափարներով կ'օժտէ երկրին ապագայ քաղաքացիները»⁶:

¹Նույն տեղում:

²Նույն տեղում:

³Նույն տեղում:

⁴Նույն տեղում:

⁵Նույն տեղում:

⁶Նույն տեղում:

«Նոր կյանք» պարբերականից թերթն արտատպել էր «Հայ տարագիրներու Հայաստան վերադարձի խնդիրը» վերնագրով տեղեկատվությունը¹: Հաշվի առնելով դրանում պարունակվող փաստերի կարևորությունն՝ ստորև այն ներկայացնում ենք ամբողջությամբ:

«Թաւրիզ գտնուող Հայաստանի տարագիրներու հայրենակցական միութիւններու ներկայացուցիչները, գիմելով Խ. Հայաստանի նորեկ հիւպատոս Ե. Գարազաշին, խնդրեցին յայտնել, թէ ի՞նչ վիճակի մէջ է տարագիրներու վերադառնալու հարցը: Հիւպատոսը պատասխանեց, որ ինք հրահանգ ստացեր է Հայաստանի Ժողկոմներու խորհրդի նախագահ Լուկաշինէ (Սրապիօնեան) և Հ. Կ. Գործադիր կոմիտէի նախագահ Ս. Համբարձումեանէ, թէ այն տարագիրները, որոնք կուզեն վերադառնալ Հայաստան, պէտք է ներկայացնեն երեքական օրինակ լուսանկար և ստանան հիւպատոսարանէն տպագրուած հարցարան: Այդ հարցարանի բոլոր կէտերուն պատասխանելէ յետոյ, իւրաքանչիւր տարագիր իր պատասխան հարցարանը լուսանկարներու հետ միասին պիտի յանձնէ հիւպատոսին, որ իր կարգին պիտի ներկայացնէ Հայաստանի Ժողկոմներու խորհուրդին, որմէ թոյլտուութիւն ստանալէ յետոյ միայն, անցագիր կը տրուի Հայաստան վերադառնալու համար:

Այն տարագիրները, որոնք Հայաստանի հպատակ չեն և հետեւաբար չունին Հայաստանի մէջ հող, ոչ ալ տուն, պէտք է նկատի ունենան, որ իրենց բնակութեան համար յատկացուած է Արագածայեանի շրջանը, որ մալարիայի բոյն է:

¹Նույն տեղում, 1922, թիվ 3078 («Հայ տարագիրներու Հայաստան վերադարձի խնդիրը»):

Պարուպա մնացած 27.000 հայ փախստականներուն ներգաղթը արտօնուած է Խ. Հ. կառավարութեան կողմէ, միայն թէ ուրիշ աղբիւրներէ պիտի հոգացուին անոնց ճանապարհածախսը և քանի մը ամսուն պարէնը:

Փախստականները դիմած են Խ. Հ. լիազօր ներկայացուցչութեան՝ միջնորդելու պարսիկ կառավարութեան մօտ թոյլտուութիւն ստանալու համար՝ անցնիլ Հայաստան, Թաւրիզի վրայով:

Դիմում կատարուած է, և յոյս կայ, որ նպաստաւոր պատասխան մը պիտի տրուի¹:

«Բոլշևիկ գրգռության նմուշներեն» թղթակցության մէջ բերվում էին թվային տվյալներ հայ գաղթականների վերաբերյալ Խորհրդային Հայաստանում և այլ հանրապետություններում՝ վերցված Բաքվի «Бакинский рабочий» թերթի 1922 թվականի դեկտեմբերի 29-ի համարի խմբագրականից²: Ըստ այդմ՝ 113.000 արևմտահայ գաղթականներից 50.000-ը ապաստանել էին Խորհրդային Հայաստանում, դրան գումարած նաև Հյուսիսային Կովկասից և այլ վայրերից եկած 12.000 հայ գաղթականներ³: Նշվում էր, որ Լոզանի կոնֆերանսում ռուս պատվիրակները վստահեցրել էին, թե Խորհրդային Ռուսաստանում և Անդրկովկասում իրենց պետությունը պատրաստ էր տեղավորել ևս 50.000 հայ գաղթականի: Միևնույն ժամանակ «Նայեցեք, ողորմեցեք» խմբագրականում նշվում էր, որ արևմտահայությունը մեծ հույսեր չէր տածում Լոզանի կոնֆերանսում Գեորգի Չիչերինի արած այն հայտարարությանը, թե Կուբանում պատրաստ են ընդունել 50.000 հայ գաղթականի⁴:

¹Նույն տեղում:

²Նույն տեղում, 1923, թիվ 3105 («Բոլշևիկ գրգռության նմուշներեն»):

³Նույն տեղում:

⁴Նույն տեղում, 1923, թիվ 3115 («Նայեցեք, ողորմեցեք»):

«Կացությունը Հայաստանի մեջ» խորագրի ներքո ներկայացված էր ՀՕՄ-ի ներկայացուցիչ Պ. Նազարեթյանի կողմից խմբագրությանը տրամադրած տեղեկատվությունը Խորհրդային Հայաստան կատարած երկամյա այցելությունից հետո¹: Նա գրում էր, որ Հայաստանում միայն անվանապես գոյություն ունեւ ՀՕԿ-ը՝ նյութական միջոցների սակավության պատճառով²: Այդ կազմակերպության մասնաճյուղ էր գործում Բաթումում, որը պատասպարում էր Յալթայից ու Նովորոսիյսկից այնտեղ տեղափոխված արևմտահայ գաղթականներին³: Նշվում էր նաև, որ Թիֆլիսում կային նույն ժամանակահատվածում մոտ 4000 արևմտահայ գաղթականներ, որոնք այնտեղ էին ժամանել Հյուսիսային Կովկասից⁴: «Միշտ սովահարներ» վերնագրով լուրով Թիֆլիսից «Ճակատամարտին» տեղեկացնում էին, որ դեպի այդ քաղաք էր գալիս Հյուսիսային Կովկասից սովահար հայ գաղթականների մեծ բազմություն: «Գաղթականները, որոնք 1918-ին ի վեր, Արմաիրի և Եկատերինոտարի շրջանը հաստատուած էին, այժմ պատսպարուած էին Թիֆլիսի եկեղեցին, մօտակայ Նորտուղ գիւղի և Թիֆլիսի մէջ: Անոնք առհասարակ սասունցի, վանեցի, կարնեցի են և կը գտնուին ծայրայեղ թշուառութեան մէջ: Հայաստանի կառավարութիւնը տեղի չգոյութեան պատճառով չէ կրցած անոնք ընդունիլ: Իսկ Ամերիկեան Նպաստամատոյցը իր ուշադրութիւնը Հայաստանի վրայ դարձուցած ըլլալով, ոչ մէկ օժանդակութիւն կ'ընէ: Այս պատճառով գաղթող-

¹Նույն տեղում, 1922, թիվ 2944 («Կացությունը Հայաստանի մեջ»):

²Նույն տեղում:

³Նույն տեղում:

⁴Նույն տեղում:

ները յուսահատութեան մատնուած են», - կարդում ենք թերթում¹:

«Միայն ապրելու իրավունք» խմբագրականում բերվում էին կոնկրետ թվային տվյալներ, բայց այս անգամ իրենց իսկ բնօրրան հայրենիքում գաղթական դարձած հայության քանակական տեղաբաշխվածության մասին՝ ըստ բնակավայրերի²: Հիշատակության է արժանի հետևյալ հատվածը:

«Հայ ժողովուրդը չի յափշտակեր իր հարեւաններուն հողը, այլ կը պահանջէ, որ իր հայրենի ժառանգութեան նուազագոյն մէկ մասը պարպեն, որպէսզի կարենայ տեղաւորուիլ եւ ապրիլ:

Թուրք վարիչները կը յիշէ՞ն այսքան ժուժկալ պահանջատէր մը: Ուրիշ խնդիր, եթէ որոշած են ամեն գնով ոչնչացնել այս ժողովուրդը: Բայց այդ արդէն վեր է իրենց ուժէն՝ հակառակ բոլոր սարսափներուն և պառօտափօսութիւններուն:

Բարեմիտներ կան, որ կ'ընդունին մեր իրաւունքը, բայց շարունակ հարցումներ կ'ուղղեն մեր թիւի մասին: Այսօր 150.000 Հայեր կան Կ.Պոլսոյ մէջ, նոյնքան Ամերիկայ, 60.000 Յունաստան և Պալքանեան երկիրները, 45.000 Իզմիր և հելլենական գրաւման գօտիներուն մէջ, 30.000՝ Եգիպտոս: Այս թիւերը քաղուած են պաշտօնական ցուցակներէ:

Տակաւին չենք հաշուեր Հանրապետութեան սահմաններուն մէջ կծկուած 1.400.000 տեղացիներն ու 350.000 թրքահայ փախստականները, ինչպէս Մ. Քէմալի իշխանութեան տակ դողացող աւելի քան 100.000 դժբախտները»³:

¹Նույն տեղում, 1922, թիվ 2890 («Միշտ սովահարներ»):

²Նույն տեղում, 1922, թիվ 2823 («Միայն ապրելու իրավունք»):

³Նույն տեղում:

«Լուրեր Կիլիկիայեն» նյութը նույնպես պարունակում էր ոչ պաշտոնական թվային տվյալներ Կիլիկիայում 1922 թվականի մարտ ամսվա կտրվածքով դեռևս բնակվող հայերի վերաբերյալ¹:

«Տակալին 7000 հոգի կը հաշուուի Մարաշի մէջ: Քեմալական կառավարութիւնը արտօնութիւն տուած է զինուորական պարտականութենէ զերծ բոլոր Հայերուն փոխադրուիլ հուն, ուր որ կը փախաքին:

Մէկէ աւելի հայ կարաւաններ անցած են Մուրիո սահմանէն ներս, հազար ու մէկ դժուարութիւններով: Այդ կարաւանները առաւելապէս կազմուած են Մարաշի և մասամբ ալ Խարբերդի վերապրող Հայերէն, ընդամենը մօտաւորապէս 1000 հոգի:

Բացարձակապէս սուտ են այն լուրերը, թէ Կիլիկիայէն գաղթող Հայերէն շատեր կը վերադառնան Կիլիկիա: Ոչ մէկ հայ Կիլիկիա վերադարձած է և վերադառնալու տրամադիր է»², կարդում ենք թերթում:

«Լուրեր Կիլիկիայից» վերնագրով նյութը հերքում էր օրեր առաջ թուրքական թերթերում տպագրված այն տեղեկատվությունը, թե Կիլիկիա է վերադարձել 3500 հայ³: Կիլիկիայից եկած մի հայ ճամփորդ «Ճակատամարտի» խմբագրակազմին տեղեկացրել էր, որ իրականում այնտեղ չէին վերադարձել ոչ մի հայ և ոչ մի քրիստոնյա⁴: Ադանայում այդ պահին գտնվում էր 250 հայ, որոնցից 110-ը ծեր կամ հիվանդ մարդիկ էին. «Ասոնք ալիւր կը ստանան Ամերիկ. Նպաստամատոյցէն»⁵: Նույն աղբյուրն ասում էր նաև հետևյալը. «Պարպումէն առաջ

¹Նույն տեղում, 1922, թիվ 2830 («Լուրեր Կիլիկիայէն»):

²Նույն տեղում:

³Նույն տեղում, 1922, թիվ 2935 («Լուրեր Կիլիկիայից»):

⁴Նույն տեղում:

⁵Նույն տեղում:

Ատանայի մէջ կար առնուազն 50.000 Հայ: Հետեւաբար, երբ այժմ կ'ըսեն, թէ Կիլիկիոյ մէջ «անախորժ» դէպք չէ պատահած Հայերու հանդէպ, պատճառը այն է, որ մարդ չէ մնացած անոնցմէ: Մերսինի մէջ կայ մօտաւորապէս 150 Հայ, իսկ Տարսուսի մէջ մէկ քանի հոգի պարզ գործաւորներ»¹:

«Ականատեսի մը տեղեկությունները Բաղէշի, Մուշի, Մասունի, Վանի և շրջաններու մասին. 70-80 կիլոմետրի վրա՝ հազիվ 85.000-90.000 բնակիչ» թղթակցությունը ուղարկել էր թերթի Թավրիզի թղթակից Վաղարշակ Հոխիկյանը²: Նա գրուցել էր Ուրմիայից Թավրիզ եկած բաղէշցի մի թուրք զինվորականի հետ³: Ըստ նրա հաղորդած տեղեկատվության՝ «Բաղէշ քաղաքի և շրջանի Թախտալու, Խարդկոդ և Մորիս գիւղերուն մէջ բնակություն հաստատած են յոյները, որոնք արքայութեան են Իզմիրի և Գոնիայի շրջաններէն և կը հաշուուին 12.000 ընտանիք: Բաղէշ քաղաքի մնացած ազգաբնակչութիւնը կը կազմեն նախկին թրքախօս քիւրտերը: Ազգաբնակչութեան երրորդ տեղը կը բռնեն կրօնաւորիս հայ կիներն ու երախաները և քանի մը արհեստաւոր տղամարդիկ, որոնց թիւը հազիւ 200 հոգիի կը հասնի»⁴: Նորոգվել էր Բաղէշի շուկան: Քաղաքում գործող պետական հիմնարկները հաստատվել էին «հայերու մեծ շէնքերուն մէջ»⁵:

¹Նույն տեղում:

²Նույն տեղում, 1922, թիվ 2960 («Ականատեսի մը տեղեկությունները Բաղէշի, Մուշի, Մասունի, Վանի և շրջաններու մասին. 70-80 կիլոմետրի վրա՝ հազիվ 85.000-90.000 բնակիչ»):

³Նույն տեղում:

⁴Նույն տեղում:

⁵Նույն տեղում:

Բաղեշի արվարձանի հայկական գյուղերն ավերված էին, միայն դրանցից երկուսում՝ Փարխանդում և Ղուլթիկում ապրում էին քրդական ընտանիքներ¹:

Խիզանի և Էրունի շրջաններում բնակվում էին քրդական ավագախմբեր²:

Անմարդաբնակ էին Գյուզալգատեի և Տատիկի հայկական գյուղերը, որոնք վերածվել էին արոտատեղիների քոչվորների համար³:

Ռահվայի և Ախլաթի շրջանի հայկական մեծ գյուղերն անգամ անմարդաբնակ էին: Դրանց թվում էին Ջրխոցը, Շամիրամը, Ուրդափը, Կծվակը, Ծղակը, Փրխուսը, Թեղուսը և այլն⁴:

Դատվանում ապրում էր Քուֆրայի Շեյխի աղան մի քանի քրդական ընտանիքների հետ⁵:

Ախլաթի կենտրոնում նստում էր գայմազամ թուրք Բակուբեկը: Այնտեղ բնակվում էր ավելի քան 100 թուրքական ընտանիք⁶:

Մոտկանում կար շուրջ 1500 հայ, որոնք չէին հրաժարվել իրենց կրոնից⁷:

Սղերդում իշխում էր Բշարի Զաթոյի եղբայր Ջեմիլը, ում տրամադրության տակ էր գտնվում 600 զինվոր⁸:

Բոհտանը և Կորդվազ լեռներն ենթարկվում էին Պետերխան

զադաների ազդեցությանը¹:

Մուշ քաղաքի հայկական ու թուրքական թաղերի մեծ մասն ավերվել էր²: Կանգուն էին մնացել միայն Բերդի թաղը և դաշտային մասը: Մուշ քաղաքում ապրող Քոթանցի տոհմն ամբողջությամբ ոչնչացվել էր թուրքերի կողմից³: Ազգաբնակչությունը կազմում էին միայն թուրքերը՝ հազիվ 250 ընտանիք⁴: Նույնքան թուրքեր էլ բնակվում էին ներքին նահանգներում ու հիմնականում Տիգրանակերտի վիլայեթում⁵:

Մասունը նույնպես գրեթե անմարդաբնակ էր, իսկ Մասունի դաշտում բնակվում էին լեռնցի քրդերը⁶:

Խուլթն էլ էր անմարդաբնակ, իսկ սլալաքցի քրդերի աշիրեթն իջել էր և Խուլթի դաշտում էր ապրում⁷:

Մշո դաշտի գյուղերի մեծ մասն ամայի էր, իսկ մնացածների բնակչությունը նոսրացել էր: Մշո դաշտի տերն էր դարձել Հաշի Մուսա բեկն իր փոքր եղբայր Նոն բեկի հետ: Նա իր տրամադրության տակ ուներ դեռևս 1918 թվականին կառավարության կողմից այդտեղ թողնված 2 թնդանոթ և 8 զնդացիր, 2000 քուրդ զինվոր: Հաշի Մուսա բեկի նստավայրը Խվներ գյուղն էր⁸:

Մշո դաշտի արևելյան հատվածում՝ Զիուրի մեջ հաստատվել էին մոտկանցի քրդերը, իսկ արևմտյան կողմին տիրում էր

¹Նույն տեղում:

²Նույն տեղում:

³Նույն տեղում:

⁴Նույն տեղում:

⁵Նույն տեղում:

⁶Նույն տեղում:

⁷Նույն տեղում:

⁸Նույն տեղում:

¹Նույն տեղում:

²Նույն տեղում:

³Նույն տեղում:

⁴Նույն տեղում:

⁵Նույն տեղում:

⁶Նույն տեղում:

⁷Նույն տեղում:

⁸Նույն տեղում:

Խասգյուղն իր նստավայրը դարձրած «Քօլօզկայ Հաճի Դերօի աղան»¹:

Մշո դաշտի քրդերի հետ «խառն կ'ապրին բաւական թիւով Հայեր, իւրաքանչիւր գիւղը մօտաւորապէս 4-5էն մինչեւ 30-40 հոգի, որոնք արաղչի կը գործածեն և իբր թէ կ'ալահեն իրենց կրօնը և կը պարապեն երկրագործութեամբ»²:

Բուլանուխ-Սանազկերտում ավելի ցանցաւ էր ազգաբնակչության տեղաբաշխումը³:

«Հայաստանցի աշիրերէնէն միայն Ֆատուլայի աղան՝ Սարթիպը, կայ իր 500-600 զինուած ուժերով: Ընդախի մեծ աղան՝ Քէօն-օղլիւ, քանի մը հարիւր ընտանիքով կը գտնուի Գոնիայի շրջանը՝ Քիլիսէ: Պուլանըխի այժմեայ գայմագամն է դարձել Վարի պուլանըխցի Խալաֆ էֆէնտին»⁴, - տեղեկացնում էր անցորդը:

«Տուքաղի և Բարդնոցի շրջաններուն մէջ հաստատուած են փոքրաթիւ Քիւրտեր: Քէօն Հիւսէին փաշան՝ Հայտաբանցիներու ցեղապետը, բաւական ստուարաթիւ հեծելազօրքով բնակութիւն հաստատած է Վանի ծովափը՝ Ալճաւազ: Իր ուժը կը հաշուեն մօտ 1000 ձիաւոր և քիչ թուով զինուած հետեւակ Քիւրտեր»⁵, - կարդում ենք թերթում:

Ալաշկերտի, Բայազետի և Տիւացիի շրջաններում հաստատվել էին 2000 թաթար, Օաղկանց լեռներից՝ Զիլանից իջած քրդեր և Արարատի ստորոտից եկած Զալալցի աշիրերը⁶:

Զիլանի ձորում էր բնակվում զիլաւոր ցեղապետ Կուլիխան քէկը¹: Այդտեղից Ապաղայի, Բերկրիի և Արճէշի շրջաններ էին տեղափոխվել ապրելու համար բազմաթիւ քրդեր: «Արճէշի մէջ նստած էին Քիւրտ աղաներ և Թուրքեր», որոնք զբաղվում էին առևտրով²:

«Ականատեսի մը տեղեկությունները Բաղէշի, Մուշի, Սասունի, Վանի և շրջաններու մասին. 70-80 կիլոմետրի վրա՝ հազիվ 85.000-90.000 բնակիչ» թղթակցության 2-րդ մասում տեղեկացվում էր, որ Վանում ավելի քան 1500 հայ էր մնացել, հիմնականում՝ կանայք և երեխաներ³:

Վանում և Այգեստանում գտնվող վանքերն ու շէնքերը այրված էին կամ քանդված: Ամենուրեք ամայություն էր: Չորացել էին անգամ Արտամետի խնձորենիները⁴:

Վան քաղաքի և Այգեստանի ազգաբնակչությունը դարձել էին թուրքերը (շուրջ 450 ընտանիք) և ավելի քան 1500 հայերը⁵: Վերջինները բնակվում էին Լեզքում, Շահբազում և Ավանդում: Հայերի մեծ մասը կանայք ու երեխաներ էին, իսկ տղամարդիկ սակավաթիւ էին և զբաղվում էին արհեստներով, ինչի շնորհիվ էլ ողջ էին մնացել⁶:

Վարազա վանքն այրված էր: Լիւ և Կոռուց անապատներն ամայի ու քանդված էին: Աղթամարի կղզին անբնակ էր, եկե-

¹Նույն տեղում:

²Նույն տեղում:

³Նույն տեղում, 1922, թիվ 2961 («Ականատեսի մը տեղեկությունները Բաղէշի, Մուշի, Սասունի, Վանի և շրջաններու մասին. 70-80 կիլոմետրի վրա՝ հազիվ 85.000-90.000 բնակիչ»):

⁴Նույն տեղում:

⁵Նույն տեղում:

⁶Նույն տեղում:

¹Նույն տեղում:

²Նույն տեղում:

³Նույն տեղում:

⁴Նույն տեղում:

⁵Նույն տեղում:

⁶Նույն տեղում:

ղեցու շենքերը քանդված էին, իսկ ծովափի շինությունների մեծ հաստատովել էր տախմանիսցի Հյուսեին աղան¹:

Թիմարի շրջանում ապրում էին աննշան թվով պարսիկներ և թուրքեր: Պարսիկները բնակվում էին Այուր գյուղում²:

Բերկրիի և Սարայի շրջանները կիսավեր էին³: 1920 թվականին Սարայի շրջանից մինչև Արճակի շրջանակ էր Պարսկաստանից տեղափոխվել քրդական մի ցեղախումբ⁴:

Խոշաբում, Բաշկալայում, Հայոց ձորում, Նորդուզում և Շատախում նույնպես արդեն միայն քրդեր էին ապրում⁵:

Արտամետում և Ոստանում թուրքեր էին բնակվում: Այդ բնակավայրերը կիսով չափ այրված ու քանդված էին: Ծառերի մեծ մասը չորացել էր⁶:

Գավաշում և Կարճկանում սակավաթիվ քրդեր էին ապրում, յուրաքանչյուր գյուղում՝ մի քանի տուն⁷:

Ինչպես այս շրջանների, այնպես էլ Մոկսի ու Կառկասի հայկական գյուղերի մեծամասնությունն անբնակ էին և վերածված էին ավերակների⁸:

Սպարկերտում և Մամուտանքում սկսել էին բնակվել քրդեր⁹:

Ամայի էր նաև Ոզմը¹⁰:

¹Նույն տեղում:

²Նույն տեղում:

³Նույն տեղում:

⁴Նույն տեղում:

⁵Նույն տեղում:

⁶Նույն տեղում:

⁷Նույն տեղում:

⁸Նույն տեղում:

⁹Նույն տեղում:

¹⁰Նույն տեղում:

«Գայլերը և գառնուկները» երկմասանի խմբագրականի առաջին մասում բերված էին փաստեր արևմտահայության թվաքանակի մասին մինչև Ցեղասպանությունը և դրանից հետո¹: Իբրև սկզբնաղբյուր օգտվել էին ֆրանսիացի հայտնի հրապարակախոս Մարսել Լյաոի 1913 թվականին տպագրած «La Question Arménienne à la Lumière des Documents» ուսումնասիրությունից²:

Մ. Լյաոն իր գրքում հրապարակել էր պաշտոնական ցուցակներ: Դրանց պարունակած տվյալների համաձայն՝ 1912 թվականին արևմտահայ 6 նահանգում հայերի թիվը կազմում էր 1.018.000 կամ «հարիւրին 38.9», իսկ մինչև 1912 թվականը Կիլիկիայում ապրում էր 205.050 հայ³: Այսինքն՝ միայն այս 2 խաշոր շրջանում հայ ժողովրդի թիվը 1.223.050 էր՝ առանց հաշվելու Կ. Պոլիսը և «Թրակիայէն մինչև 6 նահանգներու սահմանները սփռուած Հայերը, որոնց թիւը նոյնքան պատկառելի էր»⁴:

Թերթը հիշատակում էր նաև Մուղրոսի զինադադարից հետո Ջեմալ բեյի այն հայտարարությունն, ըստ որի՝ «տեղահանութեան լւթացքին 800.000 Հայեր ջարդուած են»⁵: Գրում էր, թե նույն բանն էին ապացուցել դոկտոր Լեփսիուսը, պարոն Մորգենթաուն և լորդ Բրայսը. «Այս ահռելի թիւը - որ նուազագոյնն էր - թուրք պատուիրակներուն երեսին զարկաւ նաեւ պ. Միլոսն, երբ Սէվրի դաշնագիրը կը յանձնէր, ի դիմաց Դաշնակիցներուն: Այդ 800.000ը միայն կոտորուածներու հաշին էր, իսկ 200.000-300.000 զոհեր կային՝ անօթութենէ, չար-

¹Նույն տեղում, 1922, թիվ 3022 («Գայլերը և գառնուկները»):

²Նույն տեղում:

³Նույն տեղում:

⁴Նույն տեղում:

⁵Նույն տեղում:

չարանքներէ կամ համաճարականներէ մեռած, միշտ կլոր թիւեր առնելով: Բոլոր իրազեկները՝ մէկ միլիոնէն 1.200.000 կը գտնէին ընդհանուր գումարը, որ շատ դիւրին եղաւ ստուգել զինադադարէն յետոյ¹:

«Գայլերը և գառնուկները» երկմասանի խմբագրականի 2-րդ մասում թերթի խմբագրությունը հակադարձում էր թուրք հայտնի մտավորական դոկտոր Ռեշատ Նիհատ բեյի այն պնդմանը, թե Թուրքիայում մինչև Առաջին համաշխարհային պատերազմն ապրում էր 1.200.000 հայ, ուստի անհնար էր կոտորված լինել 1.500.000 հայ²: «Մեր պրպատումները կը հաստատեն, թե պատերազմէն առաջ Թուրքիոյ մէջ կը գտնուէին 2.026.700 Հայեր և ոչ թե՝ 1.200.000: Մանաւանդ որ, միայն 6 նահանգներու հայ բնակչութեան թիւն էր 1.018.000, առանց հաշուելու Վանէն՝ Ադրակն ու Հէքեարին՝ 12.000, Պիթլիսէն՝ Սդերդը՝ 18.000, Սվազէն՝ Ամասիան և Թոքատը՝ 60.000, Խարբերդէն՝ Մալաթիան՝ 36.000, Տիարապէքիբէն՝ Մարդինը՝ 19.000: Հայ ժողովուրդին մնացորդը չի կրնար հրաժարիլ իր ազատ ու անկախ ապրելու իրաւունքէն: Ան կ'ուզէ ստանալ իր հայրենիքէն բաւարար մաս մը հող՝ տեղաւորուելու և իր վերքերը կապելու համար: Թուրքիա բնակող Հայեր կրնան գտնուիլ միշտ և պիտի գտնուին, բայց, իբրեւ հաւաքականութիւն այս ժողովուրդը այլեւս տեղ չունի Թուրքիոյ մէջ: Միլի վարիչները իրենք ալ կը քարոզեն ու կը գործադրեն այս ճշմարտութիւնը»³, կարդում ենք հիշյալ խմբագրականում:

«Կին, ծեր, մանուկ» խմբագրականում թերթը կրկին անդրադառնում էր միլի կատարարության կողմից սկսած և շարունակվող այն ծրագրին, որի համաձայն՝ Արևմտյան Հայաստանից և բուն հայկական գավառներից փոխարում էին ցեղասպանությունից մի կերպ փրկված բեկորներին¹: Այդ ծրագիրը խմբագրականը համարում էր տարօրինակ հաշվեհարդար հայության հետ²: «Ամեն օր լուրերու կարգին կ'արձանագրուի ժամանումը Անատոլուէն փոխարում հայկական մասնիկներ: Լու, որոնց մեծ մասը կիներ, ծերունիներ և մանուկներ են: Այսօր ալ փշուր մը տեղեկութիւն ունինք այս մասին: Մինչեւ հիմա Զօնկուլտաքէն հասեր են 1075 հոգի, Պարթընէն՝ 270, Պօլու-Տիւզէնէն՝ 180, Ատափագարէն՝ 170:

Ամբողջ պատմութեան վրայ գաղափար կազմելու համար կը բաւէ ըսել, թե ատենով միայն Ատափագարի մէջ 7000 տուն հայութիւն կար կամ զինադադարէն անմիջապէս յետոյ՝ 2000, իսկ անա Պոլիս դրկեր են մնացորդը՝ 170 հոգի, իբրեւ առաջին և վերջին նմոյշ: Պատճառ մը կա ր այս մնացորդները երկրէն դուրս հանելու: Զգիտենք: Մեր հարեւանները այնքան խոր գաղտնիքներ և այնքան թաքուն ծրագիրներ ունին, որ անելորդ կը դառնայ վիճիլ պատճառներու մասին:

Երբ օրուան վարիչները այնքան կտրուկ են և ձիւն-ձմեռով անճար բազմութիւններ ճամբայ կը հանեն Անատոլուի խորքերէն, կը նշանակէ, թե կամք մը, հրաման մը ունին, որ անպատճառ պիտի գործադրուի: Եւ կը գործադրուի:

Ամեն օր Մեւ ծովէն նաւ մը կը հասնի՝ Անատոլուի հայ բնակչութենէն մասունք մը բերելով: Եւ մենք պարտաւոր ենք ընդունիլ կատարում իրողութիւնը և տեղ մը ու օրապահիկ մը ճարել նորեկներուն համար:

¹Նույն տեղում:

²Նույն տեղում, 1922, թիվ 3023 («Գայլերը և գառնուկները»):

³Նույն տեղում:

¹Նույն տեղում, 1922, թիվ 3041 («Կին, ծեր, մանուկ»):

²Նույն տեղում:

Արձակուա՝ծ է հրամանը, և ահա խումբ-խումբ կը հասնին վերջին մնացորդները:

Խնդիրն այն է, որ այսպէս կամ այնպէս ողջ մնացած հայկական վերջին մնացորդներն ալ օրէնքէ դուրս հռչակուելու են Անատոլի մէջ և մէկ իրատուք միայն կը վայելեն՝ ձգել-հեռանալ¹,- գրված էր խմբագրականում:

Թերթի՝ «Միացյալ պատվիրակության բացատրությունները Ազգային տան մասին» հոդվածում մեջբերված էին Փոքրամասնությունների մասնախմբում հայ պատվիրակների ներկայացրած ծանուցագրից հատվածներ, որոնցում բերված էին կոնկրետ թվային տվյալներ արևմտահայ գաղթականների վերաբերյալ²: «Այսօր մօտավերապէս 700.000 Հայեր Թուրքիայէն արտասահման փախած են.- 345.000 հոգի՝ Կովկասի գաղանգան շրջաններուն մէջ, 95.000՝ Սուրիա, 120.000՝ Յունաստան, 40.000՝ Պոլկարիա և Արեւմտ. Թրակիա, 50.000՝ Պարսկաստան և մնացեալը՝ ցրուած գրեթէ ամեն տեղ, արանց հաշուելու 110.000 որբերը, որոնց համար նախախնամութիւն եղաւ Ամերիկեան Նպաստամատոյցը»³, - գրված էր այդ ծանուցագրում: Տեղեկացվում էր, որ «թուրք կառավարութիւնը և անհատները տիրացած են անժառանգ կորսուած Հայերու շարժուն և անշարժ բոլոր ինչքերուն»⁴:

1922-1923 թվականներին արևմտահայության փրկված բեկորների մասին թվային տվյալներ ներկայացնելուն գուգահեռ՝ «Ճակատամարտը» ռեսյուրտաժների, նամակների, հարցազրույցների և վերլուծական հոդվածների միջոցով պատկե-

րացում էր տալիս գաղթականների ու որբերի կյանքի մանրամասների մասին: Օրինակ՝ «Ճամփորդի մը տեղեկությունները Տրապիզոնի և Սամսոնի մասին» նյութը ականատես վկայի տեղեկություններ էր պարունակում¹:

Տրապիզոնից Կ. Պոլիս եկած ճամփորդներից մեկը սա էր պատմել Տրապիզոնի և Սամսոնի շրջանների հայ բնակչության կացության և վիճակի մասին: Ըստ այդմ՝ Տրապիզոնում կային 130 հայ ընտանիք, 70 այրի կին, 80 որբ, 70 որբուհի²: Որբերն ու որբուհիները պատսպարված էին որբանոցներում: Այդ հաստատությունների ընդհանուր «հոգը ցարդ ստանձնած էր Ամերիկեան Նպաստամատոյցը, բայց վերջերս վարչութիւնը յանձնուեցաւ Առաջնորդ Գարեգին վրդ. Խաչատուրեանին, իսկ Նպաստամատոյցը ամերիկեան հիւպատոսին միջոցով կը շարունակէ սնունդի և հագուստի մատակարարութիւնը»³:

Սամսոնի որբանոցներում Ամերիկյան Նպաստամատոյցը պահում էր 400 հայ որբ, իսկ այդ քաղաքում կար ավելի քան 300 հայ⁴:

Թղթակիցը տեղեկացրել էր նաև հայերի հանդեպ վերաբերմունքի մասին: «Քաղաքներուն մէջ ապահովութիւն չկայ քրիստոնեաներուն համար, որոնք մթնելէն վերջ դուրս չեն կրնար ելլել: Արգիլուած է իրենց նոյնպէս քաղաքներէն դուրս ելլել կամ շրջակայ գիւղերը ճամբորդել:

Վերջին 6 ամիսներու ընթացքին շրջակայ գիւղերու մէջ 16-17 հայեր սպանուած են չեթէներու կողմէ: Այս սպանութեանց հե-

¹Նույն տեղում:

²Նույն տեղում, 1923, թիվ 3087 («Միացյալ պատվիրակության բացատրությունները Ազգային տան մասին»):

³Նույն տեղում:

⁴Նույն տեղում:

¹Նույն տեղում, 1922, թիվ 2823 («Ճամփորդի մը տեղեկությունները Տրապիզոնի և Սամսոնի մասին»):

²Նույն տեղում:

³Նույն տեղում:

⁴Նույն տեղում:

տեւանքով գիտերու ցանցառ հայութիւնը քաղաքները կ'ապաստանի: Սիրումէնէ տասնեակ մը Հայերը Տրապիզոն եկան: Կառավարութեան և Տրապիզոնի Առաջնորդարանին յարաբերութիւնները պատ են»¹:

«Հայկական կյանք» բաժնում «Որք ունեցողներուն» լուրը տեղեկացնում է, որ Կ. Պոլսի հայկական որբանոցները, «իրենց տարողութենէն աւելի լեցուած ըլլալով», դիմել էին Ազգային խնամատարությանը խնդրանքով ժամանակավորապէս դադարեցնել նոր որբերի ընդունելությունը²:

«Մարաշի հայերը» լուրի միջոցով թերթն, օգտվելով այլ աղբյուրից, տեղեկացնում էր, որ Մարաշում «այժմ կը մնան 7000 Հայ, որբերն ալ միասին հաշուելով: Ցարդ Հալէպ հասած են 2000 Մարաշիներ, կը գրէ Սուր. Մամուլ»³: Իսկ «Վերապրող հաճնցիներ» լուրի մեջ կարդում ենք, որ ամերիկացի միսիոներների տրամադրած տեղեկատվության համաձայն, քեմալականների մոտ էին գտնվում մի քանի տասնյակ ցեղասպանությունը վերապրած հաճնցիներ⁴:

Թերթը «Պոլսահայերը և որբերը» վերնագրով լուրի մեջ տպագրել էր Ամերիկյան Նպաստամատույցի Նյու Յորքի Կենտրոնական վարչության այն հեռագրից հատված, որն ուղարկել էին նույն կառույցի Վաշինգտոնի նահանգային տնօրինությանը⁵: Այնտեղ մասնավորապէս նշված էր, որ Ամերիկյան Նպաստամատույցն ամեն ամիս պոլսահայ համայնքից ստանում էր 20.000 դոլար. «Այս գումարը աւելի քան կէսը կը կազմէ այն ծախքերուն, որ անհրաժեշտ են Պոլսոյ որ-

բանոցներուն համար»: Ասվում էր նաև, որ հիշյալ կազմակերպությունն «Ամերիկայի մեջ աւելի քան մէկ միլիոն տօլար ստացած էր Հայերէն՝ իրենց բախտակիցներուն համար»¹:

Էսկիշեհիրից ստացած տեղեկությունների համաձայն՝ տարբեր վայրերից այնտեղ էր հավաքվել հայկական 500 ընտանիք²: Պատրիարքարանից հրահանգել էին Կ. Պոլսում գտնվող Ղազարոս քահանային վերադառնալ իր՝ Էսկիշեհիրի թեմը: Այսպէս էր նշված «Էսկիշեհիրի մեջ» լուրի մեջ³: Ըստ թերթի հրապարակումների՝ կամաց-կամաց կարծես արևմտահայ գավառներում փրկված հայերը փորձում էին կարգավորել իրենց կյանքը, սակայն, ի վերջո, նրանց ջանքերն իզուր էին, քանի որ թուրքական իշխանություններն ուզում էին առանց հայ տեսնել Արևմտյան Հայաստանը և ամեն ինչ անում էին այդ ծրագիրը կենսագործելու համար: Այս տեսանկյունից բնորոշ էր «Հայերը Արաբկիրի մեջ» լուրը: Այն հայտնում էր, որ Արաբկիրում գինվորագրությունից գերծ մնացած տղամարդիկ և մի շարք կանայք աշխատում էին տեղի արհեստանոցներում⁴: «Հայ ժողովուրդը ամեն ջանք ի գործ կը դնէ իր որբերը ինք խնամելու և Ամերիկեան Նպաստամատույցին վրայ բեռ չըլլալու համար: Վերջերս դպրոց մը բացուած է, ուր կը յաճախեն բազմաթիւ աշակերտներ»⁵, - նշվում էր թերթում տպագրված այդ նյութում: «Ընթացիկ կյանք» բաժնում լուր կար այն մասին, որ Քեմալ փաշայի կառավարությունը որոշել էր «ընտրութեանը ձեռնարկել 3 հայ երեսփոխաններու, որոնք Անատոլիոյ 150.000 Հայերուն ձայնը պիտի ներկա-

¹Նույն տեղում:

²Նույն տեղում, 1922, թիվ 2838 («Որք ունեցողներուն»):

³Նույն տեղում, 1922, թիվ 2862 («Մարաշի հայերը»):

⁴Նույն տեղում:

⁵Նույն տեղում, 1922, թիվ 2913 («Պոլսահայերը և որբերը»):

¹Նույն տեղում:

²Նույն տեղում, 1922, թիվ 2913 («Էսկիշեհիրի մեջ»):

³Նույն տեղում:

⁴Նույն տեղում, 1922, թիվ 2913 («Հայերը Արաբկիրի մեջ»):

⁵Նույն տեղում:

յացնեն Ազգ. մեծ ժողովին մեջ»¹: Ընդ որում, այս տեղեկատվությունը «Ճակատամարտը» քաղել էր Էնկյուրիի «Հաքիմիէթը Միլլիէ» պաշտոնաթերթից ²:

«Նպաստամատույցը Մալաթիո մեջ» լուրը ներկայացնում էր Խարբերդից վերադարձած Ամերիկյան Նպաստամատույցի ներկայացուցիչ օրիորդ Էդիթ Վուդի հուլիսի մեկին գրած տեղեկագիրը³: «Անցեալ դեկտ. մեկին, երբ պաշտօնով Մալաթիա մեկնեցայ, ողբալի կացութեան մը մատնուած 600 գաղթականի երախաներ գտայ: Մալաթիոյ մեջ գտնուող այս մարդկային էակներու թշուառութիւնը երեսակայածէս աւելի էր: Ժանտատենդը, ծաղիկը, անօթութիւնը, թանջքը և աչքի վերքերը Մալաթիոյ սովորական հիւանդութիւններն էին: Առաջին գործու եղաւ մաքրել այս երախաներուն վրան-գլուխը: Հազուստ կարելու գործը յանձնեցի անգործ մարդոց, և 3 ամսուան մեջ շուրջ 3000 ձեռք հազուստ պատրաստուեցաւ»⁴, նշում էր Է. Վուդը:

«Գործնական կրթություն հայ որբերուն» թղթակցությունը հայտնում էր լուր այն մասին, որ Ամերիկյան Նպաստամատույցի ղեկավար պարոն Չ. Վիքրին Ջավեն պատրիարքի հետ պայմանավորվածություն էր ձեռք բերել Կ. Պոլսից դուրս հողատարածք վարձել՝ հայ որբերին հողագործության, բանջարագործության բնագավառից զիտելիքներ տալու նպատակով⁵: Պատրիարքն առաջարկել էր Նպաստամատույցին բանջարագործության ծրագրի շրջանակներում հայ որբերին զի-

տելիքներ տալ Ազգային հիվանդանոցի հանդիպակաց հոդակտորի վրա¹:

1922 թվականին «Հայկական կյանք» բաժնի լուրերից տեղեկանում ենք, որ Ամերիկյան Նպաստամատույցը դադարեցրել էր Ռոդոսթոյի հայ գաղթականներին նպաստ բաժանելու իր ծրագիրը՝ դա պատճառաբանելով այն հանգամանքով, որ Նիկոմիդիայի առաջնորդ Ստեփանոս արքեպիսկոպոսը խնդրանքով դիմել էր Հայ բարեգործական ընկերությանը Ռոդոսթոյի հայ գաղթականների կարիքները հոգալու համար²: Վերջինը բավարարել էր այդ խնդրանքը՝ տրամադրելով 2200 ոսկի³:

«Կոչ մը Սեբաստիո և Փոքր Հայքի վերապրողներուն «Եղեռնապատումին» համար» հոդվածը գրախոսական էր, որտեղ հեղինակը տեղեկացնում էր, որ Սեբաստիայի ջարդերից փրկվածների մեջ էր հայտնի բանասեր և երկարամյա ուսուցիչ Կարապետ Գաբրիկյանը, որը, Հալեպի հայ գաղթականների կայանում ապաստանելով, գրել էր ավելի քան 700-էջանի փաստավավերագրական գիրք սեբաստահայերի ջարդի, նրանց գաղթի քարավանների և փրկության մասին⁴: Այդ գիրքը նա վերնագրել էր «Եղեռնապատում»⁵: Կ. Գաբրիկյանը կոչ էր անում արտերկրում (մասնավորապես ԱՄՆ-ում գործող Սեբաստիայի վերաշինության միությանը) և Կ. Պոլսի Սենեքերիմյան հայրենակցական միությանը, հարուստ սեբաստա-

¹Նույն տեղում:

²Նույն տեղում, 1922, թիվ 2952 («Հայկական կյանք»):

³Նույն տեղում:

⁴Նույն տեղում, 1922, թիվ 2990 («Կոչ մը Սեբաստիո և Փոքր Հայքի վերապրողներուն «Եղեռնապատումին» համար»):

⁵Նույն տեղում:

¹Նույն տեղում, 1922, թիվ 2913 («Ընթացիկ կյանք»):

²Նույն տեղում:

³Նույն տեղում, 1922, թիվ 2929 («Նպաստամատույցը Մալաթիո մեջ»):

⁴Նույն տեղում:

⁵Նույն տեղում, 1922, թիվ 2941 («Գործնական կրթություն հայ որբերուն»):

ցիներին ու նրանց կազմակերպություններին հովանավորել այդ գրքի հրատարակության գործը¹:

«Հոն զարմանալի պարգուծեամբ և բնականութեամբ պատմուած են Փոքր Հայքի և մասնատրապէս Սեբաստահայութեան տարագրումի ու նահատակումներու բոլոր սարսռեցոցիչ դրուագները: Հեղինակը պատմագրի մը կատարեալ խղճմտութեամբ նախապատմականը ըրած է յայտնի ջայդարաբ Սուսամէրի՝ Սեբաստիոյ կուսակալ նշանակուելէն յետոյ եկող ժամանակաշրջանի անցքերուն, մեծ սպանդի կազմակերպումին, յիշելով բոլոր քստմնելի դերակատարներու անունները, փաստացի իրողութիւններով ու ժամանակագրական կարգով: Կը պատմէ գաւառի ծանօթ դեմքերու նահատակման պարագաները, յետոյ կը հետեւի դէպի անապատները քշուող կարաւաններուն և մանրակրկիտ կը թուէ սարսռացոցիչ պատկերներ մեր մայրերու, քոյրերու, բոլոր տկար ու անպաշտպան բնակչութեան անօրինակ ու աներեւակայելի տառապանքների, բնաջնջումի:

Կ. Գաբրիէանի գործը գերազանցապէս յուզիչ և շահագրգռական ըլլալով հանդերձ, կը պարունակէ նաև պատմութեան համար թանկագին փաստեր, վաւերաթուղթեր և վկայութիւններ, որոնք ապագային պիտի կազմեն ցեղի մարտիրոսութեան յուշարձանին ատաղձը: Ան Սեբաստահայութեան անագիտ Յիշատակարանն է»², - համոզված պնդում էր Հռոմից ուղարկված իր այս գրախոսականում Ա. Պատրիկը:

«Կյանքը Տրապիզոնի մեջ» թղթակցության մեջ «Ճակատամարտի» խմբագրությանը դիմած տրապիզոնցի մի խումբ ճամփորդներ տեղեկացրել էին, որ Սուղրոսի զինադադարից

հետո Տրապիզոնում էին հավաքվել արևմտահայ զավառից 450 գաղթական և 160 որբ¹: «Այս գաղթականներու մեծ մասը, ինչպէս նաեւ շրջանի հայութենէն մնացած բեկոր մը, հողագործներ էին, որոնց աշխատանք կը մատակարարէր Նպաստամատոյցը: Սուրացիկ ոչ մէկ հայ կար և ոչ մէկ երախայ՝ փողոցը մնացած: Որբերը, որոնց մօտաւորապէս 100ը աղջիկ և 60ը մանչեր էին, կը պահուէին Ամերիկեան Նպաստամատոյցի կողմէն»², - գրում էր թերթը: Տեղի առաջնորդարանը Գաբրէլին եպիսկոպոս Խաչատուրյանի զինավորությամբ զինադադարից հետո գործուն մասնակցություն էր ունեցել որբերի խնամքին, ի թիվս այլ պարտականությունների, ստանձնելով նրանց կրթության գործը³: Նպաստամատոյցը օգնել էր հայոց ազգային իշխանություններին, որ հիմնեին «Մահակ-Մեսրոպյան» երկսեռ տարրական վարժարանը⁴:

1922 թվականի նոյեմբերի 4-ին հայտարարվել էր քրիստոնյաների՝ Թուրքիայից դուրս մեկնելու թույլտվության հրամանի մասին⁵: Թերթը տեղեկացնում էր, որ «հայերու մեծ մասը մեկնած է, և հազիւ 100-120 հոգի կը մնան հոն»⁶:

«Հայկական կյանք» բաժնի «Պոլսո գաղթականներուն թիվը» վերնագրով լուրի համաձայն՝ 1923 թ. մայիսի 13-ի դրությամբ Թուրքիայի մայրաքաղաքի 6790 ժամանակավոր կեցության կայաններից ամենաշատ՝ 1980 հայ գաղթականները գտնվում էին Օրթագյուղում, իսկ Պեշիկթաշում՝ համապատասխանաբար 1373 հոգի: Խաչատուրում կային՝ 600, Գումգա-

¹Նույն տեղում, 1923, թիվ 3101 («Կյանքը Տրապիզոնի մեջ»):

²Նույն տեղում:

³Նույն տեղում:

⁴Նույն տեղում:

⁵Նույն տեղում:

⁶Նույն տեղում:

¹Նույն տեղում:

²Նույն տեղում:

փույում՝ 988, Գատրցյուղում՝ 290, Անտոնյանց վանքում՝ 107, Այնալը Չեշմեում՝ 78, Ղալաթիայում՝ 750, Մաքրիցյուղում՝ 114, Սամաթիայում՝ 402, Մկյուտարում՝ 187 հայ գաղթականներ¹: «Հայկական կյանք» բաժնում տպագրել էին «Հայրենիք» պարբերականից քաղված «Վանի հայերը» վերնագրով թղթակցությունը²: Այդ տեղեկատվության համաձայն՝ Վանում և նրան մոտ գտնվող Մոկա գյուղում դեռևս կար 2500 հայ՝ հիմնականում ծեր կանայք ու տղամարդիկ³: Իսկ «Չափահաս որբերը կարձանագրվին» թղթակցությունը տեղեկացնում էր, որ ցեղասպանությունից փրկված 14 տարեկանից մեծ 400-450 հայ որբերին, որոնցից շատերը սովորում էին Կեդրոնական, Էսայան, Գուլելիի վարժարանների բարձր դասարաններում, արձանագրել էին՝ ուղարկելու համար Քավալայում գտնվող անգլիական ծխախոտի գործարան իբրև բանվորական աշխատուժ⁴:

«Ճակատամարտը» տպագրել էր «Սամսոնի հայերը իրենց տեղերը կվերադառնան» լուրը, որտեղ նշվում էր, թե պարսիարքարանից և մասնավոր անձանցից թերթի ստացած նամակները վկայում էին Սամսոնում հավաքված հայերի մի մասի՝ Մեքաստիա և Ամասիա վերադառնալու և մյուսների՝ նույն վայրերը տանող կառավարման սպասելու տեղեկատվության մասին⁵: «Սամսոնի տեղական իշխանությունը հաղորդած է, որ Էնկիւրիի կառավարությունը նպատակ չունի Հայերը հեռացնելու երկրէն, և անոնք, որ կ'ուզեն ետ դառնալ,

հաւասարապէս պիտի օգտուին օրէնքներէն և պիտի վայելեն իրենց սեփականութեան իրաւունքը: Այս յայտարարութեան վրայ անոնք, որ շոգենաւի կը սպասէին արտասահման մեկնելու համար, պատրաստուէր են դառնալու իրենց տեղերը: Մեքաստիոյ մէջ ազգային հաստատութիւններէ և կալուածներէ անոնք, որ պատերազմական վիճակի պատճառով ցրատւած էին, վերադարձուած են, և խոստացուած է միւս տեղերն ալ վերադարձնել»¹, - կարդում ենք թերթում: Նույն բաժնի մեկ այլ լուրից իմանում ենք, որ Ամերիկյան Նպաստամատուցը դադարեցրել էր իր գործունեությունը Կ. Պոլսում՝ այնտեղ որպէս իր կառույցի ներկայացուցիչ թողնելով Հարություն Խաչատուրյանին և ղեկավար ողջ կազմով տեղափոխվելով Աթենք²:

«Ճակատամարտն» անդրադարձել էր Սիրիայում, Լիբանանում, ԱՄՆ-ում և այլուր ցրված հայ գաղթականների ճակատագրին նույնպէս: Օրինակ՝ «Հայկական կյանք» բաժնում գետեղված նմանաբնույթ նյութում՝ «Գաղթականները և անոնց գործերը Սուրիո մեջ» վերլուծական հոդվածում թերթը տպագրել էր հատված փետրվարի 21-ին Դամասկոսից ստացված նամակից հայ գաղթականների թվային տվյալների և որբերի համար տարվող աշխատանքների մասին³: Պատահաբար փութկոտ վիճակագրության համաձայն՝ «Իսկէն-տէրունի մէջ ներկայիս 13.000 գաղթականներ կը գտնուին: Ամերիկացի միսիօնարներ 6-8 տարեկան մանուկներու համար վարժարան բացած են, ուր 60 աշակերտներ կան, ու մտադիր են անոնց թիւը 150ի բարձրացնել: ՀԲԸՄի տեղական

¹Նույն տեղում, 1923, թիվ 3223 («Պոլսո գաղթականներուն թիւը»):

²Նույն տեղում, 1923, թիվ 3223, («Վանի հայերը»):

³Նույն տեղում:

⁴Նույն տեղում, 1923, թիվ 3222 («Չափահաս որբերը կարձանագրվին»):

⁵Նույն տեղում, 1923, թիվ 3305 («Սամսոնի հայերը իրենց տեղերը կվերադառնան»):

¹Նույն տեղում:

²Նույն տեղում:

³Նույն տեղում, 1922, թիվ 2830 («Գաղթականները և անոնց գործերը Սուրիո մեջ»):

մասնաճիւղը կեդրոն վայր մը որքանոցի շինութեան ձեռնարկած է: Տարսոնի և Տօրթ Եօլի Կարսի խաչերը միասնաբար դարմանատուն մը բացած են: Շաբթուան մէջ մէկ քանի անգամ անոնք քեմիք կ'այցելէն և հիւանդներուն դեղ կը մատակարարեն: Դուրսէն ակնկալուած նպաստներուն փոխարէն տեղական ուժերը, հակառակ իրենց գաղթական վիճակին, իրենց օժանդակութիւնը չեն զլանար¹:

Հաղորդվում էր, որ մինչև փետրվարի 13-ը բարեհաջողությամբ, առանց կողոպտվելու և սպանվելու, Հալեայ էին հասել Մարաշից, Այնթապից և Քիլիսից եկող հայ գաղթականներն ու որբերը: Այդ պահի դրությամբ Հալեայում եղել էր 13.600 հայ գաղթական²:

Այդ հրապարակման համաձայն՝ 1922 թվականի փետրվարի 7-ին Ամերիկյան Նպաստամատույցի՝ Միքիայի մասնաճյուղի տնօրէն Մարթ Մեքեֆինն առաջարկել էր ժողով գումարել և կարծիքներ փոխանակել այն հարցի վերաբերյալ, թե լավ չէ րիւնի Մարդինի, Մարաշի, Ուրֆայի և Տիգրանակերտի որբանոցները տեղափոխել և միավորել «Ճեպէլի» կամ Բեյրութի մէջ՝ մեկ որբանոցում³: Այդ ժողովը գումարվել էր: Դրան մասնակցել էին հայկական տարբեր միությունների ներկայացուցիչներ: Որոշում էր ընդունվել Ջեբել փոխադրել որբերին. «Հալեայի Ամերիկեան Նպաստամատույցի կեդրոնը և որբանոցը Ճեպէլ պիտի փոխադրուին, նպաստի բաշխման գործը յանձնելով Ազգ. Միութեան և Բարեգործականին»⁴:

«Հալեայի հայկական որբանոցը» նյութում ներկայացված էր այդ հաստատության վարչության կոչն՝ ուղղված արտասահ-

մանի հայությանը¹: Այդ որբանոցը հիմնվել էր 1915 թվականի հուլիսի 30-ին²: 1915-1922 թվականներին պատսպարել էր 8000 որբի՝ նրանց ազատելով մահվան ճիւղաններից և խնամելով այդ երեխաներին³:

Որբանոցի մատակարարության հոգսն իրենց վրա էին հաջորդաբար վերցրել անգլիացիները, ֆրանսիացիները, ամերիկացիները, վերջում՝ Ամերիկյան Նպաստամատույցը⁴: Վերջինի գործունեության պայմանաժամկետն սպառվելու էր 1922 թվականի սեպտեմբերի մեկին: Նպաստամատույցը խոստանում էր դրանից հետո հոգալ միայն 15 տարեկանից փոքր և պատերազմի պատճառով որբացածների հոգսերը: Մնացած որբերի ապրուստի խնդիրն որբանոցը պիտի փոքձեր լուծել հայկական նպաստի աղբյուրներով⁵:

Որբանոցի վարիչների մտատանջության նյութը նաև նոր եկող որբերն էին, որոնք գալիս էին Մոսուլից, Բաղդադից, Դեր Զորից, Խարբերդից, Մարդինից, Ուրֆայից այն հույսով, որ Հալեայի որբանոցը պատրաստ էր իրենց ընդունել⁶: Ընդ որում, տեղեկացվում էր, որ Ամերիկյան Նպաստամատույցը Հալեայով անցնող ճանապարհով Բեյրութ էր տեղափոխում Խարբերդում, Մարդինում և Ուրֆայում գործող իր որբանոցները⁷: Այդ քարավաններին էին խառնվում Հալեայի որբանոց հասնելու համար հիշյալ տարածքների թուրքերից փախած

¹Նույն տեղում, 1922, թիվ 2977 («Հալեայի հայկական որբանոցը»):

²Նույն տեղում:

³Նույն տեղում:

⁴Նույն տեղում:

⁵Նույն տեղում:

⁶Նույն տեղում:

⁷Նույն տեղում:

¹Նույն տեղում:

²Նույն տեղում:

³Նույն տեղում:

⁴Նույն տեղում:

հայ որբերը¹: «Վերջին 3 ամսուան ընթացքին 200 է աւելի են նորեկները»², - գրված էր թերթում:

Հալեպի հայկական որբանոցը կոչ էր անում ողջ հայությանն օգնել իրենց աշխատանքը հունի մեջ պահելուն՝ հանուն այդ նպատակի անելով հանգանակություններ ու նվիրատվություններ³:

«Հայերը Լաթաքիո մեջ» լուրը տեղեկացնում էր, որ այնտեղ բնակվող արևմտահայ գաղթականներն սկսել էին խանութներ բացել և «երեսալ հրապարակին վրայ»⁴: «Հայ գործավորներու փոքր մէկ մասը միայն անգործ է: Հայ գաղթականներու վիճակը լաւ է, բաղդատմամբ ուրիշ տեղերու»⁵, - գրում էր թերթը: «Ամերիկա գաղթողներու համար» նյութում նշվում էր, որ ԱՄՆ-ում 1910 թվականի դրությամբ բնակվող հայերի ամսվազն 2/3-ը ծնվել էր Արևմտյան Հայաստանում⁶: Միացյալ Նահանգների գաղթային սլաշտոնետւթունը 1922 թվականի հուլիսի մեկից թույլ էր տվել Թուրքիայից Ամերիկա տեղափոխվել 2388 արևմտահայի՝ նախկին 653-ի փոխարեն⁷: «Այս նոր կարգադրութեամբ ոչ միայն աւելի շատ հայեր Թուրքիայէն Ամերիկա պիտի կրնան երթալ այս տարի, այլ անցեալ տարուան վրայ 377 հոգի աւելի պիտի կրնան երթալ Հայաստանէն և Թուրքիայէն միասնաբար: Անցեալ տարի այս 2 եր-

կիրներէն միասնաբար 2241 հոգի կրնային երթալ, մինչ ներկայ տարուան մէջ՝ 2618 հոգի»¹, - կարդում ենք թերթում:

«Հայերը Սուրիո մեջ» թղթակցության մեջ նշվում էր, որ Ամերիկյան Նպաստամատույցի Լիբանանի մասնաճյուղի ղեկավար պարոն Մ. Մեքեֆինի ջանքերով թուրքական կառավարությունը շուտով Խարբերդից Լիբանան էր ուղարկելու հայ որբերին. «Մօտ օրէն կը սպասուի անոնց ժամանումին»²: Այդ թղթակցությունից տեղեկանում ենք, որ Կիլիկիայից Միրիա տեղափոխված հայ գաղթականների նկատմամբ սկզբնական շրջանում իսլամ դավանող արաբները «կարգ մը գրգռութիւններ ըրին, բայց, շնորհիւ ձեռք առնուած միջոցներու, կարելի եղաւ հակազդել: Նորընտիր ներկայացուցչական խորհուրդը իր մէկ նիստին մէջ սկզբունքով ընդունած է դրսեկ պաշտօնեաներու՝ կառավարական գործերու մէջ մասնակցութեան իրաւունքը: Այս որոշումէն օգտուողներ չեն եղած տակաւին»³: Բաղդադից պատրիարքարանին տեղեկացնում էին, որ Մոսուլի որբերն ամբողջությամբ տեղափոխվել էին Երուսաղեմ. «Մոսուլի մէջ ապաստանարան մը պահուած է, ազատագրուած որբերը հոն հաւաքելու համար»⁴: ՀԲԸՄ-ն որոշել էր յուրաքանչյուր որբի համար հատկացնել 12 անգլիական ոսկի⁵:

«Անատոլուի որբերը Պէյրութ կը փոխադրուին» վերնագրով լուրը «Արև» պարբերականից էր, որին Բեյրութից տեղեկացրել էին, թե Ամերիկյան Նպաստամատույցն սկսել էր Բեյրութ

¹Նույն տեղում:

²Նույն տեղում:

³Նույն տեղում:

⁴Նույն տեղում, 1922, թիվ 2944 («Հայերը Լաթաքիո մեջ»):

⁵Նույն տեղում:

⁶Նույն տեղում, 1922, թիվ 2944 («Ամերիկա գաղթողներու համար»):

⁷Նույն տեղում:

¹Նույն տեղում:

²Նույն տեղում, 1922, թիվ 2952 («Հայերը Սուրիո մեջ»):

³Նույն տեղում:

⁴Նույն տեղում, 1922, թիվ 2850 («Հայկական կյանք»):

⁵Նույն տեղում:

տեղափոխել Անատոլիայի բոլոր հայ որբերին¹: «Գոնիայի որբերը հասան, իսկ քանի մը օր առաջ ալ Կեսարիոյ Ս. Կարապետի որբերը եկան-միացան տեղիս Ամերիկեան որբանոցին: Որբերու հետ եկան նաև քանի մը ընտանիքներ Թալասէն:

Միս Լաքրըզ Թալաս վերադարձաւ, միս Իվիսին հետ մնացած որբերը փոխադրելու համար: Պատ. Թորոսն ալ պաշտօն ստանձնած է Եօզղատի որբերը Թալաս համա- խմբելու, վերջը ամեն մէկը այս կողմ ճամբայ հանելու համար: Երկու ամիսէն փոխադրութիւնները վերջացած պէտք է ըլլան: Հոս ամեն պատրաստութիւններ տեսնուած են արդէն»², - կարդում ենք թերթում:

Որբերին առնչվող արտասպալած լուրերից հետաքրքիր էր իր պարունակած տեղեկատվությամբ հետևյալը: Երուսաղէմից «Հուսաբեր» պարբերականին հայտնել էին, թե Նահիր Էլ Օմարից Երուսաղէմ փոխադրված 870 որբերը մեկ ամիս էր, ինչ հաստատվել էին տեղի հայկական վանքում «կանխաւ իրենց յատկացուելու համար պարպուած տրամադրելի գոյգ մը մեծ, բայց ոչ բաւարար թաղերու մէջ»³:

Այդ որբերին հատկացված սենյակները փոքր էին՝ չնայած այն հանգամանքին, որ ամեն սենյակում «գրեթէ քիթ քիթի, խիտ առ խիտ թխմուած էին 18-20 որբեր»: Ընդ որում, այդ սենյակները նրանց համար ծառայում էին թե՛ իբրև ննջարան, թե՛ իբրև ճաշարան⁴:

Հիշյալ որբանոցն ուներ իր սեփական 20 մահճակալով հիվանդանոցը, ինչպէս նաև մասնավոր բժիշկ: Աղջիկների ու

տղաների հիվանդանոցներն առանձին հարկաբաժիններում էին գտնվում⁵:

Որբերին տրվող կերակուրը և հացը բավարար էին, բայց սննդաբար չէին, թեև որբերը «չափազանց գոհ էին իրենց ներկայ վիճակէն»⁶:

«Նահիր Էլ Օմարի գաղթականները» թղթակցության մեջ ներկայացվում էր այդ բնակավայրում տեղակայված 2790 արևմտահայ տարագիրների վիճակը⁷: Նշվում էր, որ նրանց շարքերը գնալով նոսրանում էին մահացողների թվի ավելացման հետևանքով⁸: Մահանում էին հիմնականում սովից, քանի որ դադարեցվել էր անգլիական կառավարության կողմից նրանց նպաստ բաժանելու գործընթացը⁹: Բաղդադից, Միջագետքի հայերի կողմից, Լոնդոն ուղարկված Պ. Կարիբյանը Անգլիայի Գաղթային նախարարությանը փորձել էր ներկայացնել տեղի հայ գաղթականների խնդիրները⁶: Լոնդոնում էլ խոստացել էին Խորհրդային Հայաստանի հետ ճշտել, թե ի վիճակի էին հոգալ այդ փախստականների՝ իրենց երկիր տեղափոխելու ծախսը, որը կազմելու էր շուրջ 30.000 անգլիական ոսկի⁷:

«Ճակատամարտն» «Արմենիա» պարբերականից վերցրել էր «Գաղթականներուն համար» վերնագրով տեղեկատվությունը⁸: Փարիզում գործող «Գաղթականների սպասարկության» կենտրոնական մարմնում կամավոր աշխատում էին եվրո-

¹Նույն տեղում:

²Նույն տեղում:

³Նույն տեղում, 1922, թիվ 2960 («Նահիր Էլ Օմարի գաղթականները»):

⁴Նույն տեղում:

⁵Նույն տեղում:

⁶Նույն տեղում:

⁷Նույն տեղում:

⁸Նույն տեղում, 1922, թիվ 2868 («Գաղթականներուն համար»):

¹Նույն տեղում, 1922, թիվ 3378 («Անատոլիի որբերը Պեյրուք կը փոխադրուին»):

²Նույն տեղում:

³Նույն տեղում:

⁴Նույն տեղում:

պացի բարձրաստիճան կանայք¹: Այդ կառույցի Մարսելի մասնաճյուղում սպասարկվում էին Սիրիայից, Կիլիկիայից և այլ վայրերից գաղթած հայեր, որոնք «աչքի կամ ուրիշ հիւանդութեանց պատճառով կը ստիպուին մնալ հոս, կը վայելեն աջակցութիւնը այս բարեգործական մարմնին, որ, անոնց բժշկութեան և միւս պէտքերը հոգալէ վերջ, ճամբորդութեան դիւրութիւններ ալ կ'ընծայէ»²:

«Կես միլիոն գաղթականներու հոգը». այսպէս էր վերնագրված սեպտեմբերի 8-ին Աթենքից Լոնդոնի թերթերին ուղարկված և «Ճակատամարտում» արտատպված այս լուրը³: Նշվում էր, որ Աթենքում այս կես միլիոն գաղթականները ծանրացնում ու բարդացնում էին տեղաբնակների կյանքը⁴: «Ամեն օր նոր բազմութիւններ կը հասնին, մտահոգութեան մատնելով իշխանութիւնները, որոնք հազիւ չորաքէկ հաց մը կրնան տալ: Մելանիկի մէջ, ուր մօտաւորապէս 150.000 փախստականներ խոնուած են, ջուրի և ուտելիքի սպասիկ նեղութիւն կայ: Միւս կողմէ, ժանտախտի դէպքեր կը ծանուցուին: Կ'ըսուի, թէ քօլերա և թիֆիւս ալ ծագած են Պիրեոնի մէջ: Սամօսի մէջ 35.000 փախստականներ սովահար են: Բրիտանացի փոքրամասնութիւնը Փոքր Ասիայէն հեռացնելու թրքական քաղաքականութիւնը վճռապէս զլուխ հանուեցաւ: Իզմիրի քրիստոնէայ թաղերը գրեթէ սրբուած են: Ժողովուրդը կոտորուած, փախած կամ արքորուած է»⁵, - կարդում ենք թերթում: «Ականատեսները ի՞նչ կ'ըսեն Իզմիրի հրդեհի շուրջ» վերլուծականում նշվում էր, որ այդ հրդեհին, ամենայն

հավանականությամբ, տեղի էր ունեցել Մուստաֆա Քեմալի կարգադրությամբ 2 պատճառով.

1. Իզմիրը դարձնել գուտ թուրք ազգաբնակչություն ունեցող քաղաք՝ այդ նպատակով այրելով ու ոչնչացնելով քաղաքի եվրոպական և քրիստոնյաներով բնակեցված թաղամասերը,
2. Իզմիրում կազմակերպել քրիստոնյաների տների, խանութների, ունեցվածքի թալան՝ դրանով վճարելով քեմալական գործի «պաշըպօզուր» վարձկաններին¹:

«Փոխանակել, բայց ինչպէ՞ս» խմբագրականում, անդրադառնալով Իզմիրից հայերի և մյուս քրիստոնյաների տեղահանման խնդիրներին, թերթը գրում էր, որ դա Մուստաֆա Քեմալի և Միլլի կառավարության մշակած ծրագրի համաձայն էր տեղի ունենում²: «Միլլի իշխանութիւնը արդէն խօսքէն գործի անցած է և կ'ուզէ կատարուած իրողութեան առջեւ դնել աշխարհը: Իզմիրի հրկիզումէն և բնակիչներու նօսրացումէն յետոյ, մնացած անհամար բազմութիւնը, մեծամասամբ կիներ և մանուկներ, քշուեցան երկրէն դուրս: 18-45 տարեկան այրերը նախապէս տարուած էին ներս»³, - կարդում ենք այս խմբագրականում: Նշվում էր, որ թուրքական կառավարությունն ուզում էր քրիստոնյա ազգաբնակչությանը փոխանակել այլ երկրներում ապրող իսլամների կամ թուրքերի հետ: «Թուրքերը վճռած են Թուրքիան վերածել համասեռ կոտ

¹Նույն տեղում:

²Նույն տեղում:

³Նույն տեղում, 1922, թիվ 3015 («Կես միլիոն գաղթականներու հոգը»):

⁴Նույն տեղում:

⁵Նույն տեղում:

¹Նույն տեղում, 1922, թիվ 2999 («Ականատեսները ի՞նչ կ'ըսեն Իզմիրի հրդեհի շուրջ»):

²Նույն տեղում, 1922, թիվ 3018 («Փոխանակել, բայց ինչպէ՞ս»):

³Նույն տեղում:

գանգուածի մը: Այս երկրին մէջ եթէ պիտի գտնուին ուրիշ տարրեր, անոնք ալ պիտի նկատուին ոչ թէ ցեղագրական միութիւններ, այլ տարբեր դասանանքի թուրքեր: Ինչու թուրքիոյ մէջ բոլորը թուրք չկոչուին, Հայ կամ Յոյն կամ Հրեայ անուանուին: Կրօնը կրնայ տարբեր ըլլալ, իսկ ազգութիւնը մէկ է՝ թուրք»¹, - գրում էր թերթը:

«Ո՞ր տեղափոխել» խմբագրականում պարբերականն արծարծում էր հայ գաղթականների տեղափոխման խնդիրները²: «Գաղթէ գաղթ շատ են տարբերութիւնները: Այսպէս՝ Կիլիկիոյ օրինակը: Տասնեակ հազարաւոր ժողովուրդ շաբաթներով ծովերուն վրայ մնաց, որովհետեւ նախատեսւած վայրերը չուզեցին ընդունիլ գաղթականները կամ ընդունեցան աննշան մաս մը միայն: Երկար դիմումներէ և տառապանքներէ յետոյ կարելի եղաւ քանի մը հազար հոգի ցամաք հանել Կիպրոս, իսկ մեծամասնութիւնը՝ Սուրիա: Մաս մը գաղթականներ անցեր են ուղղակի Թրակիա»³, - կարդում ենք թերթում:

«Անատոլուէն հասած գաղթականները» լուրը տեղեկացնում էր, որ արևմտահայ գավառներից Կ. Պոլիս բերված հայերը հետզհետեւ պիտի փոխադրվեն Հունաստան և ուրիշ երկրներ⁴:

«1000 հայեր միայն» խմբագրականում անդրադառնում էին այն իրողությանը, որ Խորհրդային Հայաստանը, ելնելով թուրքիայում ստեղծված հանգամանքներից, թույլատրել էր ընդամենը 1000 հոգու տեղափոխվել հայրենիք⁵:

¹Նույն տեղում:

²Նույն տեղում, 1922, թիվ 2982 («Ո՞ր տեղափոխել»):

³Նույն տեղում:

⁴Նույն տեղում, 1922, թիվ 3041 («Անատոլուէն հասած գաղթականները»):

⁵Նույն տեղում, 1922, թիվ 3044 («1000 հայեր միայն»):

Թերթը դա առիթ էր համարում, որպէսզի Հայաստանը դառնար հարազատ կայանը «4 հովերուն ցրուած Հայերուն»¹:

«Որբերը կը փոխադրվին» լուրից տեղեկանում ենք հետևյալի մասին: «Պ. Քենետի, որ Լոնտոնի Լորա քաղաքապետի դստով որբանոց մը բացած է Պոլսոյ մէջ, իր որբերը փոխադրեց երեկ Քօրֆու: Ամերիկեան Նպաստամատոյցի որբանոցներն ալ պիտի փոխադրուին Պոլկարիա: Հաշիւ եղած է, որ որբերու Յունաստան և Պոլկարիա փոխադրութեամբ կարելոր չափով խնայողութիւն պիտի ըլլայ: Պոլկարիա պիտի կրնայ ընդունիլ 1000է աւելի որբ: Որբուհիներն ալ պիտի փոխադրուին մօտ առենէն»²:

«Որբուհիներն ալ պիտի փոխադրուին» լուրից տեղեկանում ենք, որ Կ. Պոլսից հայ որբերի՝ Հունաստան տեղափոխվելու գործը մոտեցել էր ավարտին, և տղա որբերին տեղափոխել էին Քօրֆու³: Ավարտին էր մոտենում նաև հայ որբուհիների փոխադրման գործը. «Դպրոցատէր Տիկնանց որբուհիներն ալ միասին պիտի տարուին»⁴:

Թերթն արտասուել էր «Թայմզ» պարբերականից դրա Լոգանի թղթակցի՝ «Հայ և հույն գաղթականները» վերնագրով հետևյալ հեռագիրը⁵:

«Յունաստանում կան 50.000ի չափ հայ գաղթականներ, որոնց կ'օգնէ նաեւ յոյն կառավարութիւնը՝ հակառակ իր միւս ստիպողական հոգեբուն: Այս գաղթականները գրկուած են սամեն բանէ, - ուտեստ, զգեստ եւ բնակարան: Ասոնք խնամելու

¹Նույն տեղում:

²Նույն տեղում, 1922, թիվ 3048 («Որբերը կ'փոխադրվին»):

³Նույն տեղում, 1922, թիվ 3065 («Որբուհիներն ալ պիտի փոխադրվին»):

⁴Նույն տեղում:

⁵Նույն տեղում, 1922, թիվ 3065 («Հայ և հույն գաղթականները»):

ամենամեծ դժուարությունը այն է, որ մեծ մասամբ կը բաղկանան կիներէ, տղոցմէ եւ ծերերէ:

Այժմ Յունաստան կը հասնին նաեւ 18.000 հայ որբեր, ու կը կարծուի, թէ ասոնք առաջին կարսուանն են այն 350.000 ժողովուրդին, զոր Եւրոպա պիտի ստիպուի խնամել յառաջիկայ ձմրան միջոցին:

Տոքթ. Նանսէն կ'ըսէ, թէ այս խնդիրը կը սպառնայ ամբողջ Մերձատր Արեւելքի ընկերային, քաղաքական եւ տնտեսական հաւասարակշռութեան: Աշխարհի միւս մասերը պէտք է անմիջական օգնութեան հասնին¹:

«Մելանիկի հայ գաղթականներու խնամարկությունը. ի՞նչ կերպով կ'օժանդակեն հայերն ու օտարները» հոդվածից տեղեկանում ենք, որ «Ճակատամարտի» թղթակիցը հանդիպել և գրուցել էր Մելանիկում տեղավորված հայ գաղթականների խնամատարական մարմնի տնօրէն Թ. Բոյաջյանի հետ: «Էրջինիս տրամադրած տեղեկատվության համաձայն՝ հունական կառավարությունը բարյացակամորեն էր տրամադրված հայ գաղթականների նկատմամբ: «Հայ գաղթականները քաղաքներու և գիւղերու մէջ կը վայելեն յոյն գաղթականներու հետ համահաւասար իրաւունքներ»², - ասում էր Թ. Բոյաջյանը:

Մելանիկում գործում էին ամերիկյան բարեգործական 3 կազմակերպություն՝ ԵԲԸՄ-ն, Ամերիկյան Նպաստամատուցը և Ամերիկյան Կարմիր խաչը³: Թ. Բոյաջյանը նշում էր, որ դրանցից վերջինը զբաղվում էր գաղթականների զգեստավորման հարցը լուծելով, ինչպես նաև՝ նրանց խնամքով, հիվանդների

¹Նույն տեղում:

²Նույն տեղում, 1923, թիվ 3082 («Մելանիկի հայ գաղթականներու խնամարկությունը. ի՞նչ կերպով կ'օժանդակեն հայերն ու օտարները»):

³Նույն տեղում:

բուժմամբ, մանուկներին ու ծերերին կաթ և այլ սննդամթերք բաժանելով. «Գաղթականներու կրթական ու աշխատանքական պէտքերու մասին առ այժմ ոչ մէկ ծրագիր ունի»⁴:

Ամերիկյան Նպաստամատուցի գործունեությունը Մելանիկում սահմանափակ էր: Այն Մելանիկում իր «ծախքով պիտի հիմնէր 100 անկողիննոց մայրանոց մը»⁵:

Մելանիկի Երիտասարդ քրիստոնյաների միությունն ստանձնել էր հայ գաղթական ուսանողների կրթական շահերի պաշտպանությունը՝ «երկրորդական վարժարան աւարտածները դրկելով Աթէնքի համալսարանը և ուսումնաձաքաւ պատանիներու համար բանալով իր երեկոյեան դասախօսութեանց դռները»⁶:

Հայ գաղթականների՝ Մելանիկի Խնամատարական մարմնի տնօրէնը թերթի թղթակցին վստահեցնում էր, որ ի սկզբանէ իրենց կառույցի ուշադրության կենտրոնում էր եղել հայ գաղթական ուսուցիչների, քահանաների և սպաների կացության բարվոքման խնդիրը՝ այդ նպատակով համագործակցելով հունական իշխանությունների հետ⁴: «Հէլլէն կառավարութիւնը պատրաստ է Թումայի գաղթ. կայանին մէջ շինուած 2 սենեակով ու 1 խոհանոցով տաղաւարներէն 10-15ը տրամադրել մեզի, մեր վաստակատրներու տեղաւորման համար»⁵, - ասում էր Թ. Բոյաջյանը: Բացի այդ՝ խոսք էր տրվել աշխատանք տրամադրել նրանց՝ մինչ այդ ապահովելով անհրաժեշտ հագուստով ու սննդամթերքներով⁶:

¹Նույն տեղում:

²Նույն տեղում:

³Նույն տեղում:

⁴Նույն տեղում:

⁵Նույն տեղում:

⁶Նույն տեղում:

Ազգային խնամատարությունն, այլ բարեսիրական կազմակերպությունների նման, հայ գաղթական ուսուցիչներին, բաժանաներին ու սպաներին նույնպես բաժանել էր սպիտակեղեն, կոշիկներ ու անկողին¹:

Նպատակ կար մեկ վայրում հավաքել հայ որբերին՝ նրանց համար այդ կացարանի ներքո բացելով նաև դպրոց: Հայ բարեգործական միությունն այդ գործը զուխ բերելու նպատակով իր պատվիրակին էր ուղարկել Սելանիկ²:

«Հայ գաղթական մանուկներու կրթութեան անյետաձգելի պէտքը լուրջ նկատողութեան առնուած է: Հայ խնամատարութիւնը մտադիր է, եթէ իր միջոցները ներեն, հաւաքելու մասնաւոր հաստատութեան մը մէջ բոլոր անհայր ու անմայր որբերը, սկսեալ օրոքոցի տարիքէն և հետզհետէ տեղի բաւակա՛նութեան չափով բարձրանալով մինչև 10-12 տարեկաններու:

Այս մասին պիտի դիմուի թէ՛ հելլէն կառավարութեան՝ հոգալու որբերու և պաշտօնեաներու սնունդը, թէ՛ Մելիսս անունով որբախնամ օրիորդաց ընկերութեան՝ տրամադրելու համար շէնքը, լոյսն ու ջեռուցումը, և թէ՛ Ամեր. Կ. խաչին՝ հոգալու համար որբերու և պաշտօնեաներու զգեստաւորումը, խնամատարութիւնը, բժշկական սպասարկութիւնը»³, - ասում էր Թ. Բոյաջյանը:

«Հայկական կյանք» բաժնի լուրերից մեկից տեղեկանում ենք, որ Կ. Պոլսում գտնվող որբերին Հունաստան տեղափոխելուց հետո, թեև հայկական որբանոցները դատարկվել էին, բայց դրանցում կրկին սկսել էին ժամանակավորապես տեղավորել արևմտահայ գավառից մայրաքաղաք հասնող որբերին⁴:

¹Նույն տեղում:

²Նույն տեղում:

³Նույն տեղում:

⁴Նույն տեղում, 1923, թիվ 3082 («Հայկական կյանք»):

Խնամատարության մարմնի տնօրենը պատրիարքարանին տեղեկացրել էր, որ գաղթականական կայաններում տեղավորված կամ փողոցներում թափառող հայ որբերի թիվը հասնում էր 900-ի, իսկ հայ գաղթականների թիվը՝ 3000-ի¹: «Պատրիարքարանը այս տեղեկագիրը ներկայացուցած է բարեսիրական այն օտար մարմնին, որ ասկէ առաջ Պոլիս հասած գաղթականներու բազմաթիւ զաւակներու մասին տեղեկութիւն ուզած էր»², - կարդում ենք թերթում:

«Որբերուն դաստիարակության խնդիրը» վերնագիրն ունեցող լուրը տեղեկացնում էր, որ Կ. Պոլսից և ընդհանրապես Թուրքիայից Ամերիկյան Նպաստամատույցի ենթակայության տակ գործող հայկական որբանոցների հայ որբերի՝ Հունաստան կամ Լիբանան փոխադրության գործը գրեթե ավարտված էր³: «Մանչ որբերէն զատ որբուհիներն ալ տարուած են Յունաստան: Բացի Դայրոցասէրի և Օրթաքէոյի որբանոցին որբուհիներէն, Գալֆաեան որբանոցէն ալ 16 որբուհիներ տարուած են»⁴, - գրում էր «Ճակատամարտի» թղթակիցը:

Ամերիկյան Նպաստամատույցի նախագահ դոկտոր Բարթոնը վստահեցնում էր, որ իրենք որեւէ առարկություն չունենին այն հարցում, թե հայ որբերը պետք է ստանային ազգային դաստիարակություն և հայեցի կրթություն⁵:

«Ռումանիա որբեր դրկելու խնդիրը» վերնագրով լուրը տեղեկացնում էր հետևյալի մասին⁶: «Երէկ Խնամատարութենէ տե-

¹Նույն տեղում:

²Նույն տեղում:

³Նույն տեղում, 1922, թիվ 3070 («Որբերուն դաստիարակության խնդիրը»):

⁴Նույն տեղում:

⁵Նույն տեղում:

⁶Նույն տեղում, 1922, թիվ 3078 («Ռումանիա որբեր դրկելու խնդիրը»):

ղեկացանք, թե Պոլսէն տարուած որբերուն թիւը 3500 է: Անոնք պիտի զետեղուին Աթէնք, Լաստրաքի և Քորֆու: Հետզհետէ հասած որբերով անոնց ընդհանուր թիւը պիտի բարձրանայ 15.000-ի: Ասոնք արհեստներով ալ պիտի զբաղին: Ջանք կը թափուի, որպէս զի մաս մը որբեր ալ Ռումանիա փոխադրուին, ուր պիտի տարուին արդէն Գուգլունճուքի Գարսիկեզեան որբանոցին սաները: Ասոնց կրթութեան և պահպանութեան մասին հարկ եղած աշխատութիւնները կատարուած են արդէն:

Խնամատարութիւնը սկսած է պատրաստել նաև գաղթականներու զաւակներու ցուցակը, որ պահանջուած էր պատրիարքարանէ: Ասոնք այն տղաքներն են, որոնց ծնողքները չեն կրնար հոգալ զիրենք: Յոյս կայ, որ ասոնց համար ալ կարգադրութիւն մը կըլլայ»¹:

«Քորֆուի որբերուն ողբալի վիճակը» թղթակցության մէջ փաստվում էր, թե «որբերու փոխադրութեան ձեւը վար չի մնար տարագրութենէ»²: Տեղի որբանոցում գտնվում էր 1100 որբ: Նրանցից 350-ը ուսանող էր³: Որբանոցի կենցաղային և սննդի կազմակերպման հարցերը լուծման կարիք էին գգում. «Մնունդի անբաւականութիւնը և մաքրութեան պէտքը քանիցս նկատողութեանը յանձնուած են որբանոցներու ընդհանուր տնօրէն պ. Նիլէստին»⁴: Աքիլլէսի պալատում տեղավորված 350 հայ որբ ուսանողների համար քուլեջի ծրագիր էին պատրաստել, բայց նրանց համար չէին ապահովել դասագործընթացի համար անհրաժեշտ ուսումնական կաւույք. «Դպրոցական ոչ մէկ պիտոյք կայ: Աշակերտը ծալասպստիկ

¹Նույն տեղում:

²Նույն տեղում, 1923, թիվ 3105 («Քորֆուի որբերուն ողբալի վիճակը»):

³Նույն տեղում:

⁴Նույն տեղում:

պիտի ուսանի, պիտի ուտէ, խմէ, պառկի նոյն տեղին մէջ: Որբերու մասին ոչ մէկ գործնական քայլ առնուած է նախապէս: Ամեն տեղ, ուր անոնք փոխադրուեցան, ենթակայ եղան դժուարութիւններու: Շատեր պալատին մէջ տախտակներու վրայ կը քնանան՝ առանց նոյնիսկ մաթրասի և ծածկոցներու»¹:

Թերթի թղթակիցը տեղեկացնում էր նաև, որ, չնայած Ամերիկյան Նպաստամատույցի գլխավոր վարիչների ազնիվ ու մարդասիրական բարձր վերաբերմունքին, նոյն կառույցի երկրորդական պաշտոնյաներից շատերը չարաշահում էին իրենց իրավասութիւնները: Խոսքը վերաբերում էր հայ որբուհիների խնամքի և կրթության կազմակերպման հարցերին²: «Պոլսէն վերջերս Աթէնք և անկէ Հոռոփոս թերակղզիի Ամալէօն որբանոցը փոխադրուած որբուհիներէն ոմանց կողմէ հոս հասած տեղեկութիւններէն կը հասկցուի, թէ անոնք խիստ դժբախտ վիճակի մէջ են: Մնունդի անբաւականութենէն գատ, կայ մանաւանդ մայրենի լեզուի գործածութեան արգելք: Յունարէն և անգլիերէն լեզուները պարտաւորիչ են: Իսկ ամենէն ծանրակշիռը սա է, թէ 13 տարեկանէն վեր որբուհիները կը հրավիրուին, եթէ Ամերիկա ազգական ունին, հոն մեկնելու և հակառակ պարագային, տուներու մէջ իբր սպասուհի ծառայելու»³, - կարդում ենք թերթում:

Արդէն 1923 թվականի հունվարի սկզբին «Անատոլուի գաղթը կշարունակվի» թղթակցության մէջ թերթի Բեյրութի թղթակիցը տեղեկացնում էր, որ արևմտահայ գավառից հայ գաղթականները շարունակում էին Հալեպի ու Մերսինի վրայով

¹Նույն տեղում:

²Նույն տեղում:

³Նույն տեղում:

հասնել Բեյրութ¹: «Եկողները զրկուած են ամեն բանէ: Հալէպի և այստեղի Ազգ. Միութիւնները վերակազմուած են և կ'աշխատին տեղաւորել գաղթականները: Թշուառութիւնը այնքան մեծ է, որ թափուած ջանքերը չեն բաւեր կարօտութիւնը մեղմելու: Բազմահազար գաղթականներ առանց պատասպարանի և ուսելիքի մնացած են: Տեղական օգնութիւնները կաթիլներ են միայն ծով կարիքին մէջ», - գրում էր լրագրողը²: Նա առաջարկում էր հայկական միութեան գաղութներին օգնութեան ձեռք մեկնել, ապա թե ոչ սպիտակ ջարդի գոհ էին դառնալու հայության վերջին բեկորները³:

«Գաղթականներու փոխադրությունը առժամապես կդադրի» թղթակցությունը արտաստւած էր «Դէյլի տելեգրաֆ»-ից⁴: Այդ թերթի Կ. Պոլսի թղթակիցը հաղորդում էր, որ 10 օրով դադարեցվել էր արևմտահայ գաղթից մայրաքաղաքում կուտակված հայ և հույն գաղթականների տեղափոխումը Սև ծովի եզերքներով դեպի այլ երկրներ⁵: «Ներկայիս Պոլսոյ մէջ 10.000 գաղթականներ եկեղեցիներու և կայաններուն մէջ խճողուած են: Ասկէ զատ տաժանելի ճամբորդութենէ մը վերջ ամեն օր երկաթուղիով մեծ թիւով հայ և յոյն գաղթականներ կը հասնին»⁶, - գրում էր թղթակիցը: Միաժամանակ տեղեկացնում էր նաև, որ Բոսֆորի սփերում կայանած հունական շոգենավերը առաջիկայում եւ շարունակելու էին փոխադրել

մնացած գաղթականներին¹: Նշվում էր նաև, որ միայն սեպտեմբեր ամսին Մերձավոր Արևելքի Ամերիկյան Նպաստամատուցը 2.000.000 դոլար էր ծախսել 17.000 հայ և հույն որբերին ու 165.000 գաղթականներին Հունաստան և Լիբանան (մասնավորապէս՝ Բեյրութ) փոխադրելու նպատակով²:

«Ամեն տեղ նույն տխուր պատկերը» վերլուծական հոդվածում Աթենքում հայ գաղթականների խնամատարության կապակցությամբ ստեղծված իրավիճակը բնորոշվում էր քառասային բառով³: Պատասխանատվությունը հոգւածագիրը հավասարապէս դնում էր Խորհրդային Հայաստանի ներկայացուցիչ Տ. Չալյանի, Իզմիրի նախկին առաջնորդ Ե. Դուրյան եպիսկոպոսի և Աթենքի Գաղթականական համաձայնագրովի վրա: «Դրամաբաշխութիւնը հիմնական դարման մը չէ երբեք: Անհրաժեշտ է կորույի միջոցներու մասին մտածել, տեւական սպորտստի պայմաններ պատրաստել»⁴, - այս առաջարկն էր անում լրագրողը: Նա վստահ էր, որ անհնար չէր ասվածի իրագործումը, եթե հաշվի առնվէր Ամերիկյան Նպաստամատուցի պատրաստակամությունն այս խնդրում: Կարևոր էր նաև այն հանգամանքը, որ Աթենքում հայկական ավանդական 3 կուսակցությունների կողմից հիմնվել էր ՀՕՄ-ի տեղական մասնաճյուղը⁵:

Հունական Լաբիսա քաղաքից «Գաղթականներու վիճակը Հունաստանի մէջ» վերնագրով «Ճակատամարտին» ուղարկված թղթակցության մէջ հունական կառավարության քաղաքականությունը հայ գաղթականների նկատմամբ բարյացա-

¹Նույն տեղում, 1923, թիվ 3105 («Անատոլուի գաղթը կշարունակվի»):

²Նույն տեղում:

³Նույն տեղում:

⁴Նույն տեղում, 1923, թիվ 3105 («Գաղթականներու փոխադրությունը առժամապես կդադրի»):

⁵Նույն տեղում:

⁶Նույն տեղում:

¹Նույն տեղում:

²Նույն տեղում:

³Նույն տեղում, 1923, թիվ 3113 («Ամեն տեղ նույն տխուր պատկերը»):

⁴Նույն տեղում:

⁵Նույն տեղում:

կամ բառով էր բնութագրվում¹: «Ամեն կերպ դիւրութիւններ կը տրուին անոնց: Հայկ. թաղին մէջ,- Զօքինիատեսայ տաղաւարներ, ուր կը պատսպարուին առժամաբար, առանց տան վարձք վճարելու, անկարող հայ գաղթականներ: 200ի մօտ հայութիւն մը կայ Լարիսայի մէջ: Շատ քիչերը միայն ապրուստ մը ճարելու ի վիճակի են: Մեծամասնութիւնը անգործ է և օգնութեան կարօտ: Կառավարութիւնը օրական 2 տրախմի նպաստ մը կուտայ մարդ գլուխ: Ասիկա մեծ բաւարարութիւն մըն է ամեն միջոցէ գուրկ գաղթականներուն համար», - կարդում ենք թերթում²:

«Բուենոս Այրես գաղթողներու ուշադրության» նամակով տեղի Գաղթային վարչությունը Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքարանին տեղեկացնում էր, որ հայ գաղթականների մէջ ծայր էր առել ալիք դեպի Արգենտինա³: Դա պայմանավորված էր այն հանգամանքով, որ լուրեր էին տարածվել, իբրև թէ Արգենտինայի կառավարության անունից առ այն, որ հայ գաղթականներին այդ երկրում տրվելու էին հողակտորներ՝ մինևույն ժամանակ նրանց ապահովելով աշխատանքով և նպաստով: Նամակագիրը պարզաբանում էր, որ այդ տեղեկատվությունը հեռու էր իրականությունից, որ արգենտինական կառավարությունը որևէ աջակցություն այդ պահի դրությամբ չէր խոստացել հայ գաղթականներին: «Բւրաքանչիւր գաղթական իր անձնական միջոցներուն ապաւինած՝ օրապահիկ մը ճարել աշխատելու է: Բնակարանի նուագութիւնը մանաւանդ կացութիւնը անտանելի դարձուցած է: Գաղթային կեդրոնը իր

անձուկ միջոցներով ամեն կարելին ի գործ կը դնէ նորահաս գաղթականները տեղափոխելու համար, սակայն կը հաղորդէ, որ եթէ արհեստ չունեցողներ և լեզուի անտեղեակ գաղթականութիւնը մեծ համեմատութիւն ստանայ, կացութիւնը անտանելի կը դառնայ»¹, - կարդում ենք թերթում:

1923 թվականի հունիսի 9-ին Փարիզից ուղարկված «Խորհրդակցություններ որբերու և գաղթականներու փոխադրության մասին» վերնագրով մասնավոր թղթակցության մէջ ներկայացվում էին Ֆրանսիայի մայրաքաղաքում Ամերիկյան Նպաստամատույցի ընդհանուր քարտուղար Չ. Վիքրիի և նույն կազմակերպության Եվրոպայի ներկայացուցիչ Պերրիի նախագահությամբ տեղի ունեցած խորհրդակցության արդյունքները հայ որբերի պատսպարման, փոխադրման, խնամքի ու դաստիարակության և առհասարակ հայ գաղթականների խնամատարությանն առնչվող խնդիրներին վերաբերող հարցերի կապակցությամբ²: Նշվում էր, որ Ամերիկյան Նպաստամատույցի կենտրոնը նույնպես գոհ չէր տիրող վիճակից: «Բոլորը համաձայն էին, որ թէ գաղթականները, թէ որբերը աստիճանաբար փոխադրուին Հայաստան, որքան կը թոյլատրեն պարագաները: Որբերէն պիտի դրկուին անոնք, որ լրացուցած են 14-15 տարին: Բարեգործականը արդէն վճռած է փոխադրել իր պահած 1500 որբերը և կ'ուզէ, որ Ամերիկեան Նպաստամատույցը հողագործական կրթութիւն տայ 16էն վեր 100 որբերու», - կարդում ենք թերթում³:

Չ. Վիքրին տեղեկացրել էր ներկաներին, որ Խորհրդային Հաստատնում առաջիկայում նոր շէնք չէին տրամադրելու նոր

¹Նույն տեղում, 1923, թիվ 3113 («Գաղթականներու վիճակը Հունաստանի մէջ»):

²Նույն տեղում:

³Նույն տեղում, 1923, թիվ 3120 («Բուենոս Այրես գաղթողներու ուշադրության»):

¹Նույն տեղում:

²Նույն տեղում, 1923, թիվ 3229 («Խորհրդակցություններ որբերու և գաղթականներու փոխադրության մասին»):

³Նույն տեղում:

որքանոցի համար և նույնիսկ նախկինում հատկացված շենքերն էին հետ վերցնում իբր պետական գործածության նպատակով: Նա վստահեցրել էր, որ հայ որբերին ճիշտ կլինեք Հունաստանից, Լիբանանից և այլ վայրերից տեղափոխելին Խորհրդային Հայաստան, իսկ գաղթականներին՝ նաև Հյուսիսային Կովկաս, Բայց՝ ոչ ավելի հեռու¹:

«Ճակատամարտը» նույն թղթակցության մեջ տեղեկացնում էր, որ Միացյալ Նահանգներում Նպաստամատույցին կից, Հենրի Մորգենթաուի նախագահությամբ, ամերիկացի և հայ անդամների մասնակցությամբ հիմնվել էր հայ որբերին ու գաղթականներին արհեստներ սովորեցնելու նպատակով կազմված մի մասնախումբ²: Նրանց գործունեության համար կար լուրջ մտավախություն. «Ամերիկացիները պատրաստ են խոշոր գումարներ տրամադրելու, եթե վստահ ըլլան, թե պիտի կրնան անխափան գործել Խորհրդային Հայաստանի մեջ³:

«Ճակատամարտը» տպագրել էր «Ռուսճուքի գաղթ. հանձնախումբին տեղեկագիրը»⁴: Ըստ այդմ՝ մինչև 1923 թվականի հունիսի կեսերը Ռուսաստանում ապաստանել էր ավելի քան 1300 հայ գաղթական, որոնցից 66-ը որբերն էին, ու գրեթե նույնքան էր այրիների և ծերերի թիվը⁵: «Մինչեւ վերջին տարիներս շարունակաբար ստոնցմե 600 անձի նպաստ տրուած է, իսկ սաո հասարակ ամենքին ալ փայտ տրուած է ամբողջ

ձմրան ընթացքին»¹, - կարդում ենք այդ տեղեկագրում: Կազմվել էր մի հանձնախումբ հայերի ջանքերով բժիշկ Մ. Գարաձյանի հսկողությամբ²: Մահերի թիվը 12 էր եղել հիվանդանոցում և տներում, իսկ ծնվողները շուրջ 35-ն էին³: Գործում էին նաև ծերանոց 120 անձով ու 45-50 գաղթական աշակերտներով ազգային վարժարան⁴:

1923-1924 թվականներին «Լուրեր Հայաստանեն» բաժնում «Ճակատամարտը» պարբերաբար արտատպում էր «Խորհրդային Հայաստան» թերթից լրաքաղ՝ ներկայացնելով բնակչությանը մտահոգող կենսական կարևորությամբ խնդիրները և որոշակի տեղեկատվություն դրանց լուծման նպատակով կատարված աշխատանքների մասին, որն, իդեպ, Խորհրդային Հայաստանում վարդապոյն ակնոցից նայելով էին ներկայացնում⁵: Այդ հրապարակումների մեջ արդեն շատ քիչ տեղեկատվություն կար որբերի և գաղթականների հիմնահարցերի մասին: «Հայկական կյանք» բաժնում «Հայաստանի վիճակը» լուրից կրկին կեղծ տեղեկատվություն էին ստանում հայրենիքից⁶: Էջմիածին՝ եպիսկոպոս ձեռնադրվելու նպատակով մեկնած Գևորգ Ասլանյանը, վերադառնալով Կ. Պոլիս, ասում էր, թե Հայաստանի վիճակը գոհացուցիչ էր, իսկ սովի երկյուղը փաքատված էր, ու ժողովուրդն էլ նվիրված էր խաղաղ աշխատանքին⁷: Թղթակցություններից մեկում նշվում էր, որ հունիսի 30-ին Երևանում հարկային հանձնաժողովի խորհրդակ-

¹Նույն տեղում:

²Նույն տեղում:

³Նույն տեղում:

⁴Նույն տեղում, 1923, թիվ 3229 («Ռուսճուքի գաղթ. հանձնախումբին տեղեկագիրը»):

⁵Նույն տեղում:

¹Նույն տեղում:

²Նույն տեղում:

³Նույն տեղում:

⁴Նույն տեղում:

⁵Նույն տեղում, 1923, թիվ 3305 («Լուրեր Հայաստանեն»):

⁶Նույն տեղում, 1922, թիվ 3064 («Հայաստանի վիճակը»):

⁷Նույն տեղում:

ցությանը մասնակցել էին գավառների գործադիր կոմիտեների նախագահները¹։ Կոստայքի շրջանի պատգամավորի գեկուցումից պարզվում էր, որ այդ տարածքի գյուղերում ցրտահարվել էր ցորենի ցանքի մեծ մասը²։ Ցրտահարվել էր Հրազդանի գավառակի աշնանացանը, իսկ Բաշգատնիում այդ աղետին գումարվել էր ծղրիդների պատճառած վնասը³։ Լոռիում կարկուտից ու հեղեղներից վնասվել էր գյուղերի գրեթե կեսը⁴։ Լրաքաղի մեկ այլ նյութից տեղեկանում ենք, որ հացահատիկի գնի անկման հետևանքով ծանր կացություն էր ստեղծվել գյուղացիների համար⁵։ Հունվար ամսվանից սկսած՝ փակվել էին 400-500 տուն ունեցող գյուղերի մասնավոր խանութները, և բնակիչները 1 տուփ լուցկի գնելու համար տասնյակ վերստ էին ոտքով կտրում՝ քաղաք հասնելու նպատակով⁶։ Բացի դա՝ գյուղացիները 1 կանգուն կտավի համար տալիս էին 1 փութ ցորեն⁷։

Վերոհիշյալ լրաքաղին «Ճակատամարտը» կցել էր նա մի արտատպված լուր, որն ուղարկել էր «Մարտակոչի» Ալեքսանդրապոլի թղթակիցը⁸։ Նա հաղորդում էր, որ իրենց գավառում շատ բնակավայրերում բերքի չէին սպասում⁹։ Առաջին գավառամասի մի շարք գյուղերում 1 ամիս առաջ էին ցանքերը ոչնչացել հեղեղների պատճառով, իսկ երկրորդում բնակչու-

թյանը Նպաստամատույցն էր կերակրել վերջին 2 ամսվա ընթացքում. «Չքսությունը սարսափելի է։ Մարդիկ գրեթե մերկ են»¹։ Թղթակիցը գրում էր, որ 6-րդ գավառամասի Թալի-նի շրջանում, որտեղ բնակչության մեծ մասը տաճկահայեր էին, երաշտն ու դաշտամկներն էին վնասել արտերին²։ «Եթե շուտափոյթ օգնություն չհասնի, արտագաղթը կը սկսի, և կարելի չըլլար առաջքն առնել։ Առանց ստոր ալ, վերջերս շատ-ցած են դիմումները՝ Հիւսիսային Կովկաս և նոյն իսկ Ամերիկա երթալու համար»³, - եզրակացնում էր թերթի աշխատակիցը։

1922-1923 թվականներին պարբերականն անդրադառնում էր նաև ցեղասպանությունից մազապուրծ հայության բռնի և ինքնակամ ուժացման խնդիրներին։ Ասենք՝ «Ամեն դուռ կփակեն» վերնագրով խմբագրականում թուրքական «Իլերի» պարբերականում տպագրված հոդվածն էր մեջբերում «Ճակատամարտը»⁴։ Այնտեղ գրել էին, թե Անատոլիայի հայերը խելքի էին եկել ու գտել էին փրկվելու ուղիղ ճանապարհը, քանի որ «պնդում» էին հետևյալը.

- « 1. Անատոլի մեջ Գրիգորեան (Լուսաուրչական) քրիստոնեաները ոչ մեկ կապ ունին հայութեան եւ հայ լեզուին հետ,
2. հայ սզգ մը կայ, բայց չկայ հայկական հայրենիք,
3. հայերը ոչ մեկ տեղ մեծամասնութիւն ունին, մեծամասնութիւն ունեցող Հայերը կը գտնուին Պարտիզակ, Սասուն եւ Զեյթուն, բայց անոնք ալ փոքր զիւղեր են,

¹Նույն տեղում։

²Նույն տեղում։

³Նույն տեղում։

⁴Նույն տեղում։

⁵Նույն տեղում, 1923, թիվ 3305 («Լուրեր Հայաստանեն»)։

⁶Նույն տեղում։

⁷Նույն տեղում։

⁸Նույն տեղում։

⁹Նույն տեղում։

¹Նույն տեղում։

²Նույն տեղում։

³Նույն տեղում։

⁴Նույն տեղում, 1922, թիվ 2859 («Ամեն դուռ կփակեն»)։

4. այսօր Հայ կոչուած մարդոց շատերը, բուն թուրք ցեղէ սերած ըլլալով, հազար տարի առաջ Գրիգորեան (Լուսաւորչական) կրօնքը ընտրուած են,

5. ոչ մէկ ուժ մեր կրօնէն չի կրնար բաժնել մեզ, սակայն մեր թրքութիւնն ալ նուիրական է»¹:

Խմբագրակազմը վստահ էր, որ այս տեղեկատվությունը ծայրից ծայր հերյուրանք էր, քանի որ դարեր շարունակ Թուրքիայի իշխանությունները ցանկացել էին կայսրության բոլոր ազգերին ձուլել թրքության մեջ: Անհրաժեշտության դեպքում օգտագործել էին յաթաղանք և այլ գէնքեր:

Մուղղոսի զինադադարից հետո թուրք պաշտոնյաները նոր քաղաքականություն էին մշակել: «Ատեն մը «ազգով Հայ, Յոյն, Հրեայ, քայց օսմանեան քաղաքացի» կ'ըսէին. այսօր ոչ ուրիշ ազգ, ոչ իսկ լեզու կայ, բացի Թուրքէն և թուրքերէնէն. կան միայն տարբեր կրօններ,- իսլամ և քրիստոնեայ,- իսկ այդ կրօններուն մէջ ալ տարբեր դասանանքներ,- Գրիգորեան, Կաթոլիկ և Բողոքական: Թուրքիոյ վարիչները մէջտեղ կը հանեն իրենց թաքուն ծրագիրները՝ միանգամ ընդմիջտ ազատելու համար «փոքրամասնութեանց» հոգէն»², - գրում էր թերթը:

«Ճակատամարտը» տպագրել էր նաև «Իլերի» պարբերականի վերոհիշյալ հոդվածը՝ իբրև վերնագիր ընտրելով՝ «Անատոլուի մէջ հայերը կը թրքացնեն»³: «Իլերի» թերթը գրում էր, թե իրենց խմբագրությունն Անատոլիայի տարբեր մասերում ապրող հայերից հանրագրություն էր ստացել, որի մէջ նրանք ասում էին հետևյալը: «Բուն Անատոլուի մէջ ապրող Լուսա-

ւորչական քրիստոնեաները հայութեան և հայ լեզուին հետ ոչ մէկ առնչութիւն ունին: Այդ վայրերու իսլամն ալ, օրթօտոքսն ալ և Հայր թուրքերէն կը խօսին: Մանաւանդ Հոռմի ենթակայ Հայերուն մէջ հայ լեզուն մուտք գտած չէ: Մեր եկեղեցիներուն և ժողովներուն մէջ մեր խօսած լեզուն գուտ թուրքերէնն է: Բարոյական աւանդութեանց և սովորութեանց տեսակէտով ալ ուրիշ Թուրքերէ մենք ունենք և տարբերութիւն չունինք»⁴:

Սփյուռքի համայնքներում ապաստանած գաղթականներին և որբերին էլ սպառնում էր մայրենի լեզուն և ազգային ավանդույթները մոռանալը: Թերթում բուզմաթիվ հրապարակումներ կան այս շեշտադրմամբ: Օրինակ՝ «20.000 հայ երեխաներ անգլերեն կ'սովորեն» լուրով «Ճակատամարտը» տեղեկացնում էր, որ Հայաստանում Ամերիկյան Նպաստամատույցի որբանոցներում 20.000 որբեր անգլերեն էին սովորում: «Իրաքանչիւր երախայ պէտք է նախ և առաջ սորվի իր մայրենի լեզուն և յետոյ ռուսերէնը: Եթէ բաւական յառաջդիմեն այս լեզուներուն մէջ, այն ատեն թոյլ կը տրուի, որ սորվին նաև անգլերէնը»⁵, - գրում էր թերթը:

Բնօրրանից արևմտահայության տեղահանման, ցեղասպանության, ուժացման քաղաքականությունը շարունակվում էր նաև քեմալական Թուրքիայում: «Բիզա Նուր բեյի հայտարարությունները» նյութում «Ճակատամարտը» ներկայացրել էր Լոզանի խորհրդածրոյից հետո սղոք քաղաքում թուրք պատվիրակ Բիզա Նուր բեյի ասուլիսի ուշագրավ հանգամանքները⁶:

¹Նույն տեղում:

²Նույն տեղում:

³Նույն տեղում, 1922, թիվ 2859 («Անատոլուի մէջ հայերը կը թրքացնեն»):

¹Նույն տեղում:

²Նույն տեղում, 1922, թիվ 2913 («20.000 հայ երեխաներ անգլերեն կ'սովորեն»):

³Նույն տեղում:

⁴Նույն տեղում, 1922, թիվ 3064 («Բիզա Նուր բեյի հայտարարությունները»):

«Կ'ըսեն, որ մենք կը վտարենք Հայերը: Ասիկա ճիշդ չէ: Գալով հայ որբերուն, ահաւասիկ տեղի ունեցածը: Ամերիկացի միսիօնարներ, որոնք որբերը խնամելու հոգը ստանձնած էին, խիստ ցրուած որբանոցներուն ծախքը խնայելու մտքով, բոլոր այդ որբերը Պէրու¹ համախմբելու արտօնութիւն խնդրեցին մեզմէ: Մենք անպատեհութիւն չտեսանք այդ խնդրանքին գոհացում տալու մէջ»², - ասում էր Նուր բեյը: Անդրադատնալով ազգային փոքրամասնությունների փոխանակման նախագծին՝ նա նշում էր, որ Թուրքիայից արտասահման տեղահանվող հայերի ու հույների փոխարեն Մակեդոնիայից և Թրակիայից Թուրքիա պետք է փոխադրվեին խլամ դավանող 400.000 անձինք, որոնց պետք է, այդ ծրագրի համաձայն, տեղավորեին հայերից և հույներից դատարկված բնակավայրերում³:

Միննույն ժամանակ «Հակատամարտին» ուղարկված «Տեսակցություն մը Խորհրդ. Հայաստանի ներկայացուցիչ պ. Ա. Բեկգադյանի հետ հայկական դատի մասին» վերնագրով մասնավոր թղթակցության մէջ ներկայացվում էին թերթի թղթակից Ա. Պատրիկի հարցազրույցի մանրամասները 1922 թվականի ապրիլին Ջենովայում տեղի ունեցած խորհրդակցության ԽՍՀՄ պատվիրակության անդամներից Խորհրդային Հայաստանի ներկայացուցիչ Ալեքսանդր Բեկգադյանի հետ³: Պաշտոնյան ասում էր, որ այն օրերին Հայաստանում ապաստանել էր 250.000 արևմտահայ գաղթական⁴: «Մեր երկրի տնտեսական այս ծանր ճգնաժամին մէջ ահազին բեր մը

կը կազմեն անոնք, և ներկայ կացութեան պատճառներէն մին է այդ խճողումը: Հայաստան իր ներկայ սահմաններուն մէջ ի վիճակի չէ զանոնք պարփակելու: Մեր կառավարութիւնը կը խորհի յարմար առենին հասկացողութեան մը գալ Տաճկաստանի հետ, այդ հարցը կարգադրելու համար բարեկամական ճամբով, առանց գրգռելու ազգայնական զգացումները: Համաժողովի ընթացքին, երբ նկատի առնուին երկիրներու տնտեսական դրութիւնը վատթարացնող շարժառիթները, Հայաստանի համար իբրեւ առաջին պատճառ երեսան պիտի գայ ստուար գաղթականութեամբ իր խճողուած ըլլալը, որով հարց պիտի ծագի թրքահայ գաղթականութիւնը իր բնակավայրերը վերադարձնելու մասին: Այդ պարագային մենք կրնայինք ուղղակի բանակցութեան մէջ մտնել թուրք պատուիրակութեան հետ եւ համաձայնութեան մը գալ, բայց դժբախտաբար համաժողովը չէ ընդունած անոնց մասնակցութիւնը»¹:

Ահա այսպիսի լոռոված պատասխան էր տվել Ա. Բեկգադյանն այն հարցին, թե մտադի՞ր էր Խորհրդային Ռուսաստանն իր ազդեցությունը գործադրել ի նսլաստ հայության դատի²:

¹Նույն տեղում:

²Նույն տեղում:

³Նույն տեղում, 1922, թիվ 2873 («Տեսակցություն մը Խորհրդ. Հայաստանի ներկայացուցիչ պ. Ա. Բեկգադյանի հետ հայկական դատի մասին»):

⁴Նույն տեղում:

¹Նույն տեղում:

²Նույն տեղում:

Ի մի բերելով մեր այս ուսումնասիրության արդյունքները՝ փաստենք հետևյալը.

- գաղթականների և որբերի հիմնախնդիրները գտնվել են «Ճակատամարտ» օրաթերթի ամենօրյա ուշադրության կենտրոնում,
- «Ճակատամարտը» ոչ միայն պարզապես նկարագրել է գաղթականների և որբերի դրությունը, ոչ միայն ներկայացրել է նրանց կենսապայմանների և ապրելակերպի պարզ նկարագրությունը, այլև վերհանել է այս խավին պատկանող մարդկանց սոցիալապես ծառայած խնդիրներն ու դրանց պատճառները,
- պարբերականը բացեիքաց խոսել է թուրքական իշխանությունների կողմից հայ գաղթականների և որբերի նկատմամբ մշակած անտարբեր ու նրանց ֆիզիկական ոչնչացմանը միտված հայաստան քաղաքականության մասին,
- թերթը վկայել է ցեղասպանությունից մազապուրծ հայ գաղթականների և որբերի ունեզրկման, ինչպես նաև բռնի կրոնափոխման և նրանց կամքին հակառակ՝ թուրքացման դեպքերի մասին, ընդ որում՝ խոսել է փաստերով և օրինակներ բերելով,
- Հայաստանում խորհրդային կարգերի հաստատումից, Թուրքիայի Հանրապետության հիմնադրումից և այդ երկրում ստեղծված նոր հայ ժողովրդի հա-

մար առավել անբարենպաստ ու հայաջինջ պետական քաղաքականության ընդունումից հետո «Ճակատամարտն» այլևս դադարել է սեփական հրապարկումներով հանդես գալ մասնավորապես իշխալ կարևոր հիմնահարցերի վերաբերյալ բավարարվելով լոկ խորհրդային Հայաստանի պարբերականներից արտասպումներով, որոնք, բնականաբար, արտացոլել են խորհրդահայ իրականությունն այնպես, ինչպես պարտադրվել է ԽՍՀՄ կենտրոնական իշխանությունների կողմից,

- ինչ վերաբերում է քեմալական Թուրքիայում հայ որբերի և գաղթականների խնդիրների լուսաբանմանը, ապա «Ճակատամարտն», ստեղծված քաղաքական հանգամանքներում և կրկին վերահաստատված գրաքննության պայմաններում, արդեն անկարող էր արտահայտել մեր ժողովրդին մտահոգող բոլոր, այդ թվում նաև որբերի ու գաղթականների հիմնահարցերի վերաբերյալ սեփական տեսակետներն ու մոտեցումները,
- «Ճակատամարտն» իր հրապարկումների միջոցով պատկերացում է տվել ոչ միայն Թուրքիայում հայ գաղթականների և որբերի հանդեպ եղած վերաբերմունքի և տարվող պետական քաղաքականության, այլև Հայաստանի Առաջին հանրապետությունում և հետագայում խորհրդային Հայաստանում մշակված և իրագործվող ծրագրերի մասին՝ ցույց տալով, որ հայկական 2 պետություններն էլ սրտացավ են եղել գաղթական ու որբ դարձած իրենց հայրենակիցների նկատմամբ և իրենց սուղ միջոցներով ձգտել են

թերևսցնել նրանց խնդիրները՝ վերջիններին ներառելով հասարակական կյանքում և այդ նպատակը կենսագործելու համար համագործակցելով հայկական և օտարերկրյա բարեսիրական կառույցների ու կազմակերպությունների հետ,

- թերթի տեսադաշտից չեն վրիպել նաև հայկական գաղթօջախների կողմից հանուն հայ գաղթականների և որբերի արված ձեռնարկները, որոնք, սակայն, չեն խանգարել «Ճակատամարտի» խմբագրակազմին մատնանշել նկատվող թերություններն ու բացերը:

ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐ

Ա	Գրիգորյան 175, 176
Ազատյան Տիրուհի 47, 48, 49, 50, 51	Գևորգյան Կարո 45, 46
Աղբյուր Սերոբ 42	Գևորգյան Պ. 53
Անդրանիկ 42	Դ
Ասլանյան Գևորգ 173	Դերոյի սղա 134
Ասլանյան Մանուկ 7	Դուրյան Ե. 168
Ավետիսյան Սուրեն 84	Դուրյան Ղևոնդ 69
Առյան 64	Ե
Բ	Եփրեմյան Փառանձեմ 17
Բագրունի Հ. 98, 100, 101, 104, 106	Է
Բակու. քեկ 133	Էհմարտ Հ. 125, 126
Բարթոն 165	Էնվեր 104
Բեկզադյան Ալեքսանդր 178, 179	Թ
Բիշ 91	Թալեաթ 16, 104
Բշարի Չաթո 133	Թորոս 155
Բոյաջյան Թ. 161, 162, 163, 164	Լ
Բրայս Ջեյմս 33, 138	Լաքրոզ 155
Գ	Լուկաշին (Սրապիոնյան) 126
Գաբրիկյան Կարապետ 146, 147	Լյաո Մարսել 137
Գասպարյան Շահեն 71	Լորա 160
Գարագաշ Ե. 126	Խ
Գարաճյան Ս. 172	Խալաֆ 135
Գյուլբենկյան Գալուստ 121	Խանկարյան Կարեն 36

Խաչատուրյան Գարեգին 142, 148
 Խաչատուրյան Հարություն 150
 Խատիսյան Ալեքսանդր 92
 Խոսրովյան Հմայակ 33

Կ
 Կարիբյան Պ. 156
 Կուլիկսան բեկ 135

Հ
 Համբարձումյան Ս. 126
 Հասան աղա 68
 Հարությունյան Վահան 32, 94, 95
 Հյուսեին աղա (Տախմանիսցի) 136
 Հյուսեին փաշա (Քյոո) 135
 Հոխիկյան Վաղարշակ 98, 131

Ղ
 Ղազարոս 14

Ս
 Սաթևույան Հմայակ 34
 Սանուկյան Հ. Ս. 93
 Սարտիկյան Վրթանես 7,
 Սաքսապետյան Ա. 36
 Մելքոնյան Ռուբեն 36
 Մեսիա 64

Մեքեֆին Մաթե 151, 154
 Միլա 125
 Միլոան 138
 Միսաքյան Շավարշ 7,
 Մորգենթաու Հենրի 138, 171
 Մուամմեր 147
 Մուսա բեկ 134

Ն
 Նազարեթյան Պ. 128
 Նանսեն 161
 Նեպ Մաք 118
 Նիհատ Ռեշատ բեյ 138
 Նիլենտ 166
 Նիո բեկ 134

Շ
 Շահլամյան Գ. 55
 Շեյխի աղա 133
 Շիրակունի Վազգեն 41, 42, 43, 44, 51, 52, 53

Զ
 Զալյան Տ. 168
 Զաքրյան Առաքել 79
 Զիչերին Գեորգի 128

Պ
 Պալթանյան Սուրեն 22, 23
 Պատրիկ Ա. 147, 178

Պեզճյան Զենոբ 74
 Պետերխանզադաներ 133
 Պետրոսյան Ս. 60, 61, 93
 Պերրի 170
 Պողոս Նուբար 42

Զ
 Զեմալ 138
 Զեմիլ 133

Ռ
 Ռշտունի Սամվել 59

Ս
 Սահակյան Ավետիս 91
 Սադյան Գրիգոր 87
 Սամարցն 104
 Սայեղյան 74
 Սարունի Սարգիս 39
 Սարթիպ 134
 Սաֆրաստյան Արամ 60
 Միրունի (Ճուլյան) Հակոբ 6
 Սվաճյան Միքիան 64
 Ստեփանոս 146
 Սրենց Սուրեն 56, 57, 122

Վ
 Վանփուշ 102
 Վեհունի Արսեն 69
 Վիքրի Զ. 145, 170, 171

Վրացյան Սիմոն 83
 Վուլի Էդիթ 145

Տ
 Տաթևիկ 44
 Տեյր-Եղիայան Զավեն 24, 37, 54, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 76, 77, 78, 79, 81, 82, 145

Ը
 Ըրզա Նուր բեյ 177, 178
 Ըոլլոտ (Ռոլանդ) 118

ՌԻ
 Ռուկկեր 91

Ք
 Քաջագնունի Հովհաննես 91
 Քեմալ Մուստաֆա 27, 130, 144, 158
 Քենեդի 160
 Քոթանցի տոհմ 133

Օ
 Օսյան Երվանդ 64

Ֆ
 Ֆատուլայի աղա 134
 Ֆերիտ փաշա 73

ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐ

Ա	Անտոնյանց վանք 148
Ադաբազար 9, 12, 13, 140	
Ադսնա 12, 37, 131	Աշտարակ 99, 100, 102
Աթենք 82, 150, 157, 162, 166, 168, 169	Ապաղա 135
Ալաշկերտ 135	Ավանդ 136
Ալեքսանդրապոլ 85, 86, 98, 99, 103, 104, 105, 108, 109, 120, 124, 125, 174	Ատրպատական 84, 93
Ալեքսանդրեոս 39	Արաբկիր 144
Ալեքսանդրիա 116	Արագոյայան 127
Այուր 136	Արարատ 135
Աջավազ 135	Արզենտինա 170
Ախլաթ 132, 133	Արիֆյե 9
Ադրակ 139	Արճակ 136
Ադրամար 136	Արմավիր 24, 129
Ամասիա 139, 149	Արտամետ 136, 137
ԱՄՆ 38, 67, 81, 93, 125, 126, 130, 143, 146, 150, 153, 167, 171, 175	Արփաչայ 91
Այգեստան 136	Արենյան Հայաստան 35, 85
Այնալը Չեշմե 148	Արևմտահայաստան (Արևմտյան Հայաստան, Էրզիր, Երկիր) 24, 38, 56, 68, 69, 89, 93, 96 116, 139, 140, 144, 153
Այնթապ 24, 38, 151	
Անատոլու (Անատոլիա) 56, 80, 115, 139, 140, 144, 154, 155, 159, 167, 175, 176	Բ
Անգլիա 38, 156	Բաղուրա (Պաղուրա) 112
Անդրկովկաս 128	Բագրևանդ 98
Անտիոք 25	Բաթում 99, 109, 116, 125, 128
	Բաղդադ 64, 70, 93, 152, 154, 156
	Բաղեշ 131, 132, 135

Բայազետ 135	Գ
Բաշգառնի 173	Գաթնա 9
Բաշկալա 136	Գավաշ 137
Բասեն 65	Գարակ-Կոլոնցի 99
Բասրա 112	Գարաշիյակ 103, 105
Բարդուղ 135	Գատրգյուղ 45, 47, 148
Բարթոն (Պարթոն) 40	Գերմանիա 38, 81
Բաքով (Պաքով) 122	Գյուգալգատե 132
Բաքու 35, 36, 99, 100, 127	Գուլեղի 41, 56, 123
Բաքուբա (Պաքուբա) 127	Գուգկունճուք 165
Բելգիա 121	Գումգափու 148
Բելլուր 39, 151, 152, 154, 155, 167, 168, 177	Դ
Բերա 43, 44	Դամասկոս 39, 150
Բերդի թաղ 103, 133	Դավալու 104
Բերկրի 136	Դատվան 133
Բիթլիս 27, 139	Դարաշիյակ 125
Բոթուշա (Պոթուշա) 122	Դեր Զոր 152
Բուլու-Դուգլե (Պուլու-Տիգլե) 140	Դերջան 65
Բոհտան 133	Դիարբեքիր 64, 139
Բոստոն 120	Դիլիջան 99, 100, 103, 105
Բոսֆոր 168	Դյորթյոլ (Տեօրթ Եօլ) 38, 150
Բրայիլա (Պրայիլա) 122	Ե
Բուենոս Այրես 169	Եգիպտոս 38, 93, 130
Բուլղարիա 81, 93, 117, 141, 160	Եկատերինոպոլ 129
Բուքրեշ (Պուքրեշ) 122, 123	Եվրոպա 161, 170
Բուքովինա (Պուքովինա) 122	Երուսաղեմ 112, 154, 155
Բուլանուխ 134	

Երևան 35, 98, 99, 100, 101,
102, 103, 104, 105, 108, 117,
120, 124, 125, 173

Զ

Զեյթուն 175
Զիլանի ձոր 135
Զոնկուլտաք 139

Է

Էնկյուրի 30, 115, 144, 149
Էջմե 11
Էջմիածին 85, 99, 100, 101,
102, 103, 105, 125, 173
Էսկիշենիք 143, 144
Էրզրում 27
Էրունի 132

Ը

Ըոզախ 134

Թ

Թալին 174
Թախտալու 132
Թավրիզ 126, 127, 131
Թեղուտ 132
Թիմար 136
Թիֆլիս 88, 91, 92, 99, 125, 128,
129
Թոքատ 139

Թրակիա 138, 141, 159, 178
Թումսկա 162
Թուրքիա 4, 6, 14, 17, 20, 26 27,
28, 29, 35, 36, 37, 38, 72, 73, 82,
89, 90, 96, 107, 113, 138, 139,
141, 148, 153, 159, 160, 164,
175, 176, 177, 178, 180, 181

Ի

Իգդիր 103, 105
Իզմիր 130, 132, 157, 158, 168
Իմանշալու 103
Իջևան 103
Իսկենտերուն 150
Իտալիա 121

Լ

Լաթաքիա 153
Լաստրաքի 165
Լարիսա 169
Լիբանան 37, 38, 150, 154, 164,
168, 171
Լիմ 136
Լոզան 29, 128, 160, 177
Լոնդոն 156, 160
Լոռի 173

Խ

Խաազյուղ 47, 48, 49, 134, 148

Խարբերդ 14, 15, 35, 130, 139,
145, 152, 154
Խարդկող 132
Խիզան 132
Խնուս 65
Խոշաք 136
Խորհրդային Հայաստան 81,
108, 109, 110, 111, 117, 118,
119, 120, 121, 123, 124, 126,
127, 128, 129, 130, 153, 156,
159, 160, 168, 171, 172, 173,
177, 178, 179, 181
Խորհրդային Ռուսաստան
128, 172, 179
ԽՍՀՄ 178, 181
Խվներ 134
Խույթ 134
Խույթի դաշտ 134

Ս

Սադկանց լեռներ 135
Սդակ 132

Վ

Վալսաց 122
Վառկատ 137
Վարին 35, 65, 66
Վարձկան 137
Վարմիր վանք 65
Վարս 27, 85, 91, 99, 108

Վեյվե 11
Վեսարիա 155
Վիլիկիա 24, 26, 27, 28, 36, 37,
62, 82, 96, 113, 116, 121, 130,
131, 138, 154, 157, 159
Վիպրոս 159
Վծալի 104
Վծվակ 132
Վոնիա (Վոնիա) 8, 9, 10, 132,
134, 155
Վոնստանցա 122, 123
Վովկաս 36, 83, 84, 98, 118,
119, 120, 125, 141
Վոտայք 173
Վորդվաց լեռներ 133
Վ. Պոլիս 4, 6, 8, 12, 13, 22, 33,
36, 37, 38, 40, 45, 47, 48, 55, 56,
57, 58, 60, 62, 66, 67, 70, 72, 75,
78, 79, 93, 94, 106, 116, 121,
122, 123, 130, 138, 140, 141,
142, 143, 144, 145, 146, 148,
159, 160, 164, 165, 166, 167,
168, 169, 173
Վտուց անապատ 136
Վուբան 128

Հ
Հալալ Օղլի 104
Հալեպ 22, 38, 39, 93, 143, 146,
151, 152, 153, 167

Հաճն 38
 Հայաստանի Առաջին
 հանրապետություն 25, 62, 83,
 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92,
 93, 94, 95, 96, 97, 98, 100, 101,
 102, 104, 107, 181
 Հայոց ձոր 136
 Հարավային Ռուսաստան
 120
 Հեքյար 139
 Հյուսիսային Կովկաս 24, 85,
 128, 129, 171, 174
 Հոռոփոս 166
 Հոռմ 81, 147, 176
 Հրազդան 173
 Հունաստան 38, 81, 130, 141,
 159, 160, 164, 168, 169, 171

 Ղ
 Ղալաթիա 60, 148
 Ղամարլու 103, 105
 Ղարաքիլիսա 85, 99, 103, 118,
 124, 125
 Ղուրլիկ 132
 Ղուտուղուլի 103
 Ղուրլուղուլի 99

 Ս
 Սալաթիա 139, 145
 Սալկարա 11
 Մակեդոնիա 178
 Մամուտանք 137
 Մանազկերտ 134
 Մասաչուսեց 120
 Մարաշ 38, 114, 130, 143, 151
 Մարգարա 103
 Մարդին 139, 151, 152
 Մարզվան 17
 Մարմարա 36
 Մարսել 121, 157
 Մաքրիգյուղ 148
 Մեծ Ղարաքիլիսա 98, 105
 Մերձավոր Արևելք 86, 108,
 111, 120, 126, 161, 168
 Մերսին 38, 131, 167
 Մերտեկյոզ (Մերտեկեոզ) 15
 Միջագետք 109, 112, 156
 Մոկս 137
 Մոսկվա 35, 84, 99, 100, 101,
 102, 103, 105
 Մոսուլ (Մուսուլ) 10, 22, 93,
 152, 154
 Մոսկան 133
 Մոքի 132
 Մուղրոս 4, 6, 8, 12, 16, 17, 23,
 25, 37, 49, 56, 70, 78, 138, 147,
 176
 Մուշ 131, 133, 135
 Մշո դաշտ 134

Յ
 Յալաքտերե (Եալաք-Տերե) 15
 Յալթա 128
 Յալովա (Եալովա) 15
 Յաշ (Եաշ) 122
 Յոզդաս 155

 Ն
 Նահիր Էլ Օմար 109, 112, 155,
 156
 Նիկոմիդիա 146
 Նյու Յորք 125, 143
 Նովորոսիյսկ 128
 Նոր Բայազետ 99, 103, 104
 Նորդուգ 136
 Նորսուղ 129

 Շ
 Շահբազ 136
 Շամիրամ 132
 Շատախ 136

 Ռ
 Ռզմ 137
 Ռաստան 137

 Չ
 Չխուր 134

 Պ
 Պարսկաստան 141
 Պարտիզակ 11, 175
 Պեշկերաշ 44, 148
 Պետրոգրադ 99
 Պիրենոն (Պիրեոն) 157

 Զ
 Զալալ Օղլի 99, 101, 124
 Զեբել (Ճեպել) 151
 Զենովա 178
 Զրիսոց 132

 Ռ
 Ռահվա 132
 Ռոդոսթո 121, 145, 146
 Ռումինիա 81, 122, 165
 Ռուսաստան 35, 83, 85

 Ս
 Սալախանե 68
 Սաղմոսավանք 124
 Սամաթիա 148
 Սամոս 157
 Սամսոն 141, 142, 149
 Սյուրմենե 142
 Սանահին 99
 Սասուն 35, 131, 133, 135, 175
 Սարա 136
 Սարիդամիշ 98

Սերաստիա 35, 114, 146, 147,
149, 150
Սելանիկ 157, 161, 163
Սիլիստրե 123
Սիրիա 10, 37, 38, 81, 83, 130,
150, 151, 154, 157, 159
Սկյուտար 148
Սղերդ 133, 139
Սղկա 149
Սոխում 99
Սպարկերտ 137
Սպեր 65
Սվազ 139
Ստամբուլ 36, 37
Սուեշի 25
Սուլթանյե 10
Սուչովա 122
Սուրմալու 85, 92
Սև ծով 140
Սևր 138
Սևրաբ 103

Վ
Վան 27, 35, 68, 98, 109, 131,
135, 136, 149
Վաշինգտոն 143
Վասպուրական 98
Վարազա վանք 68, 136
Վրաստան 84, 85, 87, 93, 101,
109, 120

Տ

Տաճկահայաստան 27
Տատիկ 132
Տարոն 35
Տարսոն 131, 150
Տիացին 135
Տիգրանակերտ 35, 133, 151
Տրանսիլվանիա 122
Տրապիզոն 141, 142, 147
Տուֆաղ 135

Դ

Դես-Յուլ-Այն (Դեսյուլայն) 22,
23

ՈԻ

Ուրդափ 132
Ուրմիա 131
Ուրֆա 38, 151, 152

Փ

Փաղարձըք 123
Փարիզ 116, 157, 170
Փարխանդ 132
Փոքր Ասիա 157
Փոքր Հայք 146
Փրիստա 13

Ք

Քանաքեռ 99, 103, 105

Քեշիշքենդ 103
Քիշինն 122
Քիլիս (Քիլիսե) 134, 151
Քորֆու 160, 165
Քուֆրա 133

Օ

Օհանավանք 124
Օսմանյան կայսրություն 22,
35
Օրթագյուղ 49, 50, 51, 52, 53,
148
Օրթաքեռ 164

Ֆ

Ֆիլիպե 116
Ֆրանսիա 82, 170

ՄԱՐԻԱՄ ՎՈԱՄԻ ՀՈՎՍԵՓՅԱՆ

ՀԱՅ ԳԱՂԹԱԿԱՆՆԵՐԻ ԵՎ ՈՐԲԵՐԻ
ՀԻՄՆԱԽՆԴԵՐՆԵՐԸ
Կ.ՊՈԼՍԻ «ՃԱԿԱՏԱՄԱՐՏ» ՕՐԱԹԵՐԹՈՒՄ
(1918-1923 ԹԹ.)

Տպագրիչ՝ Լ. Մուրադյան
Տպարանակը՝ 100 օրինակ

ՀՀ ԳԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱՎԱՂԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ НАН РА
INSTITUTE OF HISTORY OF NAS RA

ՀՀ, 0019, Երևան, Մարշալ Բաղրամյան պող. 24/4
РА, 0019, Ереван, пр. Маршала Баграмяна 24/4
24/4, Marshal Baghramyan Ave., 0019, Yerevan
<http://www.academhistory.am>